

**А.Б. Низомов, Н.Ж. Намозова, Ў.Н. Амонов**

# **МАКРОИҚТИСОД**

*Ўзбекистон Республикаси олий ва ўрта махсус  
таълим вазирлиги ўқув қўлланма сифатида  
тавсия этган*

**Ўзбекистон Республикаси  
Фанлар академияси «Фан» нашриёти  
Тошкент-2004**

Мустақил мамлакатимизнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланиши жараёнида вужудга келадиган номутаносибликларни таҳлил қилиб, ечиш йўлларини кўрсатадиган ушбу ўқув қўлланмада ҳар бир мавзуни ўрганишга аниқ мақсадлар қуйилган ва талабаларнинг гуруҳларда мустақил ишлашларига алоҳида эътибор берилган. Бу мақсадларга эришиш учун ҳар бир мавзу бошида ўрганиладиган материалга таълуқли бўлган таянч иборалар, мавзу охирида эса шу ибораларга асосланган назорат учун саволлар тўплами, диагностик текшириш учун тестлар ва амалий машғулотлар келтирилган.

Ўқув қўлланма Менежмент ва Иқтисодиёт йўналишлари бўйича таълим олаётган бакалаврлар учун мўлжалланган.

Масъул муҳаррир: **проф. Ш.Н. ЗАЙНУТДИНОВ**

Тақризчилар: **проф. Б.Н. НАВРЎЗ-ЗОДА**  
**доц. О.М. ҲАМРОҚУЛОВ**

$M \frac{06010000-3-772}{M355(04)-2004} \text{Рез.2004}$

ISBN 5-648-02996-9 © Ўзбекистон Республикаси ФА  
«Фан» нашриёти, 2004 йил.

## СЎЗ БОШИ

Мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ислохотлар туб, ўзгача бошқариш услубларини қўллашни ҳамда шунга мос равишда бозор иқтисоди асосларини ва давлат томонидан тартибга солиш механизмларини яхши биладиган раҳбар ва мутахассисларни талаб этади.

Мавжуд ресурслардан оптимал фойдаланиш ва барқарор иқтисодий ўсиш шароитларини таъминлаш учун иқтисодчи макроиқтисодий жараёнларни билиши, тўғри иқтисодий хулосалар чиқариши ва уларни асослаб беришни билиши зарур. Бундай мутахассисларни тайёрлашда «Макроиқтисод» фанининг роли муҳимдир.

Фан макроиқтисодий иқтисодни тартибга солишнинг назарий ва амалий саволларини, бозор тизимининг амал қилиш асосларини ўргатади. Бундай такомиллашган тизим ҳамма ривожланган мамлакатларда мавжуд. Уни бизнинг шароитимизга мослаштириш эса ута мураккаб, аммо долзарб вазифадир.

Бу фан асосий макроиқтисодий кўрсаткичларни ҳисоблаш услубларини, умумий мувозанат назариясини, иқтисодий ўсиш асосий принциплари ва характеристикаларини, макроиқтисодий мувозанатни таъминлашда давлатнинг роли, фискал сиёсат, монетар сиёсат асосларини ўрганади.

Шундай қилиб, фанни ўқитишдан мақсад бозор иқтисодига ўтиш даврида талабаларнинг жамиятимиз иқтисодий тараққиёти йўлида мураккаб шароитларга мослашиш укувини ўрганишдир.

Ушбу ўқув қўлланма «Макроиқтисод» фани бўйича маърузалар матни, амалий машғулотлар мазмуни ва диагностик тестларни ўз ичига олган.

"Макроиқтисод " фани иқтисод назарияси асослари, микроиқтисод, математика, философия, психология, иқтисодий таҳлил, молия ва статистика, маркетинг асослари, менежмент ва бошқа фанлар билан боғлиқ.

"Макроиқтисод" курси иқтисодий фанлар асоси бўлган иқтисод назарияси асосларига таянади, лекин ҳеч қачон бу фаннинг мазмунини такрорламайди. Иқтисод назарияси умумий иқтисодий муаммоларни ўрганса, макроиқтисод

мамлакатнинг ижтимоий - иқтисодий ривожланиши жараёнида вужудга келадиган номуносибликларни чуқурроқ таҳлил қилиб, ечиш йўлларини кўрсатади.

Биз «Макроиқтисод» фанини ўргатишда иложи борича тушунарли ибораларни ишлатишга ва енгил ўзлаштириладиган услубни қўллашга ҳаракат қилдик. Зеро, талаба ўқув курсини тугатгандан сўнг, олган билимларини мустақил равишда ҳаётда қўллаш имконига эга бўлсин. Ушбу ўқув қўлланмани ёзиш жараёнида биз талабаларнинг мураккаб фанларни ўрганишга ўтишидан олдин назария асосларини тўлиқ ўзлаштирганига ба ҳоли қудрат шароит яратиш мақсадида фанни кетма-кетликда баён этишга ҳаракат қилдик.

Биз, бу ўқув қўлланмадан фойдаланадиган талабалар шу соҳада тайёр мутахассис бўлишлари ва янги иқтисодий муаммоларни таҳлил қилишда унда баён этилган тамойиллардан ҳаётда самарали фойдалана билишларини хоҳлаймиз.

Иқтисодий фан, унда реал ҳаётнинг тузилишини тушунтириб бера олиш қобилияти бўлганлиги учун ўрганилади. Иқтисодий назария реал ҳаётда содир бўладиган ҳолатлардан келиб чиқади ва биз яшаётган бу ҳаётни англаш ва таҳлил қилишга қаратилади. Шунинг учун, ўз баёнларимизда назарияни реал ҳолатларини акс эттирадиган жараёнлар билан боғлашга ҳаракат қилдик. Чунки, талаба учун назариянинг амалда қандай қўлланилиши ва у олган билимини қаерда ва қандай қўллай билиши зарурдир.

Биз келтирган мисоллар ва ҳолатлар асосан мамлакат реал иқтисодига таълуқли бўлса-да, айрим ҳолларда чет эл маълумотларидан ҳам фойдаландик. Чет эл тажрибасини киритиб, биз талабаларга ўзаро алоқалар мустаҳкамланиб бораётган ҳозирги дунёмизда, реал жараёнларга бўлган қизиқишни кенгайтириш имконини назарда тутдик.

**Фанни ўқитиш услубиёти.** Биз ўқув қўлланмани яқинда жорий этилган Муаммоларга Асосланган Ўқитиш (МАЎ) услубига таяниб ишлаб чиқдик. Бу услуб лектор марказий эътиборда бўлган ва бизда анъанавий бўлиб қолган дарс бериш йўлига зид бўлган услуб ҳисобланади. Бунда ҳар бир мавзунини ўрганишга лектор ишлаб чиққан ўқитиш мақсадларидан ташқари, талабаларнинг гуруҳларда мустақил ишлашларига кўп эътибор берилган ва уларга ўз билим олиши

мақсадларини қўйиш имконлари яратилган. Шунинг билан бирга олиб, биз курсни бир семестрга мўлжалланган ўқитиш тартибини, назорат тизимини ва ҳар бир мавзунинг ўрганиш мақсадларини ишлаб чиқдик. Бу мақсадлар мавзу чегарасида зарур бўлган билим олиш, кўникмани, тажрибани ошириш ва муносабатга (позицияга) эга бўлиш мақсадларидан иборат бўлиб, фанни тўлиқ ўзлаштиришга қаратилган. Улар асосида эса ҳар бир мавзу бошида ўрганиладиган материалга таълуқли бўлган таянч ибораларни, мавзу охирида бўлса, шу ибораларга асосланган назорат учун саволлар тўпламини ва белгиланган мақсадларга эришишга кўмаклашадиган мисоллар ва ҳолатларни келтирдик.

Ҳурматли талабалар, ҳар бир мавзудан кейин ҳамма мисолларни ечиш ва ҳолатларни таҳлил қилишга ҳаракат қилинг. Мавзу охирида мавзунинг асосий ғояси нимадан иборат эканлиги ва қандай янги билимга эга бўлганлигини тўғрисидаги саволга мустақил жавоб беришга ўрганинг.

Ушбу ўқув қўлланма, нафақат талабаларга, балки ўқитувчилар учун ҳам фойдали бўлади, деб умид қиламиз.

Ҳафта	Маъруза номи	Билиш	Қўшиқча	Мувосабат
1-6 ҳафта ОН-1	2 Асосий макроеқтисодий кўрсаткичлар	3 Ялли миллий маҳсулот кўрсаткичи. Соф миллий маҳсулот. Миллий даромад. Шахсий даромад. Ихтиёрдаги даромад. Нархлар умумий даражаси. Фонд ставкаси. Бандлик даражаси. Иқтисодий мувозанат. Валъаранинг мувозанат модели. Леонтьевнинг мувозанат модели Сей модели. Миллий ҳисоблар тизими.	4 Ялли миллий маҳсулот кўрсаткичини ҳисоблаш усуллари. Нарх индексини ҳисоблаш усули. Иқтисодий мувозанат асосларидан фойдалана билиш.	5 Миллий иқтисодга талаблар қўзиққинини ошириш.
	Мақроеқтисодий мувозанат асослари.			Идеал мувозанатга интилиш иштіққини уйғотиш.
	Жами талаб ва жами тақлиф.	Жами талаб ва жами тақлиф. Жами талабта таъсир этувчи омиллар. Жами тақлифта таъсир этувчи омиллар Жами тақлиф этри чизимининг кейнсионистик, оралтиқ ва келсизик бўлаги.	Жами талаб ва жами тақлифни ўлғартришга омилларнинг таъсир йўналишларини қўлай билиш. Жами талаб ва жами тақлиф ўзгаришлари реал ЯИМ ва нархлар даражасига қандай таъсир этқинини аниглаб олиш.	Бозор иқтисодига йўналганлик.
	Истеъмол талаби назарияси.	Истеъмол ва ҳамгарма функциялари. Истеъмолга чекланган мойиллик. Ҳамгармишга чекланган мойиллик. Нисбий даромадлар назарияси. Ҳастий шикел назарияси.	Истеъмол талаби назариясини таҳлил қилиш усулларидан фойдалана билиш. Даромад, истеъмол ва ҳамгармиш ўртасидаги ўзаро бандлиқнинг қўлай билиш.	Доимо талабга ва истеъмолчиларга йўналганлик.

1	2	3	4	5
7-14 хатталар ОН-2	«Даромадлар – харажат-лар» моделида товар бозорлари мувозанати.	Макрокритиқсий мувозанатнинг Кейнсионистик модели. Истъмоил ва харажатнинг функцияси. Инвестицион харажатларни ҳисобга оладиган мувозанат. Мультипликатор самараси. «Даромадлар-харажатлар» мувозанатининг ўлик модели.	Миқдорий даромадни баҳолаш усулларини ўрганиш ва унинг асосида турли мувозанат моделларини қўриб ўтиш уқувини эгалаш. Мультипликатор самарасидан фойдалана билиш.	Мувозанли ривожланишга йўналганлик.
Пул бозори.	Пул бозори.	Пулниң иқтисоддаги роли. Молия бозори. Пул таклифи ва пулга талаб. Пул бозордаги мувозанат.	Пул массасининг турли ҳисоблаш усулларини қўлай билиш. Облитациялар дисконт қийматидан фойдалана билиш.	Пул массасидан самарали фойдаланишга йўналганлик.
Икки ёқлама мувозанат.	Икки ёқлама мувозанат.	Пул ва товар бозорлари боғлиқлиги. "IS-LM" модели. LM эгри чизиги силжишлари. IS эгри чизиги силжишлари. IS ва LM эгри чизигининг ихкиёқлама силжиши.	Пул ва товар бозорлари ўзаро таъсири механизмидан фойдалана билиш. Экзоген ўзгартувчилар IS ва LM чизикларининг мувозанат Q ва g нинг қандай ўзгаришларга олиб келишини аниқлаш.	Пул ва товар бозорларини бошқариш кўникмаларини тарбиялаш.
Макроражада умумий мувозанат.	Макроражада умумий мувозанат.	Ишлаб чиқариш факторлари бозори. Ишлаб чиқариш қуваати, миқдори, учумдорлиги. Ишлаб чиқариш ресурсларига талаб ва уларнинг таклифлари. Тула мувозанат модели. Моделининг қўлланилиши.	Экзоген омилларнинг иқтисодга таъсирини таҳлил қила билиш қобилияти. Алоҳида ва гуруҳда ишлаш қобилияти.	Макрокритиқсий мувозанатга эришишда давлат қиссатига қўриқилиш уйғотилиши.

1	2	3	4	5
15-20 хафталар ЯН якуний сэма иш	Иқтисодий ўсиш.  <b>Фискал</b> сўбсат ва давлат бюджети.	Иқтисодий ўсиш муаммолари. Ишлаб чиқариш функцияси. Иқтисодий ўсишнинг Неоклассик модели. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омиллар. "Капитал-маҳсулот" модели. Харрод-Домар модели. Изоқланган ва изоқсиз усули. Солиқ тизими ва турлари. Лаффер эгри чизиги. Фискал сўбсат моҳияти. Дискрецион фискал сўбсат. Автоматик фискал сўбсат. Умумий фискал сўбсат. Давлат бюджети ва бюджет дефицити	Иқтисодий ўсишни ҳисоблаш усулларини қўлай билиш. Иқтисодий ўсишни таъминловчи кўникмаларини эгаллаш. Алоҳида ва гуруҳда ишлаш қобилияти	Иқтисодий ўсишга таъабаларнинг қизиқувчанлигини ошириш. Иқтисодий ўсишни тартибга солишдаги давлат сўбсатига қизиқиш уйғотиш.  Адолатлик ва ватанпарварлик ўсишлари тарбиялаш.  Давлат харидлари, солиқлар мултипликатори ва мувозанат бюджетнинг СММ га таъсири механизмидан фойдалана билиш. Фискал сўбсатни олиб боришда чиқадиган муаммоларни етиш.
	Монетар сўбсат.	Банклар фаолияти ва турлари. Монетар сўбсат моҳияти. Банк мултипликатори. Очиқ бозорда операциялар ўтказиш. Рестриктив монетар сўбсат. Экспансионистик монетар сўбсат. Монетар ва фискал сўбсат болгиқлиги.	Монетар сўбсат дастаклари- фонз ставкаси, ҳисоб ставкаси, очиқ бозорда операциялар- ёрдамида пул тақлифини назорат қилиш механизминини қўлай билиш. Алоҳида ва гуруҳда ишлаш қобилияти.	Марказий банкнинг мустаққил пул – кредит сиссатига қизиқиш уйғотиш.
	Очиқ иқтисодиёт моделида мувозанат.	<i>Валюта бозорлари ва валюта курси.</i> Тўлов баланси. Тўлов балансига таъсир этиш воситалари. Умумий мувозанат модели. Экспансионистик ва рестриктив фискал ва монетар сўбсат таъсири.	Валюта алмашиш курсидан фойдалана билиш. Тўлов баланси структурасини таҳлил қила билиш. Тўлов баланси ва валюта курси ўртасидаги боғлиқликни қўлай билиш.	Экспортта йўналганлик. Умуман, макроиқтисолга бу қизиқишлар орқали таъабаларнинг чуқур билишга эга булишини таъминлаш



## «Макроиктисод» фанини ўқитиш услуги ва назорат тизими

Ўқитиш услуги хорижий мамлакатларда яқин йилларда жорий қилинган Муаммоларга асосланган ўқитиш (МАЎ) услубига асосланади. У амалда қўлланаётган маърузачи марказий рол ўйнайдиган анъанавий таълим бериш йўлига қарама – қарши бўлган услубдир. Анъанавий маъруза дарсларида лектор ўқитиш мақсадларини қўяди ва дарсни тушунтириб беради. МАЎ билан талабалар доимо гуруҳ бўлиб ишлашади, ўз билим олиш мақсадларини қўйишади ва ахборот манбаларидан мустақил фойдаланишади. Ўқитувчи талабаларга дастур чегарасида йўлланма бериб туради ва 5-6 талабалардан иборат гуруҳларга бўлади.

Таълим беришда талабаларга мувофиқ йўлни таъминлаш учун «the HEPTAGON» - «еттибурчак» деган махсус қўлланма тавсия этилади. У етти қадамдан иборат бўлиб, қуйидагиларни тавсифлайди:

- 0 қадам. Мавзуларни 1 жадвалда кўрсатилган биринчи тўпламгача эътибор билан ўқиб чиқинг. Таянч иборалар маъносини ўрганинг ва мавзудаги муҳим пунктлар бўйича хулоса чиқаринг.

- 1 қадам. Ўқиб ўрганган ўз янгиликларингизни бошқа талабаларга етказинг ва фикрларни алмаштириш жараёнида мавзу мазмунини бўйича умумий нуқтаи – назарни аниқланг.

- 2 қадам. Гуруҳ билан мавзуда келтирилган муаммони ва аниқ изоҳланган муаммони ечинг.

- 3 қадам. Сессия даврида ҳар бир гуруҳ аъзоси аниқлаб берилган муаммо бўйича ўз фикрини билдиради. Бу эркин ва мустақил ҳолда, бошқа гуруҳ аъзолари изоҳлари ва тузатишларисиз бажарилиши лозим. Гуруҳдан битта аъзо таянч иборалар орқали фикрларни ёзади.

- 4 қадам. Гуруҳ 3 қадамдаги фикрлардан фойдаланиб, музокарани бошлайди. Музокара орқали гуруҳ қандай билимлар, тушунчалар ва уқувлар бу муаммони ечиш учун зарурлигини аниқлаб олишади. Билим ва уқувларнинг ҳамма аспекти мантиқий тизимга келтирилади.

- 5 қадам. Таълим мақсадларини ишлаб чиқинг. Бу мақсадлар ҳамма талабалар томонидан сессия тугашигача эришилиши лозим.

- 6 қадам. Ҳамма талабалар индивидуал ёки гуруҳ билан таълим мақсадларига эришиш учун ишлашади. Бу адабиётларни ўқиш, видео материалларни ўрганиш, интернет воситасида ахборот тўплаш ва ҳ.к. орқали амалга оширилади.

- 7 қадам. Кейинги муҳокамада ҳамма тўпланган материал ўзаро алмашинади, агар зарур бўлса қўшимча қилинади ёки тузатилади. Талабалар бир бирларига саволлар бериш орқали бир бирларининг тўлаган билимлари етарли ёки йўқлигини текшириб кўрадилар.

### **МАЎда рияз қилинадиган муолажа**

1. МАЎ талабаларнинг гуруҳдаги фаолиятига асосланади. Бунинг учун ҳар бир гуруҳ мунтазам равишда дарсдан кейин учрашув ўтказишади.

2. Ўқитувчи биринчи тўпламдаги мавзулар бўйича асосий тушунчаларни бергандан кейин, ҳар бир гуруҳ учрашувида гуруҳдан бир аъзо раҳбар сифатида фаолият кўрсатади, бошқа аъзо эса учрашув протоколини ёзиб боради. «Раҳбар» ва «секретар» вазифалари навбат билан бошқа гуруҳ аъзоларига ўтказилади.

3. Ҳар бир учрашувдан олдин талабалар ўзларини 0 қадамда кўрсатилгандай тайёрлайдилар.

4. Талабалар гуруҳ аъзоларига турли хил вазифаларни топширишлари мумкин. Ҳар бир талаба ўз топилмалари бўйича ҳужжатни шундай тайёрлайдики, ҳар бир гуруҳ аъзоси учун бу ахборот фойдали бўлсин.

5. Талабалардан ҳафталик бажарилган ишларни ёзиб бориш учун махсус журнал тузиш сўралади. Бу журналда улар ўз янгиликларини қисқача ёзиб боришлари керак. Ҳар бир жорий назорат якунида уларнинг журналлари териб олинади ва баҳоланади. Журналга қўйиладиган талаблар қуйида келтирилади.

6. Курс бўйича умумий баҳо турли қисмлардаги баҳолашлар билан тўлдирилиб борилади: журнал, топшириқлар ва якуний ёзма иш. Ҳар бир талабанинг сессия давридаги иш ижроси ва фаол қатнашиши обдон текширилади ва ривожлантирилади.

### **Журнални тўлдиришга қўйиладиган талаблар:**

1. Талаба журналда топшириқни бажаришда қўшган ўз хиссасини баён этади (менинг хиссам қандай);
2. Гуруҳда ишлаш жараёнини акс эттиради: гуруҳ сифатида биз нима қилдик, нима иш хато бўлди, нима тўғри;
3. Талаба топшириқни бажариш жараёнида нималарни ўрганганлигини изоҳлайди;
4. Журнал фақат шахсий бўлиши керак;
5. Журнал ҳар бир топшириқ бўйича 2 бетдан кўп бўлмаслиги керак;
6. Журнал семестр режасига ва дастурга мос бўлиши керак. Акс ҳолда ўқитувчи уни рад этади ва баҳолашга олмайди;
7. Ўқитувчи ҳамма журналларни кўздан кечиради. Ўқитувчи топшириқ бўйича рефератларни кўздан кечиради. Баҳолашда ўқитувчи маълум чегарада маневрга эга, чунки у охиригى натижага таъсир этган гуруҳда ишлаш жараёнини ҳам кузатади ва инobatга олади. Баҳолашда ҳам натижа ҳам жараён ҳисобга олинади.

### **Баҳолаш мезонлари**

1. Жорий назоратда талабалар қуйидаги шартларни бажаришлари керак:
  - Амалий дарсларда масалалар ва топшириқларни фаол бажаришда қатнашиши, саволларга жавоб бериши. Бунга жорий назоратга ажратилган балларнинг 50%;
  - Журнални шахсан ўз фикри асосида тўлдириши. Бунга жорий назорат балларининг 50%;
2. Оралиқ назоратда ҳар бир тўплам охирида берилган топшириқларни (кейстади) бажариб, белгиланган муддатда топшириши. Топшириқнинг бажарилиши тўғрисидаги ҳисобот (реферат) даражаси ва индивидуаллигига қараб (5-6 бет) оралиқ назорат учун ажратилган баллар чегарасида баҳоланади.
3. Яқуний назоратда талаба ўқув қўлланмада мавзулар охирида келтирилган саволлар бўйича ёзма иш ёзади. Ёзма иш саволлари ҳар бир мавзудан битта бўлиб, жавоб тўлиқ ва атрофлича берилиши керак.

Ўқитувчи ҳар бир талабанинг гуруҳдаги иштирокини текшириб боради. Агар иштирок этиш талаблардан паст бўлса, ўқитувчи талабанинг жалб этилишини ошириш мақсадида унга эътиборни кўпроқ қаратади. Талабалар фаол иштирокни рад этган ёки ўз мажбуриятларини бажаришдан доимий равишда бош тортган ҳолда, улар кейинги машғулотларга қўйилмайди.

# 1 - МАВЗУ. АСОСИЙ МАКРОИҚТИСОДИЙ КЎРСАТКИЧЛАР

*Даромадлар буйича ЯММни  
ҳисоблаш*

*Инвестиция харажатлари*

*Давлат трансфертлари*

*Билвосита солиқлар*

*Рента*

*Ялпи миллий маҳсулот, ЯММ*

*Соф миллий маҳсулот, СММ*

*Шахсий даромад*

*Ихтиёрдаги даромад*

*Соф экспорт*

*Миллий даромад*

*Фоиз ставкаси*

*Харажатлар буйича ЯММни  
ҳисоблаш*

*Амортизация*

*Нарх индекси*

*Давлат харажатлари*

## 1.1. Ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи

Макроиқтисод давлатнинг умумий иқтисодий ҳолатини ўрганади. Макроиқтисодда ҳамма кўрсаткичлар жами миқдорда кўриб ўтилади. Масалан, миллий ишлаб чиқариш ҳажми, ялпи миллий маҳсулот, жами талаб ва жами тақлиф, бандлик, инфляция даражаси ва бошқалар. Мамлакатнинг фаровонлигини ифодаловчи турли кўрсаткичлар тизими мавжуд, лекин улар ўртасида ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи муҳим ўрин эгаллайди. Ўзбекистон Республикасида мустақилликкача жами ишлаб чиқарилган маҳсулотни ифодаловчи кўрсаткич ялпи ижтимоий маҳсулот кўрсаткичи ҳисобланарди. Халқаро миллий ҳисоблар тизимига ўтиш жараёнида бизнинг мамлакатда ҳам, БМТ ишлаб чиққан услуб ёрдамида ҳисобланадиган ялпи ички маҳсулот ва ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичини аниқлаш тизими қўлланилмоқда.

Ялпи миллий маҳсулот кўрсаткичи ўз ичига бир йил мобайнида ишлаб чиқилган товар ва хизматларнинг охириги бозор қийматини олади. ЯММ пулда ифодаланадиган кўрсаткичдир. ЯММни тўғри ҳисоблаш учун 1 йилда ишлаб чиқарилган жами маҳсулот ва хизматлар фақат бир марта ҳисобга олиниши керак. Маҳсулот то тайёр маҳсулотга айлангунча бир неча босқичлардан ўтади. ЯММни ҳисоблашда фақат охириги маҳсулотларнинг бозор қиймати ҳисобга олинади. Оралиқ маҳсулотлар ҳисобга олинмайди. Икки маротаба ҳисобга олмаслик учун фақат ҳар бир ишлаб чиқаришда яратилган қўшимча қийматни киритиш лозим.

Кўшимча қиймат бу - маҳсулот бозорий нархи ва ишлатилган хом ашё, материаллар ва бошқа харажатлар ўртасидаги фарқ.

ЯММни ҳисоблашда бундан ташқари, ноишлаб чиқариш битимларини ҳам маҳсулот бозорий нархидан айириш керак. Бундай битимлар икки турга бўлинади:

**1. Соф молия битимлари.**

Соф молия битимининг ўзи уч турга бўлинади:

а) давлат трансферт тўловлари; (давлат томонидан бериладиган нафақалар);

б) хусусий трансферт тўловлар; (корхоналар томонидан бериладиган нафақалар);

в) қимматбаҳо қоғозлар билан операциялар.

**2. Ишлатилган товарларни сотиш битимлари.**

ЯММ икки услубда ҳисобланади:

1. Мамлакатда ишлаб чиқарилган маҳсулот харажатлари бўйича.

2. Маҳсулот ишлаб чиқариш натижасида олинган даромад бўйича.

Харажатлар бўйича ялпи миллий маҳсулот мамлакатда охириги маҳсулотни ишлаб чиқариш учун сарфланган жами харажатлар, яъни шахсий истеъмол харажатларини, инвестицияларни, давлат харажатларини ва соф экспортни қўшиш орқали аниқланади.

Шахсий истеъмол харажатлари (*C*) - уй хўжалиklarининг турли товар ва хизматларини сотиб олишга қилинадиган харажатлари.

Инвестиция харажатлари (*I*) - бу инвестицион товарларга қилинадиган харажатлар, машиналар, ишлаб чиқариш бинolari, моддий техника заҳиралари, уй қурилиши ва ҳ.к.з.

*Инвестиция иккига бўлинади:*

1. Ялпи инвестициялар.

2. Соф инвестициялар.

Ялпи инвестиция ҳам янги жиҳозларни сотиб олиш орқали кенгайтириш, ҳам эски жиҳозларни қайта тиклаш харажатларини ўз ичига олади.

Соф инвестиция фақат ишлаб чиқаришни кенгайтириш харажатларини қамраб олади.

Давлат харажатлари (*G*) - бу бевосита товарлар ва хизматларни ишлаб чиқаришга кетадиган давлат

харажатларини ўз ичига олади (энергетика тармоқлари, касалхоналар, кутубхоналар, давлат транспорти).

Соф экспорт ( $X$ ) - бу жами экспорт минус жами импорт.

Шундай қилиб, ЯММ харажатлар бўйича тўрт турдаги харажатларни кўшиш билан аниқланади:

$$ЯММ = C + I + G + X$$

ЯММ даромадлар бўйича уй хўжалиklarининг маҳсулот ишлаб чиқариш учун сарфланган ресурсларидан оладиган жами даромадлари йигиндиси сифатида аниқланади.

Даромадлар тўрт қисмдан иборат:

1. Иш ҳақи - ёлланма ишчи ва хизматчилар иш ҳақи.
2. Рента - ижарага берилган ер, бино ва жиҳозлардан олинадиган рента даромадлари.
3. Фоиз - пул капиталига тўлов, яъни кредит бўйича фоиз.
4. Фойда - хусусий хўжалиklar, корпорациялар оладиган фойда.

Лекин ЯММ таркибида икки турдаги тақсимланадиган қиймат мавжудлиги туфайли бир оз ҳисоблар мураккаблашади.

Булар:

1. Истеъмол қилинган капиталдан ажратмалар (амортизация);
2. Билвосита солиқлар (акциз солиқлари).

Шунинг учун ЯММ қанчалик муҳим бўлмасин ўзига хос камчиликлар ҳам бўлади. Бу кўрсаткич йиллик ишлаб чиқаришни ошириб кўрсатиш тенденциясига эга. Чунки унда инвестицион товарларни қайта тиклаш харажатлари киритилган. Даромадлар бўйича ҳисобланганда ишлатилган капитал товарларини қайта тиклаш учун кетадиган қийматни ҳам ҳисобга олишга тўғри келади, лекин улар даромад сифатида биронта мулк эгасига тааллуқли эмас. ЯММдан амортизация харажатларини айирсак, биз бу камчиликни бартараф этиб, соф миллий маҳсулотга эга бўламиз.

$$СММ = ЯММ - А$$

Бунда:  $СММ$  - соф миллий маҳсулот;

$ЯММ$  - ялпи миллий маҳсулот;

**A - амортизация.**

Шундай қилиб, соф миллий маҳсулот иш ҳақи, рента, фойз, фойда ва билвосита солиқлар йиғиндисидан иборат. Соф миллий маҳсулотдан билвосита солиқларни айирсак миллий даромад кўрсаткичига эга бўламиз. Миллий даромад ресурслар билан таъминловчилар нуқтаи назаридан ишлаб чиқаришда қатнашишдан олинган даромад ўлчови кўрсаткичини билдиради. Ишлаб чиқарувчилар нуқтаи назаридан эса миллий даромад бу ресурслар нархи ўлчови кўрсаткичидир. Демак миллий даромад тенг:

$$MD = \text{иш ҳақи} + \text{рента} + \text{фойз} + \text{фойда}$$

Шахсий даромад миллий даромаддан шу билан фарқ қиладики, меҳнат натижасида яратилган даромаднинг бир қисми - ижтимоий суғурта ажратмалари, фойдадан солиқ, тақсимланмаган фойда - уй хўжалиқларига етиб бормайди. Аксинча трансферт тўловлари, меҳнат фаолияти натижасида олинadиган даромад бўлмаса ҳам, шахсий даромадга киритилади. Бундан келиб чиқадики:

$$ШД = MD - CC - \Phi C - T\Phi + TT$$

Бунда: **ШД** - Шахсий даромад;

**CC** - Ижтимоий суғурта;

**TT** - Трансферт тўловлари;

**TΦ** - Тақсимланмаган фойда;

**ΦC** - Фойдадан солиқ.

Агар **ШД** дан солиқларни айирсак ихтиёрдаги даромад, фақат истеъмол ва жамғармага сарфланadиган қийматга, яъни ихтиёрдаги даромадга эга бўламиз. Шундай қилиб, ҳамма кўрсаткичларни бир бирига боғлайдиган қуйидаги схемага эга бўламиз.



Миллий ишлаб чиқариш турли кўрсаткичлари ўзаро боғлиқлиги

**А** **ЯММ**  
Истеъмол  
Инвестиция  
Давлат харажатлари  
Соф экспорт

Минус: Амортизация ажратмалари

**СММ**

Минус: билвосита солиқлар

**Б** **Миллий даромад**

**В** Иш ҳақи  
Рента  
Фоиз  
Фойда

Минус: Социал суғурта  
Фойдадан солиқ  
Тақсимланмаган фойда

Плюс: Трансферт тўловлари

**Г** **Шахсий даромад**

Минус: Солиқ

**Д** **Ихтиёрдаги даромад**

**1.2. Миллий ҳисоб тизимининг бошқа кўрсаткичлари**

ЯММ кўрсаткичи ҳаёт даражаси, мамлакатдаги фаровонлик тўғрисида тўлиқ тасаввур беролмайди. Шунинг учун америкалик иқтисодчилар У.Нордхаус ва Ж.Тобин томонидан 70-йилларда Соф Иқтисодий Фаровонлик кўрсаткичи олдинга сурилди. Бу кўрсаткич ЯММда ҳисобга олинмаган, лекин фаровонликни оширишга қаратилган ҳамма хизматларни ўз ичига олади. Масалан, бўш вақтдан маълумотни ошириш учун фойдаланиш, уй хўжалиқларининг уй ишлари билан бандлиги, рухсат этилган, лекин солиққа тортилмаган ишлар (уйни ремонт қилиш учун ишчи ёллаш ва бошқалар) ҳамда фаровонликни ~~насайтирадиган~~ атроф

муҳитни ифлослаш каби негатив ҳолатларни ҳам ўз ичига олади.

Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини ўлчашда яна бир кўрсаткич ялпи ички маҳсулот кўрсаткичи ҳисобланади. Бу кўрсаткич фақат мамлакат ичкарасида ишлаб чиқарилган ва шу мамлакат ишлаб чиқариш факторлари ёрдамида чиқарилган маҳсулот ва хизматларни ўз ичига олади. Бу кўрсаткич аҳоли жон бошига тўғри келадиган ялпи ички маҳсулот кўрсаткичини ҳисоблашда қўлланилади. Охиргиси эса миллий фаровонлик даражасини ифодалайди. Ўзбекистон Республикасида миллий ишлаб чиқариш кўрсаткичлари қуйидаги жадвалда кўрсатилган.

1.1-жадвал.

Миллий даромад ҳисоблари\*.

Кўрсаткичлар	1995	1996	1997	1998	1999
Якуний ЯИМ (млрдсўм)	302,8	559,1	976,2	1416,2	2048,4
Шахсий истеъмол (ЯИМ дан %)	50,6	55,2	60,8	62,3	64,3
Давлат истеъмоли (ЯИМ дан %)	22,3	22,1	20,5	20,6	19,9
Умумий ички инвестициялар (ЯИМдан %)	24,2	23,0	18,9	14,8	15,3
Умумий ички жамғармалар (ЯИМдан %)	27,1	22,7	18,7	16,5	15,8
Солиқлардан даромад (ЯИМдан %)	27,5	26,3	22,8	24,2	30,4
Ҳуқуқмат харажатлари (ЯИМдан %)	32,6	36,4	32,2	34,4	32,2
Экспорт (ЯИМ дан %)	31,6	34,2	29,8	23,7	19,5
Импорт (ЯИМ дан %)	28,7	34,5	30,0	22,0	19,0
Даромад (ЯИМ дан %)	27,5	26,3	22,8	24,2	30,4
Умумий бюджет тақсимооти (ЯИМдан %)	2,8	1,5	2,4	2,1	1,8

\* Доклад о человеческом развитии. Узбекистан 2000

### Нархлар умумий даражаси

Нархлар индекси, бошқача қилиб айтганда, товарларнинг маълум термаси умумий нархлари ўртасидаги нисбат ҳисобланади.

Маълум товарлар термаси эса «бозор савати» дейилади. Нарх индекси қуйидаги формула орқали топилади:

$$\text{Жорий йил нарх индекси} = \frac{\text{«бозор савати» товарларининг жорий йилдаги нархи}}{\text{Худди шундай «бозор савати» товарларининг ўтган йидаги нархи}}$$

Нарх индексларининг бир неча турлари мавжуд. Истеъмол нархлари индекси, ишлаб чиқариш товарлари индекси, ЯММ нархи индекси ёки ЯММ дефлятори.

ЯММ нархлари индекси ёрдамида ҳар бир ишлаб чиқариш ҳажми нархини ўтган даврдаги худди шундай ишлаб чиқариш ҳажмини жорий йилнинг нархи билан таққослаш мумкин. Жорий йилда ўтган йилга нисбатан ЯММ индекси нархи ошган бўлса, дефляцияни кўрсатади.

Бу индекс реал ва номинал ЯММни таққослашда ҳам қўлланилади. Жорий нархларда ифодаланган ЯММ инфляция ёки дефляцияни ҳисобга

олган ҳолда ўзгартирилса, реал ЯММ аниқланади. У қуйидагича ҳисобланади:

$$\text{Реал ЯММ} = \frac{\text{Номинал ЯММ}}{\text{Нарх индекси}} \cdot 100\%$$

Нарх индекси инфляция даражасини аниқлашда қўлланилади.

Унинг формуласи:

$$\text{Инфляция даражаси} = \frac{\text{Жорий йил нарх индекси} - \text{Ўтган йил нарх индекси}}{\text{Ўтган йил нархлари}}$$

$$\text{Инфляция даражасининг 2 баравар ошиши} = \frac{70}{\text{Инфляция суръати \%}}$$

## Фоиз ставкаси

Муҳим макроиқтисодий кўрсаткич сифатида фоиз ставка ишлатилади. Фоиз ставка - бу кредитга бериладиган пулларга тўлов. Фоиз ставка даражаси иқтисодда муҳим рол ўйнайди. Фоиз ставкалар даражаси турлича бўлиши мумкин. Фоиз ставкалар дифференциацияси қарз берувчининг таваккал қилиши даражасидан боғлиқ.

Фоиз ставкалар бозор механизми таъсири остидадир: пул таклифи тушса, фоиз ставка ўсади ва аксинча.

Номинал ва реал фоиз ставкалари фарқ қилинади. Реал фоиз ставка инфляция даражасини ҳисобга олган ҳолда аниқланади. У талаб ва таклиф асосида аниқланадиган номинал фоиз ставкадан инфляция даражасини айириш билан аниқланади:

$$r = i - \% \Delta P,$$

бунда  $r$  - реал фоиз ставка;

$i$  - номинал фоиз ставка;

$P$  - нарх умумий даражаси.

Ўзбекистон Республикасида икки поғонали банк тизими қўлланилгандан бери марказий банк ҳамма тижорат банклари учун ягона фоиз ставка белгилайди. Бу фоиз ставка маъмурий равишда белгиланади ва рақобатга боғлиқ эмас. Тижорат банклари эса ўз фоиз ставкаларини бозор конъюнктурасига қараб белгилайдилар.

**Бандлик.** Макроиқтисодда бандлик деганда иш жойига эга бўлган аҳолининг ишга лаёқатли (16 ёшдан юқори) сони тушунилади. Лекин ҳамма ишга лаёқатли аҳоли ҳам иш жойига эга эмас, ишсизлар ҳам бор. Ишсиз деб, иш жойига эга бўлмаган ва иш ахтариб юрган ишга лаёқатли аҳоли қисми тушунилади. Бандлар ва ишсизлар сони йиғиндиси **иш кучини** ташкил этади. Унга меҳнат қилаётган, уй хўжалиги билан банд бўлган, мустақил фаолият олиб борадиган, иш ахтараётган ҳамма киради.

Ҳамма ишга лаёқатли аҳоли банд бўлишини таъминлаш амалда мумкин эмас, нормал, объектив иш кучи ҳаракати мавжуд. Айримлар иш кучи таркибига киради, айримлар чиқади, бировларни ишдан бўшатадилар, бошқалари иш ахтарадилар ва ҳоказо.

Иш кучининг объектив ҳаракати билан боғлиқ бўлган ишсизликни **фрикцион** деб атайдилар. Фрикцион ишсизларга

меҳнат бозорида талабга эга бўла туриб, ўз хоҳиши билан иш жойини ўзгартирадиган ёки ишлаб чиқариладиган маҳсулотга талаб ва таклиф ўзгариши натижасида бир райондан бошқасига ўтадиган кишиларни киритадилар.

Бундан ташқари **структуравий ишсизликни** ажратадилар. У меҳнатга талаб структураси ва иш кучи структураси ўртасидаги номуаносибликдан келиб чиқади. Структуравий ишсизларга энди иш кучи таркибига қираётган ва ҳеч қандай малакага эга бўлмаган, автоматизация натижасида касбий уқувлари эскирган кишилар қиради.

Мамлакатда фриксион ва структуравий ишсизлик бўлганда, тўла бандликка эришилган, деб ҳисобланади. Тўла бандлик деганда бандликнинг максимал даражаси тушунилади. Агар мамлакатда даврий ишсизлик бўлса, тўла бандлик бўлмайди. **Даврий ишсизлик** - иш жойларига талабгорлар сони мавжуд иш жойлари сонидан кўп бўлгандаги, ишлаб чиқариш қисқариши шароитидаги ишсизлик. Даврий ишсизликни маълум вақт даврида бандлар сони ва миллий даромаднинг потенциал даражасида ёллаш мумкин бўлган ишчилар сони ўртасидаги фарқ сифатида аниқлайдилар.

Ишсизликни ҳисоблаш учун турли кўрсаткичлар қўлланилади, лекин умумий қилиб ишсизлик нормаси қабул қилинган. У фоизда ифодаланган ишсизлар умумий сонининг иш кучи сонига нисбати сифатида аниқланади.

Кейинги мавзуларни ўрганиш бизга икки тушанчани ўзлаштиришни талаб этади. Макроиктисодий таҳлилда кўп сонли ўзгарувчилар ўртасида функционал боғлиқликни аниқлаш зарур бўлади. Номмаълум миқдорлар ўртасида функционал боғлиқликни акс эттирувчи ва формула таркибига кирувчи ўзгарувчилар **эндоген** ўзгарувчилар деб аталади. Формулага бевосита қирмайдиган, лекин топиладиган миқдорга таъсир этувчи бошқа ўзгарувчилар **экзоген** деб аталади.

### **Назорат учун саволлар**

1. Ялпи миллий маҳсулот тушунчаси.
2. Даромадлар бўйича ЯММни аниқлаш услуги.
3. Харажатлар бўйича ЯММни ҳисоблаш услуги.
4. Трансферт тўловлари нима?
5. Билвосита солиқларни тушунтиринг.

6. Рента маъноси.
7. Инвестицион харажатлар моҳияти нимада?
8. Соф миллий маҳсулот қандай аниқланади?
9. Шахсий даромад кўрсаткичини изоҳланг.
10. Иштиёрдаги даромадни қандай тушунаси?
11. Соф экспорт дегани нима?
12. Миллий даромад кўрсаткичи ва унинг аҳамияти.
13. Фоиз ставкаси ва унинг макроиқтисодий барқарорлаштиришдаги аҳамияти.
14. Амортизация моҳияти.
15. Нархлар индекси ва уни ҳисоблаш услуби.
16. Давлат харажатларининг моҳияти.

## **Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар**

**1—машғулот.** 1.2—жадвалда Ўзбекистон Республикасининг уч йил давомидаги ЯММ номинал миқдорини ифодаловчи маълумотлар кўрсатилган (млрд сўм.):

1.2—жадвал.

Йил	Номинал ЯИМ	Нарх даражаси индекси %	Реал ЯИМ
2001	64,9	1749	
2002	302,8	281	
2003	560,1	100	

- а) Уч йилдан қайси бири база йили ҳисобланади?
- б) Нарх даражаси 12001 йилдан 2002 йилгача қандай ўзгарган?
- в) Нарх даражаси 2002 йилдан 2003 йилгача қандай ўзгарган?
- г) Ҳар бир йил учун реал ЯММ ни ҳисобланг ва қайси ҳолатда ЯММ дефлетори ва инфляторини қўллашингизни кўрсатинг.

2-машғулот. 1.3-жадвал маълумотлари бўйича ҳисобланг:

1.3-жадвал.

	млн сўм
Кредит учун фоиз	12
Ялпи хусусий инвестициялар	55
Иш ҳақи	218
Корпорациялар фойдаси	113
Хусусий тадбиркорлар томонидан тўланадиган билвосита солиқлар, солиқ мажбуриятлари ва трансферт тўловлари.	22
Ижарага олинадиган мулк эгаларига рента тўловлари	20
Корпорациялар фойдасига солиқ	50
Товар ва хизматлар соф экспорти	9
Товар ва хизматларнинг давлат хариди	90
Соф хусусий инвестициялар	45
Мулкдан олинадиган даромад	21
Давлат корхоналарига соф субсидиялар	2
Аҳолига трансферт тўловлари	23
Истеъмол харажатлари	260

- а) Даромадлар бўйича хусусий ЯММ нинг ҳажми;
- б) Харажатлар бўйича ЯММ нинг ҳажми;
- в) СММ ҳажми;
- г) Миллий даромад ҳажми.

3-машғулот. Фараз қиламиз, миллий ишлаб чиқариш икки маҳсулотдан иборат: X (истеъмол товари) ва Y (ишлаб чиқариш воситаси). Жорий йилда 500 бирлик X (бирлиги нархи - 2 сўм) 20 бирлик Y (бирлиги нархи 10 сўм) товар ишлаб чиқарилган. Жорий йилнинг охирида ишлатилган 5 машина (Y товар) янгиси билан алмаштирилиш керак.

Ҳисобланг:

- а) ЯММ миқдорини;
- б) СММ миқдорини;
- в) Истеъмол ҳажми ва ялпи инвестициялар ҳажмини;
- г) Истеъмол ҳажми ва соф инвестициялар ҳажмини.

**4—машғулот.** Куйидаги маълумотлар келтирилган (млрд сўмда):

1.4—жадвал

	Биринчи йил	Иккинчи йил
Янги қурилиш қиймати	5	5
Ишлаб чиқарилган жиҳоз қиймати	10	10
Ишлаб чиқариш истеъмол товарлари қиймати	110	90
Истеъмол қилинган товарлар қиймати	90	110
Бинолар амортизацияси	10	10
Жиҳозлар амортизацияси	10	10
Йил бошидаги истеъмол товарлари захираси	30	50
Йил охиридаги истеъмол товарлари захираси	50	30

а) Биринчи ва иккинчи йилларда ишлаб чиқарилган истеъмол товарлари ҳажми уларнинг истеъмоли ҳажми билан мос келмайди. Бу ҳар бир йил охиридаги захиралар миқдорига қандай таъсир этади.

б) Юқорида келтирилган ахборот асосида куйидаги кўрсаткичларни ҳисобланг:

	Биринчи йил	Иккинчи йил
ЯММ	-----	-----
Истеъмол	-----	-----
Ялпи инвестициялар	-----	-----
СМН	-----	-----
Истеъмол	-----	-----
Соф инвестициялар	-----	-----

**5-машғулот.** ЯММ=5000сўм. Истеъмол харажатлари=3200 сўм, давлат харажатлари=900 сўм, соф экспорт =80 сўм. Ҳисобланг:

- Инвестициялар миқдори;
- Экспорт 350 сўм бўлганда импорт ҳажми;
- Амортизация қиймати 150 сўм бўлганда СММ ҳажми.



**6-машғулот.** Куйида келтирилган маълумотлардан фойдаланиб, ҳисобланг:

- а) Ёлланган ишчилар меҳнатиға ҳақ тўлаш ҳажмини.
- б) Соф экспорт ҳажмини.
- в) Соф хусусий инвестициялар ҳажмини.

1.5—жадвал.

Экспорт	367
Дивидендлар	60
Амортизация	307
Иш ҳақи	1442
Товар ва хизматарнинг давлат хариди	577
Рента	33
Билвосита солиқлар	255
Иш ҳақиға қўшимча тўловлар	280
Ялпи хусусий инвестициялар	437
Корпорациялар даромадиға солиқ	88
Трансферт тўловлари	320
Капитал учун фоиз	210
Индивидуал мулк эгалари даромади	132
Истеъмол харажатлари	1810
Импорт	338
Социал суғурға тўловлари	148
Тақсимланмаган фойда	55
Шахсий даромадларға солиқ	372

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Шахсий даромад -бу:

- а) йил давомида ишлаб чиқарилган товар ва хизматлар қиймати;
- б) уй хўжаликлари томонидан йил давомида олинган даромад;
- в) солиқлар тўлангандан кейин шахсий харажатларға мўлжалланган даромад;
- г) ЯММ минус амортизацияси;
- д) хусусий манбалардан жамғармалар йиғиндиси.

2. Куйида кўрсатилганлардан қайси бири ЯММ таркибига киради?

- а) уй хўжалиги хизматлари;
- б) қўшнидан эски автомобил сотиб олиш;
- в) брокердан янги акциялар сотиб олиш;
- г) китоб магазинидан янги дарслик сотиб олиш;
- д) корпорациядан облигациялар сотиб олиш.

3. Истеъмол қилинган капиталга ажратмалар - бу:

- а) соф инвестиция;
- б) соф хорижий инвестиция;
- в) амортизация;
- г) истеъмол товарлар сотиб олишга мўлжалланган фондлар;
- д) шахсий эҳтиёжларни билвосита йўл билан қондиришга мўлжалланган воситалар.

4. Агар МДдан корпорациялар фойдасига солиқни, тақсимланадиган фойдани ва социал суғуртага тўловларни айириб, сўнг трансферт тўловларни кўшсак, унда ҳосил бўлган қиймат, бу:

- а) шахсий даромад;
- б) амортизация;
- в) соф миллий даромад;
- г) ихтиёрдаги даромад;
- д) ЯММ.

5. Трансферт тўловлари – бу:

- а) уй хўжаликларига улар томонидан товар ва хизматлар ишлаб чиқариш билан боғлиқ бўлмаган тўловларнинг тўланиши;
- б) фақат ҳукуматнинг алоҳида индивидларга тўлови;
- в) миллий даромадга қўшилмайдиган даромад қисми;
- г) а), б), в) пунктлардаги ҳамма жавоблар тўғри;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

6. Ихтиёрдаги даромад - бу:

- а) шахсий даромад минус индивидуал солиқлар ва тўловлар;

б) иш ҳақи, рента ва капитал фоизини ўз ичига олувчи қиймат;

в) иш ҳақи ва капитал фоизи минус шахсий даромадга солиқ;

г) а), б), в) пунктлардаги ҳамма жавоблар тўғри;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

7. Куйидаги миқдорлардан қайси бири МД ҳажмини аниқлашда қўлланилмайди?

а) корпорациялар фойдаси;

б) давлат трансферт тўловлари;

в) рента даромади;

г) иш ҳақи;

д) кредитга олинган капитал учун фоиз тўловлар.

8. ЯММни ишлаб чиқаришда давлат секторининг хиссасини аниқлаш учун нима зарур:

а) товар ва хизматлар харид қилишга кетадиган давлат харажатларини ҳисоблаш;

б) хизматлар категориясига кирмайдиган товарларни харид қилишга кетадиган давлат харажатларини аниқлаш;

в) фақат истеъмол товарлари харидига кетадиган давлат харажатларини ҳисобга олиш;

г) фақат охириги маҳсулотни харид қилиш билан боғлиқ бўлган давлат харажатларини ҳисобга олиб, оралик маҳсулотларга давлат сарфларини чиқариш;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

9. ЯММ ва СММ миллий ҳисобларида "инвестиция" тушунчаси нимани ўз ичига олади?

а) давлат корхонасида ишлаб чиқарилган ҳар қандай маҳсулот;

б) ҳар қандай акция хариди;

в) йил охирида заҳираларнинг ўсуви;

г) истеъмолчи томонидан сотиб олинган, лекин йил охиригача тўла истеъмол қилинмаган ҳар қандай товар;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

10. Нарх индекси нима учун ишлатилади?

- а) жорий ва ўтган йил ишлаб чиқариш структураси ўртасидаги фарқни баҳолаш учун;
- б) икки турли вақт даврларига "товар саватчаси" бозор қиймати фарқларини баҳолаш учун;
- в) икки мамлакатдаги нархлар даражасидаги фарқни баҳолаш учун;
- г) улгуржи ва чакана нархлар ўртасидаги фарқни баҳолаш учун;
- д) олдинги жавобларнинг ҳаммаси нотўғри.

11. Агар реал ЯММ ҳажми 6% камайса ва шу йили аҳоли сони 3% қисқарса, унда:

- а) аҳоли бошига тўғри келадиган ЯММ камаяди;
- б) аҳоли бошига тўғри келадиган ЯММ ошади;
- в) реал ЯММ ошади, номинал ЯММ эса камаяди;
- г) нархлар 3% камаяди;
- д) номинал ЯММ ўзгармайди.

12. Миллий даромад, бу - ...

- а)  $S+T+G$  - трансферт тўловлари + билвосита солиқлар;
- б) инвестиция минус жамғармалар;
- в) шахсий даромад плюс индивидуал солиқлар минус давлат корхоналарига соф субсидиялар;
- г) узоқ фойдаланиладиган буюмлар ва хизматлар қиймати;
- д) рента, иш ҳақи, фоиз, мулкдан даромадлар ва корпорациялар фойдаси.

13. Харажатлар бўйича ҳисобланган ЯММга қуйидагиларнинг қайси бири тааллуқли эмас?

- а) ялпи инвестициялар;
- б)  $S+I+G$ ;
- в) товар ва хизматлар соф экспорти;
- г) давлат томонидан товар ва хизматлар харидлари;
- д) иш ҳақи.

14. Ялпи хусусий инвестициялар қуйидагилардан қайси бирини аниқлашда ҳисобга олинади?

- а) даромадлар бўйича ЯММни;
- б) харажатлар бўйича ЯММни;

- в) харажатлар бўйича СММни;
- г) шахсий даромадни;
- д) ихтиёрдаги даромадни.

15. Иш ҳақи ҳисобга олинади:

- а) даромадлар бўйича ЯММни ҳисоблашда;
- б) харажат бўйича ЯММни ҳисоблашда;
- в) соф экспортни ҳисоблашда;
- г) давлат корхоналарига соф субсидиялар беришда;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

16. Фараз қиламиз, ЯММ 500 млрд сўмдан 600 млрд сўмга ошди. ЯММ дефлетори эса 125 дан 150 га ошди. Бундай шароитда реал ЯММ миқдори:

- а) ўзгармайди;
- б) ошади;
- в) камаяди;
- г) бу маълумотлар билан ҳисоблаб бўлмайди;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

17. Агар номинал ЯММ ҳажми ва нарх даромади ошса, унда:

- а) реал ЯММ ўзгармайди;
- б) реал ЯММ ошади, лекин нархларга нисбатан кам даражада;
- в) реал ЯММ камаяди;
- г) бу маълумот реал ЯММ ўзгаришини аниқлашга имкон бермайди;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

18. Миллий даромад ва миллий маҳсулотни ҳисоблашда куйидагиларни бир-бирига қўшиш мумкин эмас:

- а) истеъмол харажатлари ва шахсий жамғармаларни;
- б) соф инвестициялар ва истеъмол харажатларини;
- в) корпорациялар фойдаси ва кредит учун фоизни;
- г) давлат харидларини ва иш ҳақини;
- д) истеъмол харажатлари ва ялпи инвестицияларни.

19. Агар номинал даромад 8% га, нарх даражаси эса 10% га ошса, унда реал даромад:

- а) 2% га ошади;
- б) 18% га ошади;
- в) 2% га камаяди;
- г) 18% га камаяди;
- д) аввалгича қолади.

20. Инфляция боғлиқ бўлиши мумкин:

- а) фақат ЯММ усули билан;
- б) ЯММ нинг унинг ривожланиши манбаига боғлиқ равишда ўсиши ёки тушиши билан;
- в) фақат ЯММ тушиши билан;
- г) агар иқтисод тўла бандлик шароитида ривожланаётган бўлса, ЯММ ўсиши билан;
- д) юқоридаги ҳамма жавоблар нотўғри.

21. Яқин орада яна иш топишга умид қилаётган киши:

- а) бандлар тоифасига киради;
- б) ишсизлар тоифасига киради;
- в) иш кучи таркибида ҳисобга олинмайди;
- г) тўла банд эмас деб ҳисобланади;
- д) иш топишдан умиди узилган сифатида кўрилади.

22. Иқтисоднинг қисқариши натижасида иш жойини йўқотган киши қайси ишсизлик категориясига киради?

- а) фрикцион ишсизлик формаси;
- б) структуравий ишсизлик формаси;
- в) даврий ишсизлик формаси;
- г) перманент ишсизлик;
- д) юқоридаги ҳамма жавоблар нотўғри.

23. Ишчи ўз хоҳиши билан ишдан бўшаган, иш кучи таркибига киради, лекин ҳали иш топмаган бўлса, қайси категорияга таллуқли?

- а) фрикцион ишсизлик формаси;
- б) структуравий ишсизлик формаси;
- в) даврий ишсизлик формаси;
- г) перманент ишсизлик;
- д) юқоридаги ҳамма жавоблар нотўғри.

24. Тўла бандлик шароитида фрикцион ишсизлик даражаси қандай бўлиши керак?

- а) нолга тенг;
- б) 1% дан паст;
- в) даврий ишсизлик формаси даражасига нисбатан паст;
- г) ҳамма олдинги жавоблар тўғри;
- д) юқоридаги ҳамма жавоблар нотўғри;

25. Етарли бўлмаган жами талаб нимага олиб келади?

- а) фрикцион ишсизликнинг ўсишига;
- б) структуравий ишсизликнинг ўсишига;
- в) даврий ишсизликнинг ўсишига;
- г) яширин ишсизлик формасининг ўсишига;
- д) юқоридаги ҳамма жавоблар нотўғри.

26. Кутилмаган инфляциядан энг кам жабр кўради?

- а) белгиланган номинал даромад олувчилар;
- б) номинал даромади нарх ўсишига нисбатан секин ўсадиган кишилар;
- в) пул жамғармаларига эга бўлганлар;
- г) нархлар паст бўлганда қарздор бўлганлар;
- д) фақат б) ва г) жавоблар тўғри.

27. Куйида келтирилганларнинг қайси бири ишлаб чиқариш харажатларининг ўсиши билан боғлиқ бўлган инфляцияга муносабати йўқ:

- а) бандлик ва ишлаб чиқаришнинг ўсиши;
- б) бир бирлик маҳсулот харажатлари ўсиши;
- в) иш ҳақининг ўсиши;
- г) таклифнинг фалажлиги;
- д) фоиз ставкаси ўсиши.

28. Жами харажатлар ўсуви инфляцияга олиб келади?

- а) иқтисод тўла бандлик шароитида ривожланаётган бўлса;
- б) ЯММнинг ҳақиқий потенциал ҳажмлари тенг бўлса;
- в) иш кучи сони ўсмаётган бўлса;
- г) фақат а) ва б) жавоблар тўғри;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

29. Жадаллашаётган инфляция даврида фоиз ставка:

- а) пасаяди, чунки пул нархи тушади;
- б) пасаяди, чунки бандлик даражаси тушади;
- в) ўсади, чунки пул нархи тушади;
- г) ўсади, чунки бандлик даражаси тушади;
- д) ўзгармайди.

30. Оукен қонунига асосан, ҳақиқий ишсизлик даражасининг унинг табиий даражасидан 2% га юқори бўлиши ЯММнинг ҳақиқий хажми унинг реал ҳажмидан қанчага паст эканлигини билдиради:

- а) 2%;
- б) 3%;
- в) 4%;
- г) 5%;
- д) 5% дан анча юқори.



## 2 - МАВЗУ. МАКРОИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТ АСОСЛАРИ

<i>Иқтисодий мувозанат</i>	<i>Реал мувозанат</i>
<i>Вальраснинг мувозанат модели</i>	<i>Сей модели</i>
<i>Леонтьевнинг мувозанат модели</i>	<i>Миллий ҳисоблар тизими</i>
<i>Қисман мувозанат</i>	<i>Иқтисодда капитал қуйилмалар ва жамғармалар мувозанати</i>
<i>Умумий мувозанат</i>	

### Макроиқтисодий мувозанат тушунчаси

Макроиқтисодий мувозанат муаммоси - бу жамиятда ҳаммани қондирадиган танлов муаммосидир. Унда чекланган ишлаб чиқариш ресурсларидан фойдаланиб, турли маҳсулотлар ишлаб чиқариш учун фойдаланиш услуги ва бу маҳсулотларни жамиятнинг турли аъзолари ўртасида тақсимлаш ўртасида мувозанат бўлади. Бу мувозанат қуйидагиларнинг умумий пропорционаллигини билдиради:

- а) ишлаб чиқариш ва истеъмол;
- б) ресурслар ва улардан фойдаланиш;
- в) талаб ва таклиф;
- г) ишлаб чиқариш факторлари ва уларнинг натижалари;
- д) моддий буюмлар ва молия оқимлари.

Шундай қилиб, макроиқтисодий мувозанат бу ҳар қандай давлатнинг иқтисодий назария ва сиёсатининг асосий муаммосидир.

**ИҚТИСОДИЙ МУВОЗАНАТ** - бу касалликка учрамаган, соғ иқтисодий қон айланиши тизими кабидир.

Лекин мувозанатни бундай тушуниш реал ҳаётдан узоқдаги абстракт ҳолатдир. Бундай ҳолатдаги мувозанат идеал хисобланади. Реал ҳаётда иқтисод ана шу идеалга эришишга интилади. Иқтисодиёт фанининг вазифаси ҳам мукамал

рақобат шароитида идеалдаги элементлар мувозанатига эришишдир.

Куйидагилар макроиқтисодий идеал бўлиб ҳисобланади:

а) назарияда иқтисодий тизимнинг умумий мувозанат моделини тузиш;

б) амалда эркин рақобат қонунлари талабларига ҳамма истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчилар ҳаракатини мослаштириш.

Эркин рақобатнинг мувозанат иқтисодий тизим элементларига қўядиган талаблари куйидагилар:

1. Иқтисодий индивид - мукамал рақобат шароитида ресурсларнинг эркин эгаси.

2. Истеъмолчи - унинг бозордаги ҳаракати товарлардан олинадиган манфаатини максималлаштиришга қаратилган ҳаракат.

3. Фирма - ишлаб чиқарувчининг бозордаги ҳаракати фойдани ошириш услубларини қўллашга қаратилган.

4. Ишловчи - ўз меҳнатини сотишдан максимал фойда олишга қаратилган.

5. Бозор - сотувчи билан харидор ўртасидаги товарни пулга айирбошлаш муносабати. Бозор - айирбошлаш қатнашчиларининг оптимал стратегиялари.

6. Фаровонлик - айирбошлашда икки ҳар қандай қатнашчининг улар сотиб олган товарлардан оладиган манфаатлари нисбатининг тенглиги.

7. Макроиқтисодий такрор ишлаб чиқариш - бир тарздаги оптимал иқтисодий ўсиш.

Реал иқтисод бу талабларнинг бузилиши билан боғлиқ, аммо бу тузиладиган моделларнинг кераксиз эканлигини билдирмайди. Чунки унинг ёрдамида реал жараёнларнинг идеал ҳолатдан миқдорий фарқини аниқлаш мумкин.

Иқтисодий мувозанат қисман, умумий ва реал мувозанатларга бўлинади.

**ҚИСМАН МУВОЗАНАТ** - бу индивидуал товар бозорлардаги мувозанат.

**УМУМИЙ МУВОЗАНАТ** - бу эркин рақобат қонуни асосида ҳамма бозор жараёнларидаги мувозанатдир.

**РЕАЛ МУВОЗАНАТ** - бу мукамал рақобат бозорида ўрнатиладиган ва бозорга таъсир этадиган ташқи факторларга боғлиқ бўлган мувозанатдир.

## 2.2. Иқтисодий мувозанатнинг таниқли моделлари

Макроиқтисодий мувозанатнинг оддий моделлари қуйидагилар:

1

### СЕЙ МОДЕЛИ

$$AD=AS$$

Бу модел товарларнинг макроиқтисодий таклифи талаби билан мувозанатда эканлигини кўрсатади. Бунда  $AD$  - жами талаб,  $AS$  - жами таклиф.

2

### МИЛЛИЙ ҲИСОБЛАР ТИЗИМИ МОДЕЛИ.

$$AE = NI$$

Мамлакатнинг жами харажатлари унинг миллий даромадига тенг. Бунда  $AE$  - миллий харажатлар;  
 $NI$  - миллий даромад.

3

### ИҚТИСОДДА КАПИТАЛ ҚУЙИЛМАЛАР БИЛАН ЖАМҒАРМАЛАРНИНГ МУВОЗАНАТИ МОДЕЛИ.

Бу модел жами талаб ва жами таклиф ўртасидаги мувозанатнинг капитал қуйилмалар ва аҳолининг жамғармаларини тенглиги натижасида келиб чиқишини кўрсатади.

$$S=I$$

Бунда:  $S$  - жами жамғармалар;

$I$  - капитал қуйилмалар.

Ҳозирги вақтда макроиқтисодий мувозанатнинг бир қанча мураккаб моделлари тузилган, улардан энг асосийлари қуйидагилар:

1. **ВАЛЬРАС МОДЕЛИ** - бу эркин рақобат қонуни шароитида амал қиладиган иқтисодий умумий мувозанат моделидир. Бу модел қолган моделларнинг асосчисидир, яъни бу моделни такомиллаштириш натижасида бошқа моделлар яратилган. **ВАЛЬРАС** моделининг охириги кўринишини қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$\sum_{i=1}^m P_i X_i = \sum_{j=1}^n V_j Y_j$$

Бунда:  $m$  - ишлаб чиқариладиган маҳсулот турлари;  
 $n$  - ишлаб чиқариш хизматлари турлари;  
 $X_i$  - ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдори;  
 $P_i$  - уларнинг нархи;  
 $Y_j$  - ишлаб чиқариш хизматлари ҳажми;  
 $V_j$  - ишлаб чиқариш хизматлари нархи.

Бу формула қуйидагича ўқилади: пул кўринишидаги охириги маҳсулотлар таклифи ишлаб чиқариш факторлари келтирадиган даромадлар йиғиндиси сифатидаги уларга бўлган умумий талабга тенг бўлиши керак.

2. ЛЕОНТЬЕВНИНГ «ХАРАЖАТ - ИШЛАБ ЧИҚАРИШ МОДЕЛИ». Вальрас моделини такомиллаштириб, Леонтьев тармоқлараро балансни яратди. Унинг моҳияти тармоқлараро товарлар оқими ҳисобланади.

Леонтьевнинг модели қуйидагича кўринишга эга:

$$X_i = \sum_{j=1}^m A_{ij} X_j + Y_i \quad (i = 1, 2, \dots, n)$$

$A_{ij}$  - тўғри харажатларнинг технологик коэффициентлари.  $X_i$  тармоқнинг қанча маҳсулотини  $j$  тармоқнинг бир бирлик маҳсулотини ишлаб чиқаришга сарфлаш зарурилигини кўрсатади. Бу тенглик халқ хўжалигида маҳсулотнинг тақсимланишини ифодалайди;

$X_i$  - тармоқларнинг ялпи маҳсулот ишлаб чиқариши;

$Y_i$  — охириги истеъмолчига етказиладиган маҳсулот ишлаб чиқарилиши.

Миллий ҳисоблар тизими МХТ - бу шундай қисман балански, унда бир томондан ресурслар миқдори, бошқа томондан эса, улардан фойдаланиши ифодаланади. МХТ бу иқтисодий муносабатлар қатнашчилари ўртасида айирбошлаш операциялари мувозанат ҳолатларини ифодалаш учун қўлланиладиган махсус жадваллар. Ҳисобларни агентлар - иқтисодий муносабат қатнашчилари - олиб борадилар. Бу агентлар: 1) маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқарувчи корхоналар; 2) уй хўжаликлари; 3) давлат ташкилотлари; 4) моллиявий ташкилотлар; 5) чет элдаги агентлар. Агентлар ҳисобларни қуйидагича олиб боради: ҳар бир операция ўз

тўловчисига ва олувчисига эга ва бир марта фойдаланиш сифатида, бир марта ресурс сифатида қайд этилади. Бунда ҳамма операциялар учун мувозанат юзага келади. Шундан кейин, маҳсулот, истеъмол ва инвестициялар турли оқимлари ўртасида мувозанатни кўрсатадиган макроиқтисодий жадвални тузиш мумкин.

### **Назорат учун саволлар**

1. Иқтисодий мувозанат тушунчаси.
2. Вальраснинг мувозанат моделини тушунтиринг.
3. Леонтьевнинг мувозанат моделини изоҳлаб беринг.
4. Қисман мувозанат, умумий мувозанат ва реал мувозанат нима?
5. Сей модели формуласини тушунтиринг.
6. Миллий ҳисоблар тизими.
7. Иқтисодда капитал қуйилмалар ва жамғармалар мувозанати қандай эришилади?

### **Диагностик текшириш учун тестлар**

1. Сей қонуни нима ўртасида боғлиқликни ифодалайди?
  - а) аграр соҳада об-ҳаво шароитлари ва ишлаб чиқариш;
  - б) пулга талаб ва таклиф;
  - в) жамғармалар, инвестициялар ва фоиз даражаси;
  - г) кредит, ишлаб чиқариш ва меҳнат бозори;
  - д) ишлаб чиқариш, даромад ва харажатлар.
2. Ўзини тартибга солувчи бозор тизими намага кафолат беради?
  - а) товар дефицити бўлмаслигига;
  - б) товар ортиқчалиги бўлмаслигига;
  - в) доимий ва узоқ муддатли товар дефицитининг тез-тез пайдо бўлиш имконига;
  - г) нарх механизми ҳаракати натижасида товар массаси дефицити ва ортиқалигининг тез бартараф этилишига;
  - д) а) ва б) жавоблар тўғри.
3. "Инъекция" тушунчасига нима тааллуқли?
  - а) инвестициялар;
  - б) жамғармалар;
  - в) солиқлар;

- г) импорт;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

4. Макроиқтисодий идеал бўлиб қуйидагилар ҳисобланади.

а) назарияда иқтисодий тизимнинг умумий мувозанат моделини тузиш;

б) амалда эркин рақобат қонунлари талабларига ҳамма истеъмолчилар ва ишлаб чиқарувчилар ҳаракатини мослаштириш;

в) амалда мукамал рақобат шароитида ресурслардан олинадиган фойдани ошириш услубларини қўллаш;

г) фақат а) ва б) жавоблар тўғри;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

5. Эркин рақобатнинг мувозанат иқтисодий тизими элементи бўлган истеъмолчига қандай талаблар қўйилган?

а) бозордаги ҳаракати фойдани ошириш услубларини қўллашга қаратилган бўлиши керак;

б) мукамал рақобат шароитида ресурсларнинг эркин эгаси бўлиши керак;

в) унинг бозордаги ҳаракати товарлардан олинадиган манфаатини максималлаштиришга қаратилган ҳаракатдан иборат бўлиши керак;

г) ўз меҳнатини сотишдан максимал фойда олишга қаратилган бўлиши керак;

д) келтирилган ҳамма жавоблар тўғри.

6. Эркин рақобатнинг мувозанат иқтисодий тизими элементи бўлган фирмага қандай талаблар қўйилган?

а) бозордаги ҳаракати фойдани ошириш услубларини қўллашга қаратилган бўлиши керак;

б) мукамал рақобат шароитида ресурсларнинг эркин эгаси бўлиши керак;

в) унинг бозордаги ҳаракати товарлардан олинадиган манфаатини максималлаштиришга қаратилган ҳаракатдан иборат бўлиши керак;

г) ўз меҳнатини сотишдан максимал фойда олишга қаратилган бўлиши керак;

д) келтирилган ҳамма жавоблар тўғри.

7. Фаровонлик деганда нима тушунилади?

а) сотувчи билан харидор ўртасидаги товарни пулга айирбошлаш муносабати;

б) айирбошлашда икки ҳар қандай қатнашчининг улар сотиб олган товарлардан олинadиган манфаатлари нисбатининг тенглиги;

в) айирбошлаш қатнашчиларининг оптимал стратегиялари;

г) бир тарздаги оптимал иқтисодий ўсиш;

д) тўғри жавоб берилмаган.

8. Мукамал рақобат бозорида ўрнатилadиган ва бозорга таъсир etадиган ташқи факторларга боғлиқ бўлган мувозанат қандай мувозанат?

а) қисман мувозанат;

б) реал мувозанат;

в) умумий мувозанат;

г) тармоқлараро мувозанат;

д) тўғри жавоб берилмаган.

9. Сей модели нимани ифодалайди?

а) товарларнинг макроиқтисодий таклифи билан талаби мувозанатда эканлигини кўрсатади

б) жами талаб ва жами таклиф ўртасидаги мувозанатнинг капитал қуйилмалар ва аҳолининг жамғармаларини тенглиги натижасида келиб чиқишини кўрсатади

в) мамлакатнинг жами харажатлари унинг миллий даромадига тенглигини кўрсатади

г) а) ва б) жавоблар тўғри

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри

10. Леонтьевнинг "ХАРАЖАТ - ИШЛАБ ЧИҚАРИШ" моделининг соддалаштирилган математик ифодаланиши қандай?

а)  $AD = AS$ ;

б)  $AE = NI$ ;

в)  $S = I$ ;

г)  $X_i = \sum A_{ij} X_j + Y_i$ ;

д)  $P_i X_i = \sum V_j Y_j$ ;

### 3 - МАВЗУ. ЖАМИ ТАЛАБ ВА ЖАМИ ТАКЛИФ

Жами талаб  
Жами таклиф.  
Нархлар даражаси мувозанати  
Жами талабга таъсир этувчи  
Омиллар  
Жами таклифга таъсир этувчи  
омиллар

Жами таклиф эгри чизигининг  
Кейнсионистик бўлаги  
Жами таклиф эгри чизигининг  
оралиқ бўлаги  
Жами таклиф эгри чизигининг  
классик бўлаги

#### 3.1. Жами талаб ва жами таклиф ҳақида тушунча

Макроиқтисодий қонуниятларни ўрганишдан олдин жами талаб ва жами таклиф тушунчаларини билишимиз керак ( $AD$  - жами талаб,  $AS$  - жами таклиф). Мамлакатда рўй берадиган ҳамма ўзгаришларни жами талаб ва жами таклиф даражаларининг ўзгаришлари билан боғлаш мумкин.  $AD$  ва  $AS$  бутун мамлакат иқтисодида индивидуал талаб ва таклифларнинг умумий йиғиндиси сифатида аниқланади.

Микродаражада талаб ва таклифга таъсир этувчи омиллар, қонунлар жами миқдорлар учун ҳам амағ қилади.  $AD$  ва  $AS$  эгри чизиклари кесишган нуқтаси умумий нарх даражасини ( $P_e$ ) ва маҳсулот ҳажми ( $Q_e$ ) ни аниқлайди.  $NI$  (МД) ёки  $GNP$  (ЯММ) бу ҳолда  $P_e$  нинг  $Q_e$  га кўпайтмасига тенг.

$$P_e \times Q = NI = GNP$$

Бунда:

$NI$  - миллий даромад,

$GNP$  - ялпи миллий маҳсулот.

$AD$  ва  $AS$  эгри чизикларини тузиш принциплари микродаражадаги талаб ва таклиф эгри чизикларини тузиш принципларига ўхшаш.  $AD$  ни иқтисод секторлари бўйича тақсимлаш мақсадга мувофиқдир:

$$AD = NI = C + I + G + X$$

Бунда:

$X$  - Импорт, экспорт;

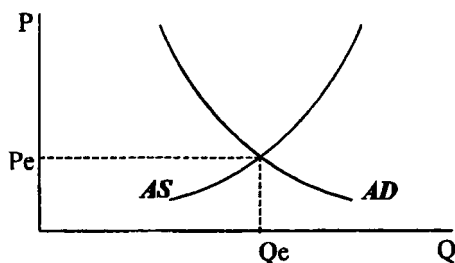
$I$  - Инвестиция;

$C$  - Истеъмол;

$G$  - Давлат харажатлари;

$AD$  - Жами талаб;





3.1-расм. Жами талаб ва жами таклиф эгри чизиклари.

$X$  - бу чет элликларнинг миллий товарларга бўлган талаби ва аҳолининг чет эл товарларига бўлган талаб орасидаги фарқ.  $AD$  ва  $NI$  ўртасида боғлиқлик мавжуд. Бу боғлиқликни ўрганишдан аввал  $NI$  га таъсир этувчи омилларни кўриб ўтамиз. **Макроқитисодий** тасдиқлардан бири шундан иборатки, маълум вақт мобайнида ҳамма охириги товарлар савдосининг қиймат кўринишидаги миқдори пул таклифи ва шу пулнинг ҳамма иқтисод секторлари ўртасида шу вақт мобайнида айланиш сони кўпайтмасига тенг.

Маълум вақт ичида пулнинг тўла айланишлари сони охириги товарларни сотиш тезлиги ( $V$ ) деб аталади.

Мисол: йил давомида пул массаси 5 марта айланди. Демак  $V=5$ . Шартли равишда пул таклифини ( $MS$ ) 200 млрд сўм, деб олсак:

$MS \times V = 200$  млрд сўм  $\times 5 = 1000$  млрд сўм. = бир йилда сотилган охириги товарлар қийматига тенг.

$MS \times V = Q \times (\text{нарх даражаси}) = NI$  пул кўринишида. Натижада қуйидаги ифодага эга бўламиз:

$$MS \times V = Q \times P = NI \quad (1)$$

Бунда  $MS$  - пул массаси;

(1) тенгликдан келиб чиқадики,  $NI$  ошиши мумкин, қачонки  $MS$  ёки  $V$  ўзгарса. Агар  $NI$  ошса, унда ҳар бир нарх даражасида кўпроқ товар ва хизматларга жами талаб намоён этилади, яъни талаб ошади ва  $AD$  эгри чизиги ўнгга силжийди.  $NI$  пасайиши эса  $AD$  ни чапга силжитади. Шундай қилиб,  $AD$  га  $MS$  ва  $V$  таъсир кўрсатади, деб хулоса чиқариш мумкин, яъни  $AD = f(MS, V)$  функцияси ҳисобланади.

Жами таклиф деганда давлат ва хусусий сектор томонидан сотишга қўйилган ҳамма охириги товар ва хизматларнинг пул миқдоридаги умумий йиғиндиси тушунилади. Демак,  $AS$ ,  $GNP$  ёки  $NI$  га тенглаштирилиши мумкин.

$$AS = NI = GNP = Qe \times Pe.$$

Яъни,  $AS = \text{иш хақи} + \text{фоииз} + \text{рента} + \text{фойда}$ .

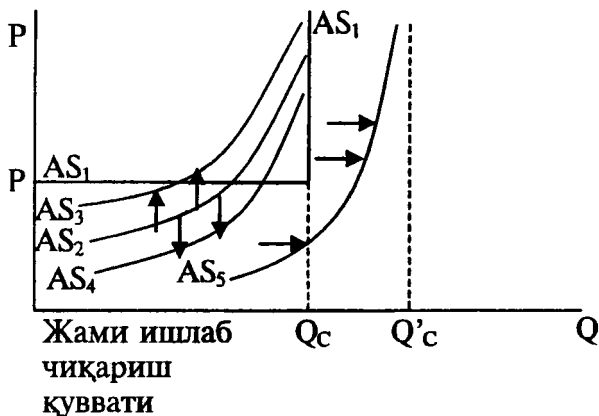
Маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми, яъни мамлакатнинг маълум вақт мобайнида у ёки бу ҳажмда маҳсулот ишлаб чиқариш имконияти ишлатиладиган ресурсларнинг сифати ва сонига боғлиқ. Демак,  $AS$  қуйидаги омилларга боғлиқ: ишлаб чиқариш технологияси ва харажатлар.

**РЕСУРСЛАРНИНГ СИФАТИ** - деганда иш кучи малакаси ва ишлаб чиқариш технологияси тушунилади. Ресурслар сифати уларнинг унумдорлиги маълум бир даврда фактор бирлигига тўғри келадиган тайёр маҳсулот миқдори билан белгиланади. Танланган вақт ичида мамлакат иқтисоди эришиши мумкин бўлган маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажми жами ишлаб чиқариш қуввати дейилади. Ишлаб чиқариш факторларини сони ва сифатини ошириш жами ишлаб чиқариш қувватини оширишга олиб келади, лекин бунга қисқа муддатли давр ичида эришиб бўлмайди.

Ҳар қандай бозор иқтисодида кам харажатлар ва ишлаб чиқариш омиллари билан кўп маҳсулот ишлаб чиқариш асосий муаммо ҳисобланади. Мамлакат иқтисодининг шгу мақсади асосида жами таклифга таъсир этувчи омилларни ифодалаш мумкин.

Агар ҳар бир бирлик иқтисодий ресурс сифати ўзгармаганда, қўшимча бирлик иқтисодий омилларни жорий этиш жами ишлаб чиқариш ҳажмини, то иқтисод ўз ишлаб чиқариш қувватига эришмагунча доимо ошириб борарди. Иқтисод ўз ишлаб чиқариш қувватига етганда ишлаб чиқариш ўсиши тўхтатилади. Бундай ҳолатда фирмалар учун ресурслар бирлиги қайтимини на ошириш ва на пасайтириш зарурати йўқ. Ҳар қандай фирма ўзи учун қулай ишлаб чиқариш ҳажмини аниқлаб, керакли ишлаб чиқариш факторларини сотиб олади. Бу ҳолатда жами таклиф эгри чизиги  $AS1$  шаклида бўлади. Нархлар даражаси иқтисодий ресурсларга харажатлар билан аниқланганлиги сабабли, унумдорлиги ўзгармас қўшимча бирлик ишлаб чиқариш омилларини жорий

этган сайин,  $Q$  нарх ( $P$ ) ўзгармаган ҳолда ўсиб боради ва  $AS_1$  эгри чизиқ горизонтал бўлади. Иқтисод ўз ишлаб чиқариш қувватига етганда, ишлаб чиқариш факторлари чекланган бўлганлиги сабабли, ишлаб чиқаришни ошириш учун қўшимча факторлар жалб қилиш чексиз харажатларга олиб келади. Шунинг учун  $AS_1$  горизонтал ҳолатдан вертикал ҳолатни эгаллайди.



3.2-расм. Турли назарий моделларда таклиф эгри чизиғи.

Лекин реал иқтисодда ишлаб чиқарувчилар аввал унумдорлиги юқори бўлган иқтисодий ресурсларни ишлатишади. Унумдорлиги паст ресурсларни жорий қилиш ошган сайин, ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги пасайиб, ўртача харажатлар ўсиб боради. Бундай шароитларда  $AS$  эгри чизиғи  $Q$  ошган сари аввал секинроқ, кейин жадал ўсиб боради ( $AS_2$ ).

Шундай қилиб, жами таклифга жорий қилинадиган омиллар ва уларнинг унумдорлиги билан аниқланадиган ишлаб чиқариш харажатлари таъсир кўрсатади. Ишлатиладиган ишлаб чиқариш факторлари нархи билан боғлиқ бўлган харажатлар ошса,  $AS$  эгри чизиғини чапга, камайса, ўнгга силжитади ва бу силжиш асосан вертикал бўйича бўлади.

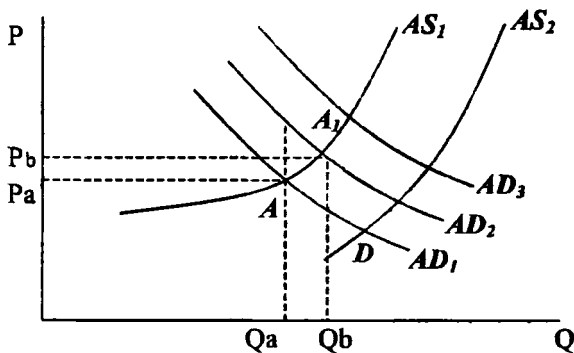
Агар технология ютуқлари натижасида ресурслар сифати ошса, унда ишлаб чиқариш қуввати ҳам ошади, яъни ҳар бир нарх даражасида кўпроқ маҳсулот ишлаб чиқарилади ва жами

таклиф эгри чизиғи ўнгга силжийди, бундай силжиш асосан горизонтал ҳолатдаги силжиш бўлади.

### 3.2. Товар бозорларида мувозанат

Товар бозорларида мувозанат  $QAD = QAS$  га тенг бўлган ҳолатда содиб бўлади.

Масалан, 3.3-расмдаги  $A$  нуқта.



3.3-расм. Товар бозорида мувозанат.

Энди бирон бир фактор таъсирида  $AD_1$  эгри чизиғи  $AD_2$  эгри чизиғигача силжийди, деб фараз қиламиз. Бу ҳолатда тадбиркорлар аҳолининг эҳтиёжи ишлаб чиқариш қувватидан ортиқча эканлигининг гувоҳи бўладилар. Улар икки қарорга келиши мумкин: ишлаб чиқариш ҳажмини ўзгартирмай  $A_1$  нуқтада талабни тенглаштириш ёки маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини кенгайтириш.

Нормал иқтисодда нархни бирданига кўтармай, ишлаб чиқариш ҳажмини ошириш билан тадбиркорлар фойдани кўтаришга ҳаракат қиладилар, лекин  $Q$  ўсиши кўшимча харажат талаб қилганлиги сабабли мувозанат нуқта юқорироқ  $P_b$  нархда ва  $Q_b$  ҳажмда ўрнатилади. Шундай қилиб,  $AS_1$  ўзгармас ҳолатида  $AD$  нинг ошиши  $NI$  ва  $GNP$  ни оширишга олиб келади.  $AD$  нинг тушиши, аксинча, ишлаб чиқариш ҳажмини камайтиришга ва ишлаб чиқарувчилар томонидан аста секин нархни пасайтиришга олиб келади.

$AS$  ўзгаришларини кўриб ўтамиз. Фараз қиламиз, таклиф ошди, бу фирмаларнинг амалдаги нархларда истеъмолчилар

сотиб оладигандан кўпроқ товар таклиф этилишини билдиради, натижада товар нархи тушади, товар ишлаб чиқариш ва сотиш ҳажми ошади.  $AS_1$  эгри чизиги  $AS_2$  эгри чизигига силжийди. Мувозанат нуқта юқориноқ  $Q$  ва пастроқ  $P$  га мос  $D$  нуқтага туширилади.  $Q$  ва  $P$  ўзгаришлари турли йўналишда бўлгани учун  $NI$  охиши ёки камайиши ноаниқ.  $AS$  ва  $AD$  ўзгаришларининг иқтисодга таъсири вариантларини жадвалга киритамиз.

3.1—жадвал.

**$P$ ,  $Q$ ,  $NI$  ўзгаришлари.**

$AD$ ва $AS$ ўзгаришлари	$P$ ўзгариши	$Q$ ўзгариши	$NI$ ўзгариши
$AD$ ошса	Ошади	Ошади	Ошади
$AD$ камайса	Камаяди	Камаяди	Камаяди
$AS$ ошса	Камаяди	Ошади	Ноаниқ
$AS$ тушса	Ошади	Камаяди	Ноаниқ

**3.3. Жами талаб ва жами таклиф тўғрисида Неоклассик ва Кейнсионестик тушунчалар**

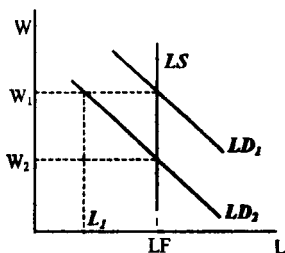
Иқтисодий адабиётларда  $AD$  ва  $AS$  макроиқтисодий мувозанатнинг турли талқинлари мавжуд. Бу моделнинг классик варианты Сей қонунига асосланади.

Неоклассик нуқтаи назар қуйидагиларга асосланган:

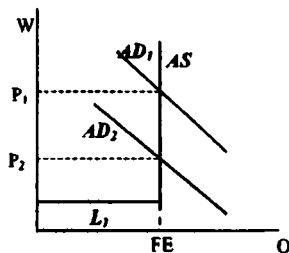
1. Бозор механизмининг тўла бандлик даражасида жами талаб ва жами таклифни мувозанатга келтириш қобилияти, яъни иқтисод доимо тўла бандлик шароитида амал қилади ва бозор механизми маҳсулот ишлаб чиқариш ҳажмини тўла бандлик шароитидаги мувозанатга келтиради.

2. Агар бирор сабабга қўра (уруш, ҳосилсизлик) мувозанат бузилса, унда тез ўзгарувчан иш ҳақи, нарх ва фоиз ставкаси иқтисодни яна тўла бандлик ҳолатидаги мувозанатга келтиради. Иқтисодга давлат аралашуви зарурияти йўқ.

3. Жами таклиф ҳажми доимо ишлаб чиқариш имкониятларига тенг. Шунинг учун  $AS$  вертикал. Жами таклифга асосий роль белгиланади.



3.4 а-расм.  
Неоклассик меҳнат  
бозори



3.4 б-расм.  
Неоклассик товар  
бозори

**W** - тўла бандлик шароитида мувозанатли иш ҳақи;

**LD** - жами меҳнат талаби;

**FE** - бандлик даражаси;

**LS** - жами меҳнат таклифи;

**LF** - иш кучи миқдори.

**LD<sub>1</sub>** ва **LS** эгри чизиқлари кесишуви **W<sub>1</sub>** мувозанат иш ҳақини беради. **LD<sub>1</sub>** **LD<sub>2</sub>** га силжиса, унда бандлар сони камаяди (**LF - L<sub>1</sub>**). Ишсизлар арзон ҳақда ишга ёлланадилар ва **LD<sub>2</sub>** билан **LS** пастроқ иш ҳақи даражасида кесишади (**W<sub>2</sub>**). Паст иш ҳақи нархларни товар бозорида туширади. Иқтисод яна тўла бандлик ҳолатига қайтади. Худди шу тарзда ўзгарувчан нарх ва фоиз ставкаси товар бозорида ва капитал бозорида тезда мувозанат ўрнатишга олиб келади. Давлатнинг иқтисодга аралашуви шарт эмас.

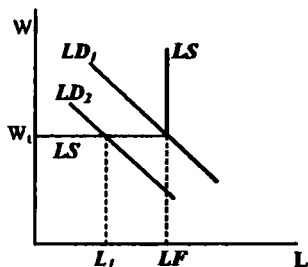
#### Кейнсионистик нуқтан назар.

Кейнс 30-йилларда «Бандлик, фоиз ва пул умумий назарияси» асарида бу назарияни танқид қилади. Унингча: 1) иқтисод бу тариқа текис ривожланмайди ва иш ҳақи, нарх бунчалик ўзгарувчан эмас; 2) давлат аралашувисиз мувозанатга эришиши мумкин эмас. Кейнс фикрича, иш ҳақи бунчалик тез ўзгармайди. Ишсизлик бўлишига қарамай, бозор номувозанат ҳолатда қолади. Иш ҳақининг энг паст миқдори мавжудлиги сабабли доимо маълум фоиз ишсизлар бўлади, уни бартараф этиш учун эса жами таклифни кенгайтириш керак.

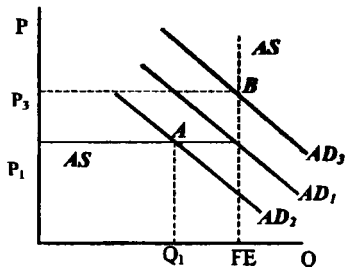
Нархларнинг тушиши ҳам иқтисодни автоматик равишда тушқунликдан чиқариб билмайди. Худди шундай фоиз ставкаси ҳам жамғарма ва инвестициялар эгри чизиги кесишмасида эмас, нақд пул талаби ва таклифи асосида

ўрнатилади. Истеъмолчилар жамғарма тўғрисида қарорни ихтиёрдаги даромад  $DI$  ва ўз истеъмоли миқдори бўйича қабул қилади ва шунинг учун ўзгаруви сезиларли бўлмайди. Фоиз ставка қанчалик ихчам бўлмасин,  $AD$  нинг тушишини тўхтата олмайди. Шунинг учун мувозанат нотўла бандлик шароитида ҳам ўрнатилиши мумкин.

Унинг назариясида иш ҳақи доимий, ўзгармас.  $LD_1$ ,  $LD_2$  гача ўзгарса, иш ҳақи ўзгармай, бандлик даражаси  $L_1$  гача камаяди.



3.5 а-расм.  
Кейнсионистик меҳнат бозори



3.5 б-расм. Кейнсионистик товар бозори

Бандлик  $LF$ дан паст бўлганлиги сабабли, ишлаб чиқариш ҳам тўла бандликдаги  $Q$  га нисбатан кам бўлади. Ишлаб чиқарувчилар  $W$  ни пасайтириб билмаганлиги учун, харажатлар пасаймайди ва нархлар ҳам тушмайди. Натижада  $AS$  эгри чизиғи  $L$  - шаклида бўлади.  $P$ дан паст нарх ишлаб чиқарувчилар учун тўғри келмайди, чунки у  $W_1$  билан боғлиқ.  $AD_1$  нинг  $AD_2$  гача силжиши ишлаб чиқариш ҳажмини  $Q_1$  гача туширади, бандлик  $L_1$  гача тушади. Бу қисман бандликка мос мувозанатга олиб келади. Кейнс бўйича мувозанат нуқта тўла бандлик даражасига мос келадими, йўқми жами харажатлар даражасига боғлиқ ( $AE$ ) - яъни доимий иш ҳақи, нарх ва фоиз ставка шароитидаги  $AD$ .  $AE$  ни Кейнс уч қисмга бўлган: истеъмол харажатлари, инвестицион харажатлар ва давлат харажатлари. Бундан келиб чиқадики, жами харажатлар ва жами талаб ўртасида фарқ жуда кам.

Агар иш ҳақи даражаси пасаймаса, ҳеч қандай жараён автоматик равишда ишлаб чиқаришни тўла бандлик шароитидаги ҳажмга келтиролмайди. Кейнс таъкидлашича

жами талабни фақат  $AD$  гача ошириш  $FE$  даражасидаги  $Q$  га эришишни таъминлаши мумкин. Кейинги  $AD$  ни ошириш ( $AD_1$ ) инфляцияга олиб келади, чунки  $AS$  тўла бандликдаги ҳажм билан чегараланган.  $AD$  нинг  $AS$  дан кўп бўлиши нархни  $P_3$  гача оширади.

Иқтисод автоматик равишда тўла бандлик шароитида амал қилиб билмаслиги сабабли, Кейнс назариясида давлатнинг роли кучаяди. У солиқ, кредит-пул сиёсати ва давлат харажатларини амалга ошириб, жами харажатларга таъсир кўрсатиб, тўла бандлик даражасига яқинлаштиради.

Реал ҳаётда  $AS$  эгри чизиги на вертикал ва на горизонтал кесимларга, ҳамда  $L$ -шаклдаги конфигурацияга ҳам эга эмас.

### **Назорат учун саволлар**

1. Жами талаб тушунчаси.
2. Жами таклиф тушунчаси.
3. Жами талабга таъсир этувчи омилларни қайд этинг.
4. Жами таклифга таъсир этувчи омилларни тушунтиринг.
5. Жами таклиф эгри чизигининг Кейнсионистик бўлаги нимани кўрсатади?
6. Жами таклиф эгри чизигининг оралиқ бўлаги аҳамияти нимада?
7. Жами таклиф эгри чизигининг Классик бўлаги нимага асосланган?

### **Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар**

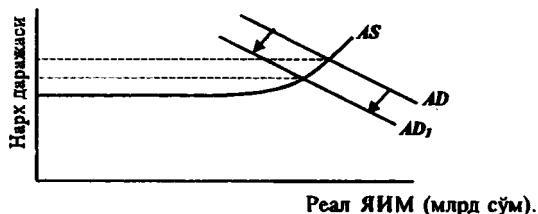
**1-машғулот.** 3.6. графикда жами талаб ва жами таклиф эгри чизиқлари кўрсатилган.  $AD$  эгри чизиги чапга силжийди.

а) Талаб эгри чизигининг чапга силжишнинг нарх даражасига таъсири қандай? Нарх умумий даражаси қандай ўзгаради?

б) Талаб эгри чизигини чапга силжишни реал ЯММ даражасига қандай таъсир кўрсатади? Унинг ҳажми қанчага ўзгаради?

в) Агар иқтисодда унумдорлик 50% га қисқарса, бу жами таклиф эгри чизигига қандай таъсир кўрсатади?





3.6-расм. Жами талаб ва жами таклиф эгри чизиқлари.

**2-машғулот.** 3.2. жадвалда жами талаб асосий таркибий қисмларига таъсир кўрсатувчи нархсиз омиллар киритилган. Иккинчи устунга жами талабнинг шунга мос қисмини, учинчи устунда эса унинг ўзгариш характери (+)- ўсиш, (-) пасайиши) кўрсатинг.

3.2-жадвал.

Омиллар	Жами талаб таркибий қисмлари	Ўзгариш лар (+), (-).
а) аҳоли ўсиши	Истеъмол	(+)
б) пул таклифи камайиши	--	--
в) индивидуал солиқлар ошиши	--	--
г) бошқа мамлакатларда кутиладиган рецессия	--	--
д) уй-жой нархлари ошиши	--	--
е) иқтисодда рецессия кутилиши	--	--

**3-машғулот.** 3.7-расмда жами талаб эгри чизиғи акс эттирилган.

а) Агар Жами таклиф эгри чизиғи вертикал чизиқ билан кўрсатилса ва реал ЯММ 140 млрд сўм бўлса, мувозанат нарх даражаси нимага тенг?

б) Агар жами таклиф эгри чизиғи горизонтал бўлса ва нарх даражаси 120 бўлса, мувозанат ЯММ нечага тенг?

в) Агар жами таклиф функцияси  $P = -40 + 9Y$  кўринишга эга бўлса, унда реал ЯММ ва нарх даражаси нимага тенг?  $M = 100$ , ЯММ-140.

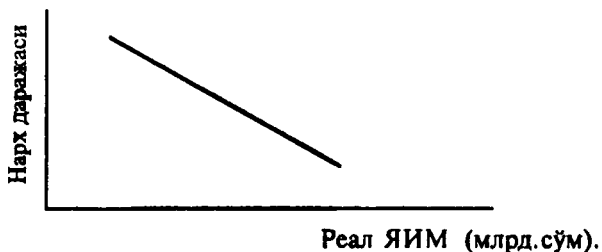
**4-машғулот.** 3.3-жадвалда жами таклифни ифодаловчи маълумотлар келтирилган.

а) Аниқланг:

(1) Жами таклиф эгри чизигининг кейисанистик кесмасида реал ЯММ ҳажми қандай чегараларда ўзгаришини.

(2) Жами таклиф эгри чизигининг классиклар кесмасида реал ЯММ ҳажми қандай чегараларда ўзгаришини.

(3) Жами таклиф эгри чизигининг оралиқ кесмасида реал ЯММ ҳажми қандай чегараларда ўзгаришини.



3.7–расм. Жами талаб эгри чизиқлари.

б) Жами таклиф эгри чизигини тузинг.

3.3–жадвал.

Нарх даражаси	Реал кўринишда ишлаб чиқариш ЯММ
250	2000
225	2000
200	1900
175	1700
150	1400
25	1000
125	500
125	0

3.4–жадвалда жами талаб функциясининг уч варианты берилган. Шу вариантлар бўйича  $AD$ ,  $AD$  ва  $AD$  жами талаб эгри чизиқларини чизинг.

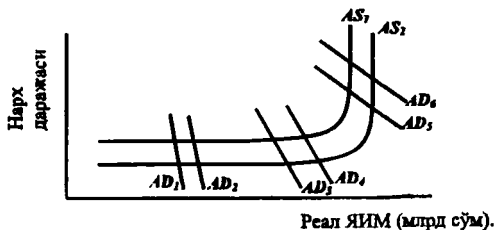
Ҳар бир вариант учун ЯММ мувозанат ҳажми ва мувозанат нархларини аниқланг.

3.4–жадвал.

Нарх даражаси	Реал ЯММ (даромадлар бўйича ҳисобланган)		
	(1)	(2)	(3)
250	1400	1900	400
225	1500	2000	500

200	1600	2100	600
175	1700	2200	700
150	1800	2300	800
125	1900	2400	900
100	2000	2500	1000

5-машғулот. 3.8-расмда олти жами талаб ва икки жами таклиф эгри чизиқлари берилган.



3.8-расм. Жами талаб ва жами таклиф эгри чизиқлари.

а)  $AD_1$  эгри чизигининг  $AD_2$  ҳолатига кўчиши реал ЯММ ва нарх даражасига қандай таъсир кўрсатади?  $AD_3$  дан  $AD_4$  ва  $AD_5$  дан  $AD_6$  га кўчиш-чи?

б)  $AD_1$ ,  $AD_2$ ,  $AD_3$  эгри чизиқлари ўннга силжиши жами талаб динамикасига ва нархлар даражасига қандай таъсир кўрсатади?

в) Агар  $AD$  эгри чизиқлари ўннга силжиса, жами талаб қандай ўзгаради? Бунда жами талаб ўзгариши реал ЯММ ва нарх даражаси динамикасига қандай таъсир кўрсатади?

г)  $AS_1$  эгри чизиги  $AS_2$  ҳолатига кўчганда, жами таклиф қандай ўзгаради?

д) Товар нархлари ўзгарувчан.  $AS_1$ , эгри чизигининг  $AS_2$  ҳолатига кўчиши ҳар бир жами талаб даражасида ( $AD_1$ ,  $AD_3$ ,  $AD_5$ ) нарх реал ЯММ даражасига қандай таъсир кўрсатади?

е) Агар  $AS_2$  эгри чизиги  $AS_1$  ҳолатига кўчса, унда ҳар бир жами талаб даражасида ( $AD_1$ ,  $AD_3$ ,  $AD_5$ ) (1) жами таклиф, (2) нарх даражаси ва (3) реал ЯММ ҳажми қандай ўзгаради?

## Диагностик текшириш учун тестлар

1. Жами талаб эгри чизигининг ўнгта силжиши нимани акс эттира олмайди?

а) ҳам нарх даражаси, ҳам реал ЯММ ҳажмининг бир вақтдаги ошишини;

б) реал ЯММ ҳажми ошмасдан нарх даражаси ошишини;

в) нарх даражаси ошмасдан реал ЯММ ҳажми ошиши;

г) бир вақтда нарх даражаси ошиши ва реал ЯММ ҳажми камайишини;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

2. Агар нарх даражаси ошса, ишлаб чиқариш пасайса, унда бу:

а) жами талаб эгри чизигининг ўнгта силжиши билан боғлиқ;

б) жами талаб эгри чизигининг чапга силжиши билан боғлиқ;

в) жами таклиф эгри чизигининг чапга силжиши билан боғлиқ;

г) жами таклиф эгри чизигининг ўнгта силжиши билан боғлиқ;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

3. Агар жами талаб ҳажми тўла бандлик шароитидаги ЯММ даражасидан кўп бўлса, унда иқтисодда:

а) молиявий чекланишлар мавжуд;

б) инфляцион фарқ мавжуд;

в) дефляцион фарқ мавжуд;

г) бюджет танқислиги мавжуд;

д) жами талаб ва жами таклиф ўртасида мувозанат мавжуд.

4. Агар мувозанат ЯММ ҳажми унинг потенциал даражасидан юқори бўлса, унда:

а) нарх даражаси ошади;

б) ишсизлик даражаси ошади;

в) жами таклиф автоматик равишда ошади;

г) жами талаб автоматик равишда ошади;

д) дефляцион фарқ пайдо бўлади.

5. Жами талаб эгри чизиғи куйидагилардан қайси бири ўртасидаги нисбатни ифодалайди?

а) нарх даражаси ва товар ва хизматлар харидига жами харажатлар;

б) нарх даражаси ва реал кўринишдаги ЯММ;

в) реал кўринишдаги ишлаб чиқарилган ва истеъмол қилинган ЯММ ҳажмлари;

г) харидорлар тан оладиган нарх даражаси ва ишлаб чиқарувчиларни қондирадиган нарх даражаси;

д) ҳамма жавоблар нотўғри.

6. Жами таклиф эгри чизиғидаги кейсионистлар кесмаси:

а) мусбат қияликка эга;

б) манфий қияликка эга;

в) вертикал чизиқ билан кўрсатилган;

г) горизонтал чизиқ билан кўрсатилган;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

7. Жами таклиф эгри чизиғининг оралиқ кесмаси:

а) мусбат қияликка эга;

б) манфий қияликка эга;

в) вертикал чизиқ билан кўрсатилган;

г) горизонтал чизиқ билан кўрсатилган;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

8. Жами таклиф ўсиши нимага олиб келади?

а) нарх даражаси ва ЯММ реал ҳажми камайишига;

б) нарх ошишини секинлаштиради ва ЯММ реал ҳажмини оширади;

в) нарх даражасини ва ЯММ реал ҳажмини оширади;

г) нарх ошишини секинлаштиради ва реал ЯММ ҳажмини туширади;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

9. Агар ишлаб чиқарилган реал кўринишдаги ЯММ ҳажми унинг мувозанат ҳажмидан кам бўлса, унда ишлаб чиқарувчилар:

а) ишлаб чиқариш заҳираларини камайтирадилар ва ишлаб чиқаришни кенгайтирадилар;

б) ишлаб чиқариш заҳираларини оширадилар ва ишлаб чиқаришни кенгайтирадилар;

в) ишлаб чиқариш заҳираларини ҳам, ишлаб чиқаришни ҳам қисқартирадилар;

г) ишлаб чиқариш заҳираларини ҳам, ишлаб чиқаришни ҳам оширадилар;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

10. Иқтисод ҳолати жами таклиф эгри чизигининг кейнсионистлар кесмасига мос бўлса, унда жами талаб ўсиши:

а) нархни оширади, лекин реал ЯММ ҳажмига таъсир кўрсатмайди;

б) реал ЯММ ни оширади, лекин нарх даражасига таъсир кўрсатмайди;

в) реал ЯММ ни ва нарх даражасини оширади;

г) нархни оширади ва реал ЯММ ни камайтиради;

д) нархни туширади ва реал ЯММ ни оширади.

11. Жами талаб эгри чизиги ошади, агар:

а) нарх даражаси тушса;

б) нарх даражаси ошса;

в) ортиқча ишлаб чиқариш қувватлари ошса;

г) миллий пул бирлиги валюта курси тушса;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

12. Агар тадбиркорликка солиқлар ошса, унда:

а) жами талаб қисқаради, жами таклиф ўзгармайди;

б) жами таклиф қисқаради, жами талаб ўзгармайди;

в) жами таклиф ҳам, жами талаб ҳам қисқаради;

г) жами таклиф ҳам, жами талаб ҳам ошади;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

13. Жами таклиф эгри чизиги қуйидагилар ўртасидаги нисбатни ифодалайди:

а) Нарх даражаси ва истеъмол қилинадиган реал ЯММ ҳажми;

б) нарх даражаси ва ишлаб чиқарилган реал ЯММ ҳажми;

в) Истеъмол қилинган ва ишлаб чиқарилган реал ЯММ ҳажми;

- г) Истеъмолчилар сотиб олишни, ишлаб чиқарувчилар эса сотишни хоҳлайдиган нарх даражалари;
- д) ҳамма жавоблар нотўғри.

14. Бошқа нархлар даражасига боғланмаган равишда акциялар реал қийматининг бирданига тушиши энг яхши мисол бўлиши мумкин:

- а) импорт харидлар самарасига;
- б) реал касса қолдиқлар самарасига;
- в) истеъмолчилар фаровонлигидаги ўзгаришларга;
- г) истеъмол қарзларидаги ўзгаришларга;
- д) ҳамма жавоблар нотўғри.

15. Агар давлат атроф-муҳитни муҳофаза қилиш талабларини кучайтирса, бунинг оқибатида:

- а) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ўсади ва жами таклиф эгри чизиғи ўнгга силжийди;
- б) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ўсади ва жами таклиф эгри чизиғи чапга силжийди;
- в) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари ўсади ва жами талаб эгри чизиғи чапга силжийди;
- г) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари пасаяди ва талаб эгри чизиғи чапга силжийди;
- д) бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш харажатлари пасаяди ва талаб эгри чизиғи ўнгга силжийди.

16. Агар импорт товарларга нархлар ўсса, унда бу ўсишга сабаб:

- а) жами таклифнинг қисқариши;
- б) жами таклифнинг ошиши;
- в) жами талабнинг ошиши;
- г) жами талабнинг камайиши;
- д) ҳамма жавоблар нотўғри.

## 4-МАВЗУ. ИСТЕЪМОЛ ТАЛАБИ НАЗАРИЯСИ

*Истеъмол*

*Жамғарма*

*Жамғаришга ўртача мойиллик*

*Истеъмолга ўртача мойиллик*

*Истеъмолга чекланган мойиллик*

*Жамғаришга чекланган мойиллик*

*Нисбий даромадлар назарияси*

*Ҳаётий цикл назарияси*

### 4.1. Истеъмол функциясининг асосий турлари

Жами талабнинг 2/3 қисмини истеъмол ташкил этади. Шунинг учун АДнинг ҳаракатини кўпинча истеъмол талаби назариясини таҳлил қилиш орқали тушунтириш мумкин. Истеъмол талаби назариясини келтириб чиқариш, уни ривожлантириш Кейнс назариясига тааллуқлидир. Кейнс жами истеъмолни ифодаловчи формулани топиш муҳим деб ҳисоблаган. Шу мақсадда Кейнс истеъмолнинг 4 қондасини келтиради:

1. Истеъмол ( $C$ ) ихтиёридаги даромад ( $DI$ ) функцияси ҳисобланади;

2. Чекланган истеъмолга мойиллик ( $MPC$ ) 0 дан 1 гача миқдорга эга, яъни:

$$0 < MPC < 1;$$

3.  $DI$  ошган сари истеъмолга ўртача мойиллик камаяди. Кейнс уни истеъмолнинг ихтиёрий даромадга бўлган нисбати сифатида аниқлайди:

$$APC = C / DI.$$

Бундан келиб чиқалики,  $MPC < APC$ ,

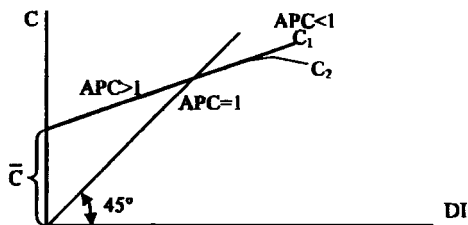
$$MPC = C / DI.$$

4.  $DI$  ошган сари  $MPC$  камаяди. Биринчи қоида шуни билдираки, истеъмолни қуйидаги формула орқали ифодалаш мумкин:

$$C = C^* + MPC \times DI$$

Экзоген ўзгарувчилар (фоиз ставкаси, инфляцион кутишлар ва ҳ.к.)  $DI$  ошган сари  $C$  га ўз таъсирини кўрсатмайди ва улар доимий  $C^*$  билан ифодаланади. Графикда бундай боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин.





#### 4.1—расм. Кейнсианистлар истеъмол функцияси.

Иккинчи қоида шунин билдираки, ҳатто бозор мувозанати бузилган шароитда ҳам,  $AD = AS$  га, истеъмол ўсуви  $DI$  ўсуvidан юқори бўлмайди, шунинг учун вақт ўтиши билан мувозанат тикланади ва  $MPC$  доимо бирдан кичик бўлади.

Учинчи қоидадан келиб чиқадики,  $APC > 1$  фақат паст  $DI$  нинг миқдорларида.  $DI$  ошган сари эса истеъмол камайиб боради. Жамғарма эса ошади. Шунинг учун Кейнс шундай хулоса чиқаради. Даромад ошган сайин, давлат харидлари мувозанат сақланиши учун ошиши керак.

Тўртинчи қоидада Кейнс  $DI$  ошганда истеъмол ўсуви тушади, деб фараз қилади ва  $DI$  нинг маълум даражасидан сўнг истеъмолнинг боғлиқлиги чизиксиз характерга эга бўлади.

Кейнснинг назариясини бир неча бор текширишга ҳаракат қилинди ва истеъмол функцияси кўп тортишувлардан сўнг бир эгри чизикда ифодаланиши мумкин эмас, деб топилади ва уч кўринишга эга, деб қабул қилинади:

1. Қисқа муддатли давр учун.
2. Узоқ муддатли давр учун (50- йилдан кўп).
3. Истеъмолчи даромадига боғлиқлиги жиҳатидан.

1. 1942 йилда биринчи бўлиб Кейнс назарияси амалда текширилади. АҚШ 1929 йилдан то 1941 йилгача бўлган ихтиёрдаги даромаднинг истеъмолга боғлиқлиги маълумотларини чоп этади. Бу маълумотлар асосида  $C$  нинг  $DI$  дан боғлиқлиги графиги тузилади. Унинг формуласи куйидагича:

$$C = 47,6 + 0,73 DI \quad (2)$$

Бу формула Кейнснинг ҳамма қоидаларига жавоб берадигандай туюлади. Лекин уни прогноллаштиришда қўллаганда шу маълум бўлдики, Кейнс формуласи фақат қисқа муддатда амал қилиши мумкин, қанчалик муддат узоқ бўлса, шунчалик Кейнснинг 1- ва 3 - қоидаси мос келмайди.

2. 1946 йилда америкалик иқтисодчи С.Кузнец 1869 дан 1938 йилгача ЯММ ва унинг таркибий қисмларининг тадқиқотларини чоп этади. Кузнец шу давр ичидаги  $C$  ва  $DI$  ни таққослайди. У қуйидаги формула билан ифодаланади:

$$C = 0,86 \times DI \quad (3)$$

С.Кузнец формуласи Кейнснинг 1- ва 2- қоидасини тасдиқлайди, лекин 3- ва 4- қоидани рад этади. Узоқ муддатли даврда  $C$ , яъни экзоген ўзгарувчилар нолга интилади ва истеъмол фақат  $DI$  га боғлиқ бўлиб қолади.

3.  $C$  нинг  $DI$  га боғлиқлигига бошқа нуқтаи назардан ҳам ёндашиш мумкин, яъни  $C$  ва  $DI$  ни вақт мобайнида эмас, балки мамлакат уй хўжаликларининг маълум вақт ичидаги даромадлари миқдори бўйича гуруҳларга бўлиб  $C$  ва  $DI$  нинг турли аҳоли гуруҳларидаги боғлиқлигини ўрганиш. Унинг натижаси: кам даромадли кишилар қарзга яшайди, юқори даромадли хўжаликлар эса  $DI$  нинг 40 % гача жамғаради. Бундай функция Кейнснинг охириги уч қоидасини тасдиқлайди.

Демак, 40-йилларнинг охирида олиб борилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, юқорида келтирилган функцияларнинг ҳар бирида Кейнснинг айрим қоидалари амал қилади, айримлари эса қониқтирилмайди.  $C$  ва  $DI$  нинг ўзаро муносабатларини ҳамма ҳолатлар учун бир жадвалга киритишимиз мумкин:

#### 4.1—жадвал.

#### Истеъмол функциялари хусусиятлари.

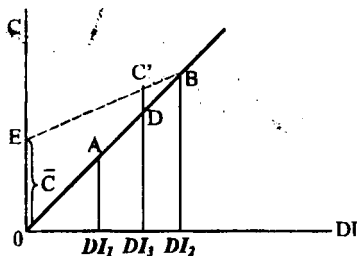
Функциялар	$MPC$	$APC$	$C$	$C$ ва $DI$ боғлиқлиги
Қисқа муддатли давр	Доимий	$DI$ ошган сайин тушади	$>0$	Нопропорционал
Узоқ муддатли давр	Доимий	Доимий	0	Пропорционал
Даромад бўйича	$DI$ ошган сайин тушади	$DI$ ошган сайин тушади	$>0$	Нопропорционал

#### 4.2. Истеъмол талаби назариясининг ривожланиши *Нисбий даромад назарияси*

1949 йилда америкалик иқтисодчи Ж.Дюзенберри томонидан таклиф этилган назарияда истеъмол фақат ихтиёрлаги даромаддан боғлиқлиги рад этилади ва олим ўз гипотезасини таклиф этади. Унинг гипотезаси бўйича истеъмолчи қарорларига кўпроқ унинг қўшниларининг харидлари таъсир этади. Бу назария моҳияти шундаки, кишининг истеъмоли ҳозирги вақтда унинг жорий даромадларига боғлиқ эмас, балки қўшнилари даромадига боғлиқ.

Дюзенберри ҳар бир уй хўжалиги ўз қўшнилари билан «мусобақа»да бўлади, - деб ҳисоблайди. Жамолов сотиб олган костюм нафақат у учун умумий нафликни оширади, балки Камолов учун нафликни пасайтиради. Бу нафлик пасайишини бартараф этиш учун Камолов ҳам шундай костюм сотиб олади. Бунга Камоловнинг даромади таъсир кўрсатмай, Жамоловнинг даромадига тенглашиш таъсир кўрсатади. Дюзенберри моделида ҳамма истеъмолчилар пулни даромади юқори бўлганлар билан «тенглашиш» учун сарфлайдилар.

Бундай самара турли ҳолатларда алоҳида харидорлар учун *APC* миқдорини аниқлашда қутилмаган натижаларга олиб келиши мумкин. Масалан, бир хил даромадга эга бўлган икки индивид турли районларда яшайди. Қўшнилар даромади ундан юқори бўлган ҳудудда яшайдиган шахс уларга «тенглашишга» ҳаракат қилади ва кўп харажат қилади. Қўшнилар даромади уникидан паст бўлган ҳудудда яшайдиган шахс эса, аксинча, кам харажат қилади, чунки у эмас, балки унинг қўшнилари унга «тенглашишга» ҳаракат қилишади.



4.2—расм. Қисқа муддатли даврда истеъмолчилар хатти-ҳаракати.

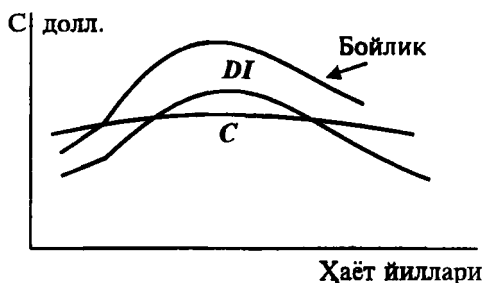
Нисбий даромадлар назарияси уччала истеъмол функциясига жавоб беради, лекин бир қатор камчиликларга эга. Биринчидан, қисқа муддатли давр *C* функциясини фақат ишлаб чиқариш пасайишида ва *DI* камайишида беради ва иқтисоднинг бирданига ўсиши ва *DI* нинг ошиши эҳтимоллигини четда қолдиради. Иккинчидан, назарий жиҳатдан нима учун истеъмолнинг сўнишидан кейин иқтисоднинг кўтарилишида истеъмол *C'B* тўғри чизиғи бўйлаб ҳаракатини такрорлайди ва узоқ муддатли давр тўғри чизиғи бўйлаб ўз йўлини давом эттиради.

Учинчидан, нисбий даромад назарияси *DI* даги узоқ пасайиш ҳолларини кўриб чиқмайди. Бошқача айтганда, бу назария барча истеъмол функцияларининг универсал таҳлилини беролмайди.

### *Ҳаёт цикли назарияси*

Бу 1954 йилда иқтисодчилар А.Андо, Ф.Модильяни ва Р.Брумберг томонидан ягона истеъмол назариясини яратишдаги иккинчи ҳаракат бўлади. Бу назарияда жорий истеъмол меҳнатдан олинадиган жорий даромадга нисбатан чуқурроқ тушунча ҳисобланган бойлик функцияси, деб тахмин қилинади. Барча истеъмолчилар ҳаётлари давомида харидларини шундай тақсимлашга ҳаракат қиладиларки, бунинг натижасида истеъмол йилдан йилга доимий ўзгармасдан қолиб, бойлик эса ҳаётлари охирида нолга тенглашиш (инсон ўлимидан кейин унга бойлик керак бўлмайди). Бошқача қилиб айтганда, бутун ҳаёт циклида истеъмолга ўртача мойиллик бирга тенглашади, яъни инсон бутун ҳаёти давомида даромади қанчани ташкил этса шунча истеъмол қилади. Ф.Модильяни куйидаги графикда истеъмолчилар ҳаракатини кўрсатди:

Бойлик - бу реал мавжуд ва молиявий маблағлар йиғиндисидир. У инсон меҳнат қилиши давомида ўсиб боради, кейинчалик пенсияга чиқиши билан бирданига пасайиб



4.3-расм. Ҳаёт цикли давомида истеъмол.

боради. Агарда бойлик ўлим вақтида нолга тенглашмаган бўлса, унинг қолган қисми ворисга ўтади. Ихтиёридаги даромад худди шундай инсон ҳаёти ўртасида ошиб боради, кейинчалик пасая боради. Даромад ва бойликнинг бундай вариациялари тўғрисида истеъмол бутун ҳаёт цикли давомида асосан ўзгармас: ёшликда инсонлар қарзга яшайдилар ва катта истеъмолга эгалар, чунки кейинчалик уларнинг даромадлари ўсганда қарзларини қайтариб бера олишлари мумкинлигини эҳтимол қиладилар. Ўрта ёшларда инсонлар жамғармаларини ошириб, қарилликка тайёрланадилар ва бу уларнинг истеъмолларини мумкин қадар пасайишга олиб келади. Қарилликда харидларга жамғармадан фойдаланишди.

Бу назария муаллифлари истеъмол ҳам жорий бойлик функцияси, ҳам келгусидаги меҳнат фаолиятдан олинadиган даромад функцияси, - деб ҳисоблайдилар:

$$C = a x A + b x LI + c x ELI \quad (4)$$

Бунда

$A$  - жорий бойлик;

$LI$  - меҳнат фаолиятдан олинadиган жорий даромад;

$ELI$  - қолган умрда кутиладиган даромад;

$a, b, c$  - истеъмолга мойиллик коэффициентларига мос миқдорлар. Бунда  $a$  - нисбатан катта бўлмаган миқдор (10% атрофида),  $b$  - тахминан олдинги  $MPC$  га тенг,  $c$  - эса  $a$  дан ҳам паст.

Бу назария камчиликлари: биринчидан, кўп ёши қари кишилар жамғаришни давом эттаверадилар; иккинчидан, айрим ёшлар қарзга яшай олмайдилар, чунки манба бўлмаслиги

мумкин ва жорий даромадга таяниб яшашга туғри келади; учинчидан, қисқа муддатли даврда  $A$  миқдори ўзгармас, деб фараз қилинади. Лекин депрессия вақтида, агар у узоқ йиллар давом этса, бойлик ўзгармай қолмайди.

### Назорат учун саволлар

1. Истеъмол нима?
2. Жамғарма нима?
3. Жамғаришга ўртача мойиллик қандай аниқланади?
4. Истеъмолга ўртача мойиллик қандай аниқланади?
5. Истеъмолга чекланган мойиллик аҳамияти нимада?
6. Жамғаришга чекланган мойиллик нима?
7. Нисбий даромадлар назариясини изоҳланг.
8. Ҳаётий цикл назариясини тушунтиринг.

### Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар

1—машғулот. Оиланинг истеъмолга ҳар ҳафталик харажати 100 сўм  $+1/2$  ҳафталик ихтиёрдаги даромад ҳажми ( $C=100 \text{ сўм} + 1/2 DI$ ).

а) 4.2—жадвалдаги маълумотлар бўйича оиланинг истеъмол харажатларини ва ҳар бир даромад даражасида жамғарма миқдорини ҳисобланг.

4.2—жадвал.

Ихтиёрдаги даромад ( $D_1$ )	Истеъмол ( $C$ )	Жамғарма ( $S$ )	Ихтиёрдаги даромад ( $D_1$ )	Истеъмол ( $C$ )	Жамғарма ( $S$ )
0	--	--	300	--	--
100	--	--	400	--	--
200	--	--	500	--	--

б) 4.2—жадвал маълумотлари асосида истеъмол функцияси графигини тузинг. Бу расмда 45 градусли бурчак остида чап бурчакдан ўнгга қараб диагонал чизиқ ўтказинг. Бу эгри чизиқда жойлашган ҳар қандай нуқтада истеъмол ихтиёрдаги даромадга тенг. Ихтиёрдаги даромаднинг қандай даражаларида истеъмол харажатлари унинг ҳажмига тенг, ундан кам ва кўп, ҳисобланг.

**2-машгулот:** Тахмин қиламиз, А мамлакатда 100 оила бор. Оилаларнинг ярми  $1/2$  га тенг бўлган истеъмолга чекланган мойиликка эга, иккинчи ярминика эса  $3/4$  га тенг.

а) Агар ихтиёрдаги даромад 10000 сўмга ошса ва бу ошишнинг ҳамма улуши оилаларнинг биринчи ярмига тўғри келса, унда истеъмолга жами харажатлар қанчага ошади.

б) Агар ихтиёрдаги даромаднинг ҳамма ўсуви оилаларнинг иккинчи ярмига тўғри келса, унда истеъмолга жами харажатлар қанчага ошади.

**3-машгулот.** Истеъмол функцияси аввалги машгулотдаги каби, яъни  $C = 100 \text{ сўм} + 1/2 D_I$ . 4.3- жадвал маълумотлари асосида ҳисобланг:

а) Ихтиёрдаги даромаднинг ҳар бир ўзгаришида истеъмол харажатлари ҳажми ўзгаришини.

б) Истеъмолга чекланган мойиллик миқдорини (MPC).

4.3—жадвал.

Ихтиёрдаги даромад ўзгариши ( $D_I$ )	Истеъмол харажатлари ўзгариши (C)	Истеъмолга чекланган мойиллик (MPC)
0 дан 1 гача (+1)	--	--
399 дан 400 гача (+1)	--	--
400 дан 401 гача (+1)	--	--
400 дан 410 гача (+10)	--	--
410 дан 400 гача (-10)	--	--
400 дан 399 гача (-1)	--	--

**4-машгулот.** 4.4-жадвалда А мамлакатда ихтиёрдаги даромад ва истеъмол харажатлари ҳажмлари ўртасидаги нисбатни ифодаловчи маълумотлар келтирилган (млн сўм.):

4.4—жадвал

Истеъмол харажатлари	Ихтиёрдаги даромад	Истеъмол харажатлари	Ихтиёрдаги даромад
120	100	330	400
200	200	380	500
250	300	420	600

а) А мамлакат учун истеъмол функциясини чизмада акс эттиринг.

б) Ихтиёрдаги даромад 100 дан 200 гача, 300 дан 400 гача, 500 дан 600 гача ошган шароитда истеъмолга чекланган мойиликни ҳисобланг:

в) 4.4—жадвал маълумотларидан фойдаланиб, истеъмо­ л функциясини чизинг.

г) 4.4—жадвал маълумотларидан фойдаланиб, жамғарма функциясини чизинг.

д) Ихтиёрдаги даромад 100 дан 200 гача, 300 дан 400 гача, 500 дан 600 гача ошган шароитда жамғармага чекланган мойлликни ҳисобланг.

е) Истеъмо­ лга ва жамғармага чекланган мойиллик йиғиндисини б)ва д) пунктларидан ҳисоблар натижаларидан фойдаланиб, ҳисобланг.

**5—машғулот.** Фирма етти инвестицион лойҳани кўриб чиқаяпти, деб фараз қиламиз. Ҳар бир лойиҳа бўйича кутиладиган фойда нормаси тўғрисидаги маълумотлар 4.5-жадвалда берилган.

а) Агар фирма 10% кредит олса, унда бу лойиҳалардан қайси бири фойдасиз бўлади?

б) Агар кредит учун фоиз ставкаси 13% гача ошса, унда қандай лойиҳалар фойдасиз бўлади?

**6—машғулот.** Фараз қиламиз, истеъмо­ лга чекланган мойилиги 0,9 га тенг бўлган бир киши даромадининг сўми, истеъмо­ лга чекланган мойиллиги 0,8 бўлган кишига берилади. Истеъмо­ л харажатлари ва жамғарма қандай ўзгаради?

#### 4.5—жадвал

Лойиҳалар	Кутиладиган фойда нормаси, %
А	12
Б	8
В	7
Г	15
Д	25
Е	11
Ж	9

#### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Истеъмо­ лга чекланган мойиллик, -

а) жами истеъмо­ лнинг даромадга нисбати;

б) даромад ўзгариши натижасида истеъмо­ л харажатларининг ўзгариши;



- в) истеъмол харажатлари ўсувининг ихтиёридаги даромад бирлиги ўсувига нисбати;
- г) маълум даромад миқдориди истеъмол харажатлари миқдорини ифодаловчи эгри чизиқ;
- д) ҳамма жавоблар нотўғри.

2. Истеъмолга ва жамғармага чекланган мойиллик ўртасидаги боғлиқлик нимада ифодаланди?

- а) уларнинг йиғиндиси 1 га тенг;
- б) улар ўртасидаги нисбат истеъмолга ўртача мойилликни ифодалайди;
- в) уларнинг йиғиндиси ихтиёрий даромадга тенг;
- г) уларнинг йиғиндиси нолга тенг;
- д) ҳамма жавоблар тўғри.

3. Агар одамлар ўз даромадининг ҳаммасини истеъмолга сарфламаса ва сафрланмаган қийматни банкка қўйса, унда айтиш мумкинки, улар:

- а) жамғаради, лекин инвестициялаштирмайди;
- б) инвестициялаштиради, лекин жамғармайди;
- в) жамғармайди ҳам, инвестициялаштирмайди ҳам;
- г) ҳам жамғаради, ҳам инвестициялаштиради;
- д) жамғаради лекин қимматбаҳо қоғозлар сотиб олишга ишлатиладиган қисмини инвестициялаштиради.

4. "Индивидуал жамғармалар" миллий ҳисоблар тизимида ишлатиладиган термин сифатида нимани билдиради?

- а) оиланинг ҳамма активлари умумий йиғиндисини;
- б) маълум даврда олинган, лекин истеъмолга ишлатилмаган даромадни;
- в) маълум даврда олинган ва қимматбаҳо қоғозлар харидига сарфланган ёки банкка қўйилган даромадни;
- г) оиланинг ҳамма активлари умумий йиғиндиси минус унинг мажбуриятлари;
- д) маълум даврда олинган ва на қимматбаҳо қоғозлар харидига, на истеъмолга сарфланган ва на банкка қўйилган даромадни.

5. Индивидуал истеъмол функциясининг "остонавий даражаси" нуқтаси (45 градусли эгри чизиқ билан кесишиш нуқтаси) нимани билдиради?

- а) жамғарма даромадга тенг;
- б) даромад истеъмолга тенг;
- в) жамғарма истеъмолга тенг;
- г) истеъмол инвестицияларга тенг;
- д) истеъмолга чекланган мойиллик 1 га тенг.

6. Миллий ҳисоблар тизимида "инвестиция" тушунчасига қўйидагиларнинг қайси бири тегшли?

- а) облигацияларнинг ҳар қандай хариди;
- б) жамғармага йўналтирилмаган тўпланган даромаднинг ҳар қандай миқдори;
- в) акцияларнинг ҳар қандай хариди;
- г) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри;
- д) а), б), в) жавоблар нотўғри.

7. Кейнс таъкидлашича, мамламкатда истеъмол харажатлари ҳажми биринчи навбатда боғлиқ:

- а) истеъмолчининг яшаш жойидан;
- б) оила аъзолари ёшидан;
- в) миллий даромад даражасидан;
- г) ихтиёрдаги даромад даражасидан;
- д) пул таклифи ўсуви суръатидан.

8. Қуйидаги муносабатларнинг қайси бири тесқари боғлиқликни ифодалайди?

- а) истеъмол харажатлари ва ихтиёрдаги даромад ўртасидаги муносабат;
- б) инвестицион харажатлар ва фоиз ставкаси даражаси ўртасидаги муносабат;
- в) жамғармалар ва фоиз ставкаси даражаси ўртасидаги муносабат;
- г) инвестицион харажатлар ва миллий даромад ўртасидаги муносабат;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

9. Агар ихтиёрдаги даромад ҳажми камайса, унда:

- а) истеъмол харажатлари ҳам, жамғармалар ҳам ўсади;

- б) истеъмом ҳаражатлари ошади, жамғармалар камаяди;
- в) истеъмом ҳаражатлари камаяди, жамғармалар ошади;
- г) истеъмом ҳаражатлари ҳам, жамғармалар ҳам камаяди;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

10. Агар мамлакатда ихтиёрдаги даромад ошса, унда:

- а) APC ва APS ошади;
- б) APC ўсади, APS камаяди;
- в) APC тушади, APS ошади;
- г) APC ва APS камаяди;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

11. Қуйидаги муносабатлардан қайси бири тўғри боғлиқликни ифодалайди?

- а) истеъмом ҳаражатлари ва ихтиёрдаги даромад ўртасидаги муносабат;
- б) жамғармалар ва ихтиёрдаги даромад ўртасидаги муносабат;
- в) жамғармалар ва фоиз ставкаси ўртасидаги муносабат;
- г) истеъмом ҳаражатлари ва аҳоли сони ўртасидаги муносабат;
- д) ҳамма жавоблар тўғри.

12. Инвестициялар ҳажмига нима таъсир кўрсатади?

- а) фоиз ставкаси даражаси;
- б) технологик ўзгаришлар даражаси;
- в) ишлаб чиқариш жиҳозларининг иш билан бандлиги даражаси;
- г) технологик ўзгаришлар даражаси;
- д) олдинги жавоблар ҳаммаси тўғри.

13. Қуйида келтирилганларнинг қайси бири экзоген автоном ҳаражатларининг ўсишини акс эттиради?

- а) истеъмом функциялари эгри чизиғининг юқорига силжиши;
- б) истеъмом функцияси эгри чизиғи бўйлаб юқорига ҳаракат;
- в) истеъмом функцияси эгри чизиғи бўйлаб пастга ҳаракат;
- г) СММ ўсган сайин инвестицияларнинг ўсиши;

д) ҳамма жавоблар тўғри.

14. Ихтиёрдаги даромаднинг маълум даражасида MPC ва MPS йиғиндиси тенг:

- а) 0;
- б) 1;
- в) 100;
- г) 1000;
- д) 10000.

15. Агар реал фоиз ставкаси ошса, унда:

- а) инвестицияларга талаб эгри чизиги ўнгга силжийди;
- б) инвестицияларга талаб эгри чизиги чапга силжийди;
- в) инвестицияларга талаб эгри чизиги юқорига кўчади;
- г) инвестицион харажатлар қисқаради;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

## 5 - МАВЗУ. «ДАРОМАДЛАР - ХАРАЖАТЛАР» МОДЕЛИДА ТОВАР БОЗОРЛАРИ МУВОЗАНАТИ

*Макроиқтисодий мувозанатнинг Инвестицион харажатларни Ҳисобга*

*Кейнсионистик модели*

*оладиган мувозанат*

*Даромад самараси*

*Мультипликатор*

*Истеъмол функцияси*

*Мультипликатор самараси*

*Жамғариш функцияси*

*Тўла бандлик*

*Истеъмол ва жамғарманинг*

*Ишсизлик*

*даромадга боғлиқлик графиги*

*Ишсизлик билан мувозанат модели*

*45 градус бурчакли чизиқнинг*

*"Даромадлар-харажатлар"*

*маъноси*

*мувозанатининг тўлиқ модели*

### 5.1. Даромад ва истеъмол ўртасидаги ўзаро боғлиқлик

Иқтисоднинг жорий ҳолатини таҳлил қилиш ва унинг келажақда ўзгаришларини кўзда тутиш учун қандайдир тизим ёки модел зарур. У мувозанат миллий ишлаб чиқариш ҳажмига ( $Q$ ) таъсир этувчи ҳамма ўзгарувчиларни акс эттириши лозим. Энг оддий моделлардан бири бу Кейнс томонидан таклиф этилган «даромад-харажатлар» моделидир. Унинг асосида шундай фараз ётади: токи  $Q$  тўла бандлик шароитидаги ишлаб чиқаришга тенг бўлмагунча, миллий даромаднинг ҳар қандай ўзгаришлари фақат  $Q$  нинг оширилиши ҳисобидан амалга оширилади, нарх даражаси эса ўзгармай қолади. Кейнснинг моделида  $NI = Q = AS$  ( $NI$  - миллий даромад).

Кейнс модели бўйича, бозорларда мувозанат жами харажатлар миллий даромадга тенг бўлганда содир бўлади.

$$AE = NI$$

Жами харажатлар - бу тўртта иқтисод секторлари йиғиндисидан иборат:

$$AE = C + I + G + X$$

Моделни оддийлаштириш учун аввалига биз давлат харидлари ва солиқларни четда қолдириб, давлат харажатларини ҳисобга олмаймиз. Бошқача айтганда  $NI = DI$ , деб оламиз.

Бу ерда  $DI$  - истеъмолчилар ихтиёрида қоладиган даромад. Ташқи савдо таъсири ҳам ҳозирча ҳисобга олинмайди.

Кейинчалик ҳисобга олинмаган  $AE$  таркибий қисмларини кетма-кет моделга қўшиб, тўла мувозанат моделини тузамиз.

Истеъмол ихтиёридаги даромаднинг бир қисми бўлганлиги сабабли  $C$  ва  $DI$  ўртасидаги боғлиқлик мавжуд.

Лекин  $DI$  нинг қанча қисми  $C$  га сарфланади. Жавобни истеъмол талаби назарияси бизга беради. Фараз қиламиз, ҳар бир киши ўз бюджетини ўзи белгилайди ва қанча истеъмолга ҳамда жамғармага сарфлашини аниқлаб олади. Шунинг учун, харидорлар ўртасида сўров ўтказиш мақсадга мувофиқ. Сўров шуни кўрсатдики, истеъмолчи  $DI$  ошган сари истеъмолга камроқ сарфлаб, жамғармага кўп қисмини юборади. Унинг даромади тушганда эса жамғарма ҳисобидан истеъмолга ишлатади. Масалан (сўмда):

$DI$	$C$	$S$
8000	8400	- 400
12000	12000	0
16000	15600	+400

Бундан келиб чиқадики, даромаднинг ҳар 4000 пул бирлигига ўзгариши, истеъмолнинг 3600 пул бирлиги ўзгаришига олиб келади. Харидор  $DI$  ўсувининг тўққиздан бир қисмини истеъмолга сарфлайди. 0,9 миқдор унинг истеъмолини аниқлайди ва истеъмолга чекланган мойилликни ( $MPC$ ) билдиради. Истеъмолга чекланган мойиллик қуйидаги формула орқали аниқланади:

$$MPC = \frac{\Delta C}{\Delta DI} = \frac{3600}{4000} = 0,9$$

Агар харидорнинг  $DI$ си 8000 дан 0 гача тушса,  $MPC$  ўзгармайди, деб ҳисоблаганда, истеъмол:

$$C = MPC \times DI = 0,9 \times 8000 = 7200 \text{ сўм.}$$

$DI=8000$  бўлганда  $C = 8400$  бўлганлиги сабабли,  $DI=0$  бўлганда қуйидагига эга бўламиз:

$$C = 8400 - 7200 = 1200 \text{ сўм.}$$

Бу истеъмол даражаси фақат жамғармадан кетади ва даромад билан умуман боғлиқ эмас. Даромад ошган сайин бу 1200 сўм харидор томонидан ажратилган ҳар бир миқдорга

киради. Демак,  $DI$  нинг ҳар қандай миқдориди бу харидор учун истеъмолни қуйидаги формула акс эттиради:

$$C = 1200 + 0,9 \times DI.$$

Агар биз кўп харидорлар ўртасида сўров ўтказсак, уларнинг истеъмолида катта фарқни кузатамиз, лекин ҳар қандай ҳолатда ҳам қуйидаги формула муносибдир:  $C = (DI=0$  бўлгандаги истеъмол)  $+ MPC \times DI$ .

Уни Кейнс қуйидагича ифодалайди:

$$C = C^* + MPC \times DI.$$

Яъни,  $C^*$  миқдор - экзоган омилар ( $DI$  дан боғлиқ бўлмаган) таъсирида шаклланадиган,  $DI=0$  бўлгандаги истеъмол. Фараз қиламиз, бу индивидуал истеъмолчи учун ўртача миқдорни кўрсатди, яъни  $MPC = 0,9$ ,  $C^* = 1200$ . Агар мамлакатда 100 млн киши яшаса, унда формула қуйидагича бўлиши мумкин:

$$C = 120 \text{ млрд сум} + 0,9 DI \quad (1)$$

Жамғармага мойиллик бизнинг мисолда:

$$MPS = 1 - MPC = 1 - 0,9 = 0,1$$

Бундан келиб чиқадики, жамғарма функцияси ( $S$ ):

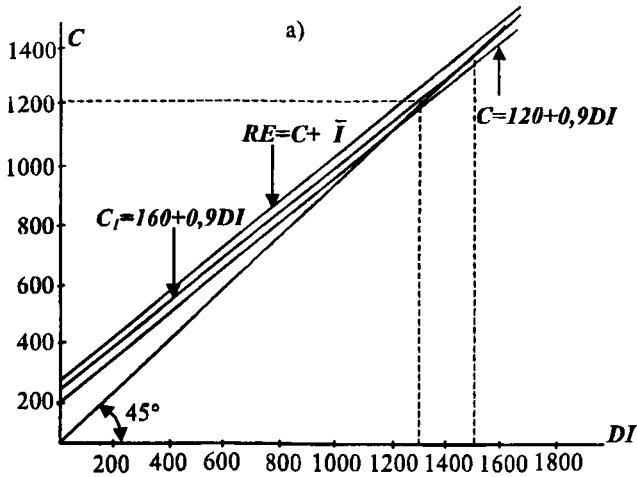
$$S = -120 \text{ млрд сум} + 0,1 DI$$

Бу формуладан  $DI = 0$  бўлганда  $S = -1200$  млрд сўм эканлиги келиб чиқади. (1) формуладан фойдаланиб,  $DI$  нинг ҳамма миқдорларида  $C$  ни аниқлашимиз мумкин:

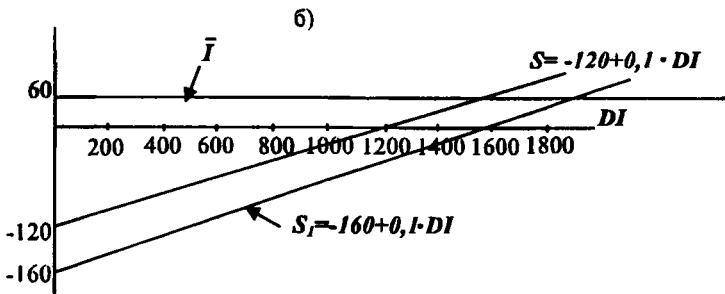
Даромад, истеъмол ва жамғарма (млрд сўм).

$DI$	$C$	$S$
800	840	- 40
1000	1020	- 20
1200	1200	0
1400	1380	+ 20
1600	1560	+ 40

Бу маълумотлардан фойдаланиб,  $C$  ва  $S$  нинг  $DI$  га боғлиқлик графигини тузамиз:



5.1 а-расм.  $C$  нинг  $DI$  га боғлиқлиги.



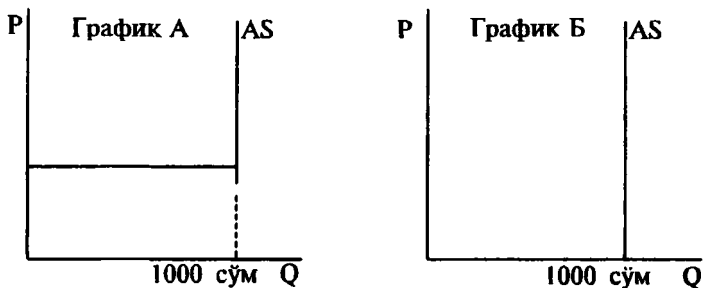
5.1 б-расм.  $S$  нинг  $DI$  га боғлиқлиги.

45°ли тўғри чизик  $AE = NI$  га бўлган ҳамма нуқталарни кўрсатади.

Қачон истеъмол чизиги 45° ли чизикдан юқорида бўлса, жами харажатлар  $NI$  дан кўп ва иқтисод фақат жамғарма ҳисобидан яшайди. Пастда жойлашган бўлса истеъмолчи ихтиёридаги даромаднинг бир қисми жамғармага айлантирилади ва  $C = 120$  млрд сўм бўлганда истеъмол  $NI$  га тенг, бундай ҳолда икки тўғри чизик 5.1 а-расмда кесишади.



5.1 б-расмда  $DI$  1200 млрд сўмдан кам бўлган миқдорларида  $S$  манфий, 1200 дан кейин улар мусбат миқдорга эга.



### 5.2. Жами харажатлар модели

Жами харажатларни инвестицияларни қўшиб тўлдираемиз. Инвестиция харажатлари жуда ўзгарувчан, улар бирданига 100 % га ошиши ёки камайиши мумкин. Инвестициялар  $AE$  нинг нисбатан катта бўлмаган таркибий қисми бўлса ҳам,  $I$  нинг тушиши ёки ошиши  $AE$  га катта таъсир кўрсатиши мумкин. Шунинг учун, унинг ўзгаришларининг мувозанати  $AE$  ва  $NI$  га таъсирини ўрганиш зарур.

Тадбиркорлар ўртасида сўров ўтказиш йўли билан кутилаётган инвестицияларнинг ўртача даражасини аниқлаймиз ва уни 60 млрд. сўмга тенг, деб қабул қиламиз. Унда:

$$AE = 120 \text{ млрд сўм} + 0,9 DI + 60 \text{ млрд сўм.}$$

(эслатамиз, давлатнинг ролини биз ҳисобга олмаймиз, шунинг учун,  $NI=DI$ ).

Бу тенглик асаосида  $C, I, S, AE$  ларнинг турли  $NI$  миқдорларидаги қийматини кўрсатадиган 5.1-жадвални тузамиз.

### 5.1—жадвал

Инвестицияларни ҳисобга олган ҳолдаги мувозанат

$NI=AS$	$C$	$S$	$I$	$AE=C+I$	Бозор ҳолати	
1000	1020	- 20	60	1080	$AE > AS$	$I > S$
1200	1200	0	60	1260	$AE > AS$	$I > S$
1400	1380	+20	60	1440	$AE > AS$	$I > S$
1600	1560	+ 40	60	1620	$AE > AS$	$I > S$

1800	1740	+ 60	60	1800	$AE=AS$	$I=S$
2000	1920	+ 80	60	1980	$AE<AS$	$I<S$

$NI=AS$  устун ишлаб чиқарилган ва таклиф этилган товарлар ҳажмини кўрсатади,  $AE$  устун эса қанча ҳажмдаги товарларга талаб намоён этилишини ифодалайди. 5.1а-расмда  $AE=C+I$  чизиқ дастлабки  $I$  миқдоридан юқорида жойлашади. 5.1б- расмда инвестициялар 60 млрд сўмга тенг бўлган горизонтал чизиқ билан берилган.  $NI=1800$  бўлгандаги товар бозоридаги мувозанат нуқтада  $NI=AE$  ва  $S=I$  эга бўламиз.

Биз учун қандай қилиб, мувозанат ўрнатилишини тушуниш муҳим ва  $NI$  бир мувозанат даражасидан бошқасига ўтганда қандай ўзгаришини билиш керак.

Фараз қиламиз  $NI = 1200$  млрд сўмгача камайди, лекин  $AE = 1260$  млд. сўм. Агар инвестициялар бўлмаганда, уй хўжаликлари ҳамма ишлаб чиқарилаётган маҳсулотни истеъмол қилиб, иқтисодни мувозанат ҳолатида тутиб турадилар. Лекин  $I = 60$  тенг бўлганда 60 млрд. сўмлик қондирилмаган истеъмол мавжуд. Аввал ишлаб чиқарувчилар уни товар захиралари ҳисобидан қондиришга ҳаракат қилади, лекин жами талабнинг жами таклифдан кўплиги уларни ишлаб чиқаришни кенгайтиришга рабаатлантиради. Бу эса  $NI$  ни оширади. Бу жараён то  $NI = 1800$  млрд сўмга ва  $AE$  га тенг бўлмагунча давом этади. Тескари ҳолат  $NI = 1800$  млрд. сўмдан юқори бўлган ҳолда юзага келади. Чунки ишлаб чиқарувчилар ўз маҳсулотини сотиб билмайди ва ишлаб чиқаришни қисқартиради, яна  $NI = AE$  га тенг бўлади. Шунга эътибор бериш керакки,  $NI$  ва  $AE$  ўртасидаги фарқ доимо  $I$  ва  $S$  ўртасидаги фарққа тенг. Жамғарма даромадлар оқимидан воситаларни чиқаришни, инвестиция эса уларнинг инъекциясини билдирадиганлиги сабабли, инъекциялар чиқаришдан  $N$  млрд сўм миқдорда кўп бўлганда,  $AE$   $NI$  дан ўша  $N$  млрд сўмга юқори бўлади. Мувозанат нуқтада инъекциялар чиқаришга тенг. Мувозанатга ҳаракат  $NI$  ўзгариши ҳисобидан амалга оширилади.

Бу моделда мувозанат автоматик равишда давлат аралашувисиз юзага келади. Мувозанат миқдорлари иқтисоднинг келажакдаги ҳолатини олдиндан белгилаб беради. Агар мувозанатга эришиш учун  $NI$  ни ошириш керак бўлса, унда бунинг натижасида ишлаб чиқариш кенгайтирилади ва

инфляция юзага келади. Ишлаб чиқаришни қисқартириш ва ишсизлик эса  $NI$  пасайганда  $AE$  билан  $NI$  ни мувозанатга келтиришни таъминлайди.

Мувозанат  $NI$  даражаси баҳолари тўғри бўлса, уларнинг жорий  $NI$  миқдорлари билан таққослаш, жорий йилда  $NI$  нинг қандай ўзгаришларини кутиш мумкинлигини кўрсатиши мумкин. Масалан, мувозанат  $NI = 1800$ , жорий йилда эса у 2000 млрд сўмни ташкил этди. Унда биз яқин орада  $NI$  қисқаришни бошлайди, деб ҳисоблашимиз мумкин. Ва аксинча, амалдаги  $NI$  миқдори 1800 дан кам бўлса,  $NI$  кўтарилга бошлайди. Бу эса инфляцияга олиб келади.

Қандай қилиб  $NI$  мувозанат миқдори аниқлаш мумкин? Биз биламизки, мувозанат нуқтада:

$$NI = AE = C + I.$$

Бу тенгламада учта номаълум, шунинг учун  $C$  ва  $I$  нинг миқдорини берамиз. Бунинг учун Кейнс формуласидан фойдаланамиз ва миқдорларни қўйиб чиқамиз:

$$NI = 120 + 0,9 NI + 60$$

Арифметик ҳисобларни ўтказиб, қуйидагига эга бўламиз:

$$NI = 180 + 0,9 NI$$

$$0,1 NI = 180$$

$$NI = 1800$$

Бу миқдор жадвалдаги мувозанат миқдорга тенг. Фараз қиламиз, товар бозорида мувозанат  $NI = 1800$  млрд сўмда эришилади. Мувозанат  $NI$  даги ҳар қандай ўзгариш мувозанатнинг бузилишига олиб келади. Масалан, фараз қиламиз, инвестициялар 20 млрд сўмга ошди. Натижада  $AE = 1820$   $NI$  дан кўпроқ.  $NI$  20 млрддан кўпроқ миқдорда ошади, чунки  $NI$  миқдорининг ҳар қандай ошиши истеъмолнинг ўсувига олиб келади. Бу эса  $NI$  нинг янги ўсувига олиб келади. Ҳисобларни ўтказамиз.

$$NI = 120 + 0,9 NI + 80$$

$$NI - 0,9 NI = 200$$

$$NI = 2000 \text{ млрд сўм мувозанат нуқтасида.}$$

Демак, инвестицияларнинг 20 млрд сўмга ошиши  $NI$  ни 200 млрд сўмга оширди. Бу самара даромад мультипликатори, деб номланади ва қуйидагича тушунтирилади. Мувозанат иқтисодда фақат  $NI = AE$  гина эмас  $S = I$  ҳам қондирилиши керак. Агар  $I$  20 га ошса, унда улар  $S$  дан кўп бўлади ва  $AE$  шу миқдорда  $NI$  дан кўп бўлади. Мувозанатга эришиш учун

иккила тенглик ҳам амал қилиши керак. *MPS* бизнинг мисолда 0,1 бўлаганлиги сабабли, *S* 20 млрд сўмга ошиши ва *I*га тенглашиши учун *NI* 200 млрд сўмга ошиши керак. Мультипликатор куйидаги формула орқали аниқланади:

$$MULT = 1 / (1 - MPC) = 1 / MPS.$$

Шуни таъкидлаш керакки, мультипликатор самараси иқтисодга ижобий таъсир кўрсатади, лекин унинг тескари ҳаракати ҳам сезиларли бўлиши мумкин (инвестициялар тушганда). Шунинг учун, мамлакат иқтисоди барқарор бўлиши учун унча юқори бўлмаган мультипликаторга эга бўлиш керак.

### 5.3. Мувозанат ва тўла бандлик

Кейнс назариясининг муҳим хулосаларидан бири шуки, иқтисодий мувозанатни тўла бандлик бўлмаган шароитда ҳам ўрнатилиши мумкинлигидир. Иқтисоднинг  $NI = AE$  мувозанатда бўлишини ҳам яхши, ҳам ёмон баҳолаш мумкин.

Назарий жиҳатдан мувозанат  $NI (EQNI)$  тўла бандлик даражасидан (*FENI*) паст, юқори ва тенг даражаларда эришилади. Фақатгина  $EQNI = FENI$  га тенг бўлгандагина иқтисодда инфляция ва ишсизлик бўлмаслиги мумкин. Кейнс  $EQNI$  ва *FENI* нотенглигидан келиб чиқадиган ишсизлик ва инфляцияни жами харажатлар даражасини *AE* ўзгартириш йўли билан эришиш мумкин, деб ҳисоблайди.

Агар мувозанат *FENI* дан паст даражада эришилса, мамлакатда ишсизлик бўлади. Бундай ҳолатда иқтисод *AD* ни оширишни талаб этади. Фараз қиламиз,  $EQNI = 1800$  млрд сўм, тўла бандлик шароитидаги миллий ишлаб чиқариш баҳоси эса 2000 млрд сўм. Табиийки,  $NI = 1800$  млрд сўмда кам ишчи керак ва ишсизлик вужудга келади.

$NI = 2000$  га эришиш мумкин, бўш иш кучи ва жиҳозлар мавжуд. Муаммо бу ишлаб чиқариш ҳажми сотилмай қолишида.  $NI$  2000 млрд сўмга эришганда  $AE = 1980$  млрд сўм, яъни  $NI$  20 млрд сўмга *AE*дан кўп. Худди шундай миқдорида  $S > I$ . Бундай ҳолат дефляцияон фарқ деб аталади. Автоматик равишда иқтисод мувозанатга келтирилади: мультипликатор 10 тенг бўлса, инвестицияларни 20 млрд сўмга ошириб,  $NI$  ни 200 млрд сўмга кўтариш мумкин ва иккала тенгликни ҳам мувозанатга келтирамиз. Жами талабнинг ўсиш миқдорини куйидаги формула орқали аниқлаш мумкин:

$$AE = \frac{(FENI - EQNI)}{MULT} \quad (2)$$

Шу тариха талаб етишмовчилиги билан боғлиқ бўлган ишсизликни бартараф этиш мумкин.

Агар мувозанат *FENI* дан юқори даражада эришилса, инфляция намоён бўлади. Тўла бандлик шароитида *Q* бошқа оширилиш имконига эга эмас, шунинг учун *NI* нинг ўсиши фақат нарх ўсиши орқали содир бўлиши мумкин. Масалан, *FENI=1400* млрд сўм, *AE = 1440* млрд сўм, яъни 40 млрд сўмга юқори. Бу ҳолат инфляцион фарқ деб аталади.

Нарх босимини камайтириш учун инфляцион фарқи бартараф этиш зарур ва *AE* ни 40 млрд сўмга пасайтириш керак. Инфляцион моделда ҳам юқоридаги формулани (2) қўллаш мумкин. Бозор автоматик равишда мувозанатга интилади.

Демак *FENI* ва *EQNI* ўртасидаги тенгсизликнинг негатив оқибатларини бартараф этиш учун *EQNI* миқдорини ўзгартиришга ҳаракат қилиш керак. Кейнс буни фискал ва монетар сиёсатни амалга ошириб эришиш мумкин,- деб ҳисоблайди.

#### 5.4. Давлат харажатлари билан модел

Давлат *AE* га икки йўл билан таъсир кўрсатади: давлат харажатлари (*G*) ва солиқлар (*T*). Солиқлар *DI* ни камайтиради, бу эса истеъмолга таъсир этади. Ҳозир биз *G* нинг ошиши *AE* нинг ошишига, *T* эса аксинча *AE* ни камайтиришига олиб келишини ва улар экзоген характерга эга, деб фарз қиламиз. Давлат харажатлари давлат харидларидан (*GP*) ва трансферт тўловларидан (*GT*) иборат. *GT* нинг таъсирини кейин кўриб ўтамиз. Давлат харидларини қисқа муддатда инвестициялар билан тенглаштирамиз ва  $NI = C + I + GP$ , деб оламиз. *GP* ни аниқлаш осон. Фараз қиламиз,  $GP = 100$  млрд сўм (экзоген фактор ва *NI* га боғлиқ эмас) ва формулага киритамиз:

$$AE = NI = C + I + GP = 120 + 0,9 NI + 60 + 100,$$

бундан келиб чиқадики

$$0,1 NI = 280 \text{ ва } NI = 2800 \text{ млрд сўм.}$$

Мувозанат нуқтада фақатгина  $AE = NI$  бўлмай,  $S = I + GP$ , яъни давлат ўз харидларини уй хўжаликлари даромади ҳисобидан, улардан солиқ ва тўловлар олиб амалга оширади.

Давлат харажатларига ҳам мультипликатор қўлланилади:

$$NI = GP \times MULT, \quad \text{бунда } MULT = 1/MPS.$$

Демак, давлат харидларини ошириш оқибатида  $NI$  ни ошириш ва мувозанат нуқтани силжитиш мумкин (бизнинг мисолда  $AE = GP = 100$  млрд сўм,  $NI = 1000$  млрд сўм ва  $EQNI = 2800$  млрд сўм). Давлат харидларини камайтириш ҳам  $NI$  ни мультипликатив қисқартиради.

Солиқлар  $DI$  миқдорига ва у эса  $S$  ва  $AE$  га таъсир кўрсатади. Солиқларни ҳисобга олиб биз  $NI$  ва  $DI$  тушунчаларини ажратишимиз мумкин:  $DI = NI - T$ .  $T$   $x$  млрд сўмга ошса, истеъмол ва  $AE$   $MPC$   $x$  млрд сўмга камаяди. Бизнинг мисолда  $T = 100$  деб олсак, унда

$$NI = 120 + 0,9(NI - 100) + 60 + 100 = 0,9NI + 190,$$

бундан келиб чиқадики  $NI = 1900$  млрд сўм.  $NI$  нинг бундай миқдорида  $DI = 1800$ ,  $C = 1740$ ,  $S = 60$ . Жамғарма ва солиқлар - чиқариш, инвестиция ва давлат харидлари - инъекция, шунинг учун, мувозанат нуқтада:

$$T + S = I + GP.$$

Солиқ мультипликатори:  $C = -T MPC$ ,  $NI = MULT \times C$  бўлганлиги сабабли,  $NI = MULT \times MPC \times T$ .  $MULT \times MPC$  миқдорини солиқ мультипликатори деб ҳисоблаш мумкин.

Трансферт тўловлари  $GT$  солиқ каби  $AE$  га таъсир кўрсатади, шунинг учун уни манфий солиқлар дейиш мумкин. Бундан кейин соф солиқлар миқдорини  $NT = T - GT$  кўринишида ифодалаш мумкин.

Натижада қуйидаги ифодага эга бўламиз:

$$NI = C + MPC(NI - NT) + I + GP.$$

5.5. «Даромад - харажатлар» мувозанати тўла модели

Моделни тугаллаш учун  $I$  ва  $GP$  ни экзоген эмас ва уларнинг миқдори  $NI$  га боғлиқ деб олишимиз керак. Ундан ташқари ташқи савдо оборотини қўшишимиз лозим. Даромад солиғи ҳам, трансферт тўловлар ҳам  $NI$  га боғлиқ. Шунинг учун, соф солиқларни ифодалаш қуйидагича ёзилиши керак:

$$NT = T - GT = NT + MT (NI),$$

Бунда:

$NT$  - экзоген омиллар томонидан аниқланувчи соф солиқлар қисми;

$MT - NI$  нинг қандай қисмини солиқ сифатида олишни кўрсатадиган соф солиқларнинг чекланган нормаси.

Фараз қиламиз,  $T=100$  ўрнига  $NT = - 280 + 0,2 NI$ .  $\bar{NT}$  ва  $\bar{MT}$  миқдорларини давлат ўрнатади, шунинг учун улар экзоген бўлиб ҳисобланади.  $NT$  нинг ўзи эса  $NI$  га боғлиқ.

Формуланинг маъноси  $NI = 0$ ,  $NT = - 280$  бўлганда,  $GT$   $NI$  нинг кам миқдорларида катта бўлишидан иборат. Лекин  $NI$  нинг катта миқдорларида солиқ кўпая бошлайди.  $NI$  нинг мувозанат миқдорини аниқлаймиз:  $NI = C + \bar{I} + \bar{GP}$ ;  
 $C=120+0,9DI$ ;  $DI=NI-NT$ ;  $NT=-280+0,2NI$ , натижада

$$NI = 120 + 0,9 (NI + 280 - 0,2 NI) + 60 + 100;$$

бундан  $NI = 532 \times 3,57$  ва  $NI = 1900$  млрд сўм келиб чиқади.  $NT$  ни ҳисобласак:  $NT = - 280 + 0,2 \times 1900 = 100$  млрд сўм

яъни,  $NT = GP$ . Демак,  $NI = 1900$  бўлганда, давлат бюджети баланслаштирилган. Мувозанат  $NI$  нинг ҳар қандай ўзгаришида  $NT$  ва  $GP$  мос тушмай қолади ва бюджетни мувозанатдан чиқаради.

Эътибор беринг,  $NI$  ни ҳисоблаганда 532 10 га эмас, 3,57 га кўпайтирилаяпти, чунки  $NT$  ва  $NI$  ўртасидаги боғлиқлик мультипликатор самарасини камайтираяпти. Фараз қиламиз  $\bar{I}$  10 млрд сўмга ошди ва  $I=70$ .  $NI$  ни ҳисоблаймиз:

$$NI = 120 + 0,9(NI + 280 - 0,2 NI) + 70 + 100; 0,28NI = 542; NI = 1935 \text{ млрд сўм.}$$

Яъни 10 млрд сўмга жами харажатларнинг ўсиши аввалгидай 100 га эмас, балки 35 млрд сўмга  $NI$  ни оширди. Шунинг учун янги мультипликаторни киритамиз. У қуйидаги формула орқали ҳисобланади:

$$MULT II = \frac{1}{MPS + \bar{MT} \cdot MPC}$$

Унда

$$\Delta NI = \Delta AE \times MULT II.$$

Инвестиция харажатлари ҳам  $NI$  дан боғлиқ, шунинг инвестицияларни қуйидаги формула билан ифодалаймиз:

$$I = \bar{I} + MPI \times (NI),$$

бунда  $I$  миқдори экзоген омил билан аниқланади,  $MPI$  эса инвестицияга чекланган мойиллик,  $NI$  ўсиши билан инвестиция қанчага ошишини кўрсатади. Фараз қиламиз инвестициялар қуйидагича ўзгарди:

$I = 15 + 0,1NI$ . Мувоzanат  $NI$  ни ҳисоблаймиз:  $0,18 \times NI = 487$ ,  $NI = 487 \times 5,55 = 2705$  млрд сўм. Коэффициент 3,57 дан 5,55 гача ошди. Мультипликатор самараси ошди. У қуйидагича аниқланади:

$$MULTIII = \frac{1}{MPS + MT \cdot MPC - MPI}$$

Унда

$$\Delta NI = \Delta AE \times MULT III.$$

Экспорт даражаси фақат валюта курси алмашинишига боғлиқ, демак у  $NI$  га нисбатан экзоген. Импорт ҳам алмашиш курсига боғлиқ, лекин унга  $NI$  ҳам таъсир кўрсатади. Импорт миқдори ва  $NI$  ни импортга чекланган мойиллик ( $MPM$ ) билан боғлашимиз мумкин. У  $NI$  ошиши билан импорт ҳиссасининг ўсувини кўрсатади. Унда экспорт  $EX = \bar{EX}$ , импорт  $IM = IM + MPM(NI)$  ва соф экспорт:

$$X = \bar{EX} - \bar{IM} - MPM(NI).$$

Керакли ҳисоблар ўтказиб, янги мультипликатор миқдори зарурлиги туғрисида хулоса чиқарамиз:

$$MULTIV = \frac{1}{MPS + MT \cdot MPC - MPI + MPM}$$

Унда, тўла даромад мультипликатори:

$$\Delta NI = \Delta E \times MULT IV.$$

У  $MULT III$  дан паст, чунки импорт даромаднинг бир қисмини жамғарма ва солиқ каби олади. Мувоzanат нуқтада биз эга бўламиз:  $NI = C + I + GP + X$ . Юқорида ҳисобланган ифодаларни формулага қўйиб, тўла мувоzanат шартига эга бўламиз:

$$\underbrace{NI = C + MPC(NI - NT)}_C + \underbrace{I + MPI(NI)}_I + \underbrace{GP + EX - IM - MPM(NI)}_X$$

Бу «даромад - харажат» модели мувоzanати якуний формуласи. У бизга  $NI$  баҳолаш имконини беради ва унинг асосида турли мувоzanат моделларини кўриб ўтиш мумкин.



### **Назорат учун саволлар**

1. Макроиқтисодий мувозанатнинг Кейнсионистик моделини тушунтиринг.
2. Даромад самараси нима?
3. Истеъмол функциясини изоҳланг.
4. Жамғариш функцияси моҳияти нимада?
5. Истеъмол ва жамғарманинг даромадга боғлиқлик графигини тушунтиринг.
6. 45 градусли бурчакка эга чизиқнинг маъноси нимада?
7. Инвестицион харажатларни ҳисобга оладиган мувозанат модел қандай кўринишга эга?
8. Мультипликатор нима?
9. Мультипликатор самарасини тушунтириб беринг.
10. Тўла бандлик деганда нимани тушунасиз?
11. Ишсизлик тушунчасини беринг.
12. Ишсизлик билан мувозанат модели қандай боғлиқликда?
13. "Даромадлар-харажатлар" мувозанатининг тўлиқ модели кўриниши қандай?

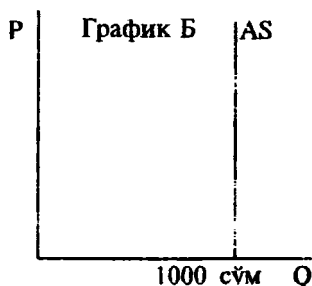
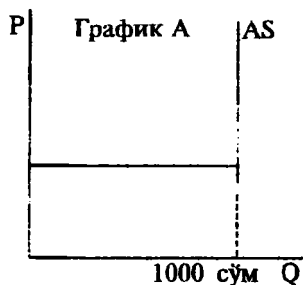
### **Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар**

**1—машғулот.** 5.2—расмда (А ва Б графиклар) потенциал ишлаб чиқариш ҳажмида (1000 млрд сўм) жами таклиф эгри чизиқлари акс эттирилган.

а) Жами таклиф эгри чизиги конфигурациясига бу графиклардан қайси бири классик ва қайси бири Кейнсионистик нуқтаи назарни акс эттиради.

б) Икки концепциядан қайси бири (Классик ва Кейнсионистик), жами талабнинг қисқариши ЯММ ҳажмига таъсир кўрсатмайди, лекин умумий нарх даражасининг тез ўзгаришига олиб келади, деб таъкидлайди.

**2—машғулот.** Мувозанат ишлаб чиқаришнинг классик моделига мос ҳолда ўртача нарх даражасини ҳисобланг. Мамлакатнинг жами ишлаб чиқариши 500000 бирлик, муомаладаги пул миқдори - 1000000 сўм, уларнинг айланиш тезлиги 4 га тенг.



5.2–расм.

3–**машғулот.** Истеъмол функцияси кўриниши  
 $C = 100 + 0,9 \cdot DI$  ( $DI$  ихтиёрдаги даромад).

а) берилган ихтиёрдаги даромад миқдорларида истеъмол харажатлари ва жамғармаларини ҳисобланг:

5.2–жадвал

Ихтиёрдаги даромад (млрд сўм)	Истеъмол харажатлари (C), (млрд сўм)	Жамғармалар (S), (млрд сўм)
600		
800		
1000		
1200		
1500		
1600		

б) Истеъмолга чекланган мойиллик ( $MPC$ ) ва жамғармага чекланган мойилликни ҳисобланг ( $MPS$ ).

в) Харажатлар мультипликатори ( $M$ ) ни ҳисобланг.

4–**машғулот.** 5.3–жадвалда ёпиқ типдаги иқтисодда истеъмол харажатлари, жамғармалар ва СММ миқдорини характерловчи маълумотлар келтирилган (сўм):

5.3–жадвал

СММ ҳажми ( $NNP$ )	Истеъмол (C)	Жамғарма (S)
550	520	20

560	526	24
570	532	28
580	538	42
590	544	46
600	550	50
610	556	54
620	562	58
630	568	62

а) СММ ҳажми тўла бандлик шароитида 590 сўм. Инвестициялар мультипликатори миқдорини аниқланг.

б) Соф режали инвестициялар 58 сўм. Номинал ва реал СММ ҳажмлари ўртасидаги фарқни аниқланг. Бу фарқ қандай характерга эга (инфляциян ёки дефляциян).

в) Соф режали инвестициялар 38 сўм. Тўла ва нотўла бандлик шароитларида эришилган реал СММ ҳажмларидаги фарқни аниқланг. Бу фарқ қандай характерга эга (инфляциян ёки дефляциян).

**5-машғулот.** а) 5.4-жадвални қуйидаги маълумотлар асосида тўлдилинг (млрд сўм):  $C = 200 + 0,75 DI$ ,  $I = 200$ ,  $G = 200$ , Экспорт-125, Импорт = 25, Солиқлар = 200.

5.4-жадвал

Жами ишлаб чиқариш = миллий даромад ( $AS=NI$ )	Солиқлар ( $T$ )	Ихтиёр-даги даромад ( $DI$ )	Истеъмол ( $C$ )	Инвестиция ( $I$ )	Давлат харажатлари ( $G$ )	Соф экспорт ( $X-M$ )	Жами талаб ( $AD$ )
1800							
2000							
2200							
2400							
2600							

- б) Даромаднинг қандай даражасида иқтисод макроиқтисодий мувозанатга эришади?
- в) Инвестициялар мультипликатори нимага тенг?
- г) Агар инвестициялар ҳажми 150 млрд сўмгача тушса, иқтисод қандай даромад ҳажмида янги мувозанатга эришади?

**6—машғулот. 5.5—жадвалда доимий нарх даражасида ва давлат аралашуви бўлмаган шароитда амал қиладиган ёпиқ иқтисодни характерлайдиган маълумотлар (сўм) берилган.**

а) қуйида турли фоиз ставкаларида режали соф инвестициялар ҳажми тўғрисида маълумотлар келтирилган:

Фоиз ставка (%)	10	9	8	7	6	5	4	3
Режали инвестиция (сўм)	0	7	13	18	22	25	27	28

Фараз қиламиз фоиз ставка 6 % . Жами харажатларни (C+I) ва ҳақиқий инвестицияларнинг режадан фарқини аниқлаб, жадвалдаги тўлдирилмаган устунларни тўлдилинг.

б) Бу фоиз ставка даражаси ва соф инвестициялар ҳажмида (6% ва 22 сўм) қуйидагиларни ҳисобланг:

- реал СММ мувозанат даражаси.
- истеъмолга ва жамғармага чекланган мойилликни.
- инвестициялар мультипликатори.

Реал СММ NNP	Истеъмол харажат- лари (C)	Жамғар- -малар (S)	Режали инвести- циялар (I)	Жами ха- ражатлар (C+I)	Ҳақиқий инвестицияларнинг режали инвестициялардан фарқи (S=I)
1300	1290	10	22	1312	-12
1310	1298	12	22	1320	-10
1320	1306	14			
1330	1314	16			
1340	1322	18			
1350	1330	20			
1360	1338	22			
1370	1346	24			
1380	1354	26			
1390	1362	28	22	1384	+6
1400	1370	30	22	1392	+8

в) Агар фоиз ставка 6 % дан 5 % га тушса, режали инвестициялар ва реал СММ мувозанат ҳажмлари қандай ўзгаради?

7—машғулот. функциясини характерлайди (млрд сўм):	Берилган маълумотлар				истеъмол	
ЯММ	130	150	170	190	210	230
Истеъмол харажатлари	112	126	140	154	168	182

Аниқланг:

а) Инвестициялар миқдори 60 млрд сўм, давлат харажатлари 0 га тенг бўлган шароитдаги мувозанат ҳажмини.

б) Агар инвестициялар миқдори 30 млрд сўмгача тушса мувозанат ЯММ ҳажми қандай ўзгаради?

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Агар одамлар камроқ тежамкор бўлишса, унда:

- кредитга талаб ошиб боради;
- кредит нархи тушади;
- жамғарма эгри чизиғи чапга силжийди;
- фоиз ставканинг ҳар бир даражасида жамғармалар миқдори ўсиб боради;
- ҳамма жавоблар нотўғри.

2. Тўла бирлик ва ҳамма ресурслардан тўла фойдаланишдаги ишлаб чиқариш даражаси пул массаси ва нарх даражасига боғлиқ эмаслиги тўғрисидаги ғоя тегишли:

- а) кейнсианистлар назариясига;
- б) марксистлар назариясига;
- в) Сей қонунига;
- г) пулнинг миқдорий назариясига;
- д) ҳамма жавоблар тўғри.

3. Классик макроиқтисодий назариянинг қандай концепцияларини Кейнс танқид қилган

- а) Сей қонунини;
- б) пулнинг миқдорий назариясини;
- в) иқтисоднинг бозорий ўзини тартибга солиш назариясини;
- г) ҳамма жавоблар тўғри;
- д) фақат а) ва б) жавоблар тўғри.

4. Кейнс назариясига кўра жамғармалар инвестициялардан кўп бўлиши мумкин, агар:

- а) фоиз ставкаси даражаси ошса;
- б) иқтисодда узоқ вақт ишсизлик бўлса;
- в) Сей қонуни амал қилмаса;
- г) иқтисодда меъёрдан кўп ишлаб чиқариш ва ишсизлик мумкин бўлмаса;
- д) б) ва в) жавоблар тўғри.

5. Кейнсианистларнинг истеъмол харажатлари концепцияси бўйича:

- а) истеъмол харажатлари ихтиёрдаги даромади бевосита алоқадор;
- б) агар ихтиёрдаги даромад ошса, истеъмол харажатлари камаяди;
- в) агар ихтиёрдаги даромад ошса, унда унинг истеъмолга кетадиган қисми тушади;
- г) юқоридаги ҳамма жавоблар тўғри;
- д) фақат а) ва б) жавоблар тўғри.

6. Ихтиёрдаги даромад миқдори ўзгариши билан истеъмол харажатлари ҳажми ҳам (лекин фақат кам даражада) ўзгариши тўғрисидаги ғоя тегишли:

- а) кейнсионистларнинг инвестиция назариясига;
- б) кейнсионистларнинг бандлик назариясига;
- в) классик макроиқтисод назариясига;
- г) пулнинг миқдорий назариясига;
- д) кейнсионистларнинг истеъмол назариясига.

7. Кейнс назариясига кўра, ишлаб чиқариш даражаси жами талаб миқдори билан аниқланади. Бу нимани билдиради?

- а) даромад қилиш шу даромадга талаб яратади;
- б) пулга талаб тадбиркорларни маҳсулот ва хизматлар ишлаб чиқаришга мажбур қилади;
- в) тадбиркорлар тўла бандлик даражасигача ишлаб чиқаришни кенгайтиришга ҳаракат қилади;
- г) тадбиркорлар ишлаб чиқаришга қарор қилган маҳсулот ҳажми унга намоён этилган талаб билан аниқланади;
- д) фақат а) ва в) жавоблар тўғри.

8. Кейнснинг мувозанат модели бўйича иқтисод мувозанатда бўлади, агар:

- а) истеъмол харажатлари минус жамғармалар инвестицияларга тенг бўлса;
- б) пул таклифи динамикаси маълум давр мобайнида доимий бўлса;
- в) планли истеъмол харажатлари плус инвестициялар "инъекцияларга" тенг бўлса;
- г) давлат бюджети баланслаштирилган бўлса;
- д) жами таклиф жами талабга тенг бўлса.

9. Кейнснинг моделида, агар жами таклиф жами талабга тенг бўлса, унда:

- а) заҳиралар камайтирилади ва тадбиркорлар ишлаб чиқаришни кенгайтиришни бошлайдилар;
- б) заҳиралар ўзгармайди, лекин тадбиркорлар ишлаб чиқаришни кенгайтиради;
- в) заҳиралар ўсади, тадбиркорлар ишлаб чиқаришни қисқартира бошлайди;
- г) заҳиралар ҳажми ва ишлаб чиқариш даражаси ўзгармайди;
- д) заҳиралар ўзгармайди, лекин тадбиркорлар ишлаб чиқаришни қисқартиради.

10. Агар иқтисодда ишлаб чиқарилган ва сотилган СММ тенг бўлса, унда:

- а) жами талаб жами таклифга тенг;
- б) жамғармалар инвестицияларга тенг;
- в) иқтисодда тўла бандлик ва барқарор нархлар шароитида;
- г) юқоридаги ҳамма жавоблар тўғри;
- д) фақат а) ва б) жавоблар тўғри.

11. Мамлакатнинг экспорти ошиши:

- а) жами талабни оширади, лекин миллий даромадни камайтиради;
- б) жами талабни камайтиради ва миллий даромадни оширади;
- в) соф экспортни камайтиради;
- г) жами талабни ва миллий даромадни оширади;
- д) фақат в) ва г) жавоблар тўғри.

12. "Жами талаб - жами таклиф" моделида нарх даражаси ўсиши нимага олиб келади?

- а) МРСнинг ўсишига;
- б) мультипликаторнинг даромадга таъсирининг ошишига;
- в) мультипликаторнинг даромадга таъсирини камайишига;
- г) мультипликаторнинг даромадга таъсири ўзгармайди;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

13. Кейнс моделида жами харажатлар ўсиши жами талаб эгри чизигини:

- а) жами харажатлар ўсиши миқдорига қараб ўнгга силжитади;
- б) мультипликаторга кўпайтирилган жами харажатлар ўсиш миқдорига қараб ўнгга силжитади;
- в) мультипликаторга кўпайтирилган жами харажатлар ўсиш миқдорига қараб чапга силжитади;
- г) фақат а) ва б) жавоблар тўғри;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.



14. Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат оддий моделида мультипликатор нимани билдиради?

а) нархлар ошганда истеъмол харажатларига мультипликатив таъсирни;

б) инвестицияларнинг ўсишида даромад қанча ўсишини;

в) жамғармалар ва инвестициялар тенглигини;

г) истеъмол билан даромад боғлиқлигини;

д) фақат б) ва в) жавоблар тўғри.

15. Агар истеъмолга чекланган мойиллик 0,3 бўлса, мультипликатор нечага тенг?

а) 3;

б) 30;

в) 70;

г) 70;

д) ҳисоблаш учун маълумотлар етарли эмас.

16. Давлат харажатларининг, масалан 10 млрд сўм, ошишидаги мультипликатор самараси ва шу миқдорда индивидуал солиқларнинг камайиши ўртасида катта бўлмаган, лекин моҳиятли фарқ бор. У нимадан келиб чиқади?

а) давлат харажатлари ишлаб чиқариш фаолиятидан олинадиган даромадни кўпайтириб, истеъмолга харажатларни оширади;

б) солиқларни 10 млрд сўмга камайтириш давлат бюджетига давлат харажатларини шу миқдорга оширишга нисбатан кўпроқ таъсир кўрсатади;

в) солиқларни пасайтириш истеъмол даромадлари ва харажатларига бевосита таъсир кўрсатади, давлат харажатларининг ошиши эса билвосита таъсир кўрсатади;

г) индивидуал солиқларни 10 млрд сўмга камайтириш шу миқдорга истеъмол харажатларини оширишга олиб келмайди, ўсган даромад қисман жамғарилади;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

17. Иқтисод мувозанат ҳолатда. Агар давлат ўз харидларини 2 млрд сўмга ошириб, солиқларни ўзгартирмаса, мувозанат ЯММ қандай ўзгаради? Истеъмолга чекланган мойиллик 0,75 импортга чекланган мойиллик 0,25.

а) 4 млрд сўмга камаяди;

- б) 2 млрд сўмга ўсади;
- в) 6 млрд сўмга ўсади;
- г) 8 млрд сўмга ўсади;
- д) 4 млрд сўмга ўсади.

18. Кейнснинг макроиқтисодий мувозанат назариясида қандай аргумент иқтисодда давлат аралашуви зарурлигини исботлаб беради?

а) Кейнс давлат аралашуви иқтисоднинг самаралироқ ривож ланишини таъминлайди деб ҳисоблайди;

б) агар нархлар барқарор бўлса, бозор ўзи тўла бандлик шароитида макроиқтисодий мувозанатни таъминлашга ишонч йўқ;

в) хусусий секторнинг барқарор ривожланиши кўп макроиқтисодий муаммолар келтириб чиқаради;

г) фақат давлат ижтимоий манфаатни эътиборга олиши мумкин;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри.

## 6 - МАВЗУ. ПУЛ БОЗОРИ

*Пул*

*Пулнинг иқтисоддаги роли*

*Молия*

*Молия бозори*

*Пул таклифи*

*Пулга талаб*

*Спекулятив талаб*

*Трансакцион талаб*

*Пулга номинал талаб*

*Пулга реал талаб*

*Пул бозоридаги*

*мувозанат*

### 6.1. Пул ва унинг иқтисоддаги роли. Молия бозори

Ғарб иқтисодий адабиётида пул молия воситаси сифатида қурилади. Пул - бу бошқа воситаларни сотиб олиш учун қўлланилиши мумкин бўлган молиявий воситадир.

Ғарб адабиётида қуйидаги уч функцияни бажарадиган ҳар қандай предметни пул деб ҳисоблайдилар:

1. Муомала воситаси.
2. Бойликни сақлаш.
3. Ҳисоб бирлиги.

Бундан ташқари айрим иқтисодчилар пул яна қийматни сақлаш меъёри ва тўлов воситаси функцияларини ҳам бажаради деб ҳисоблайдилар.

Пулдан ташқари молиявий воситаларга облигация ва акцияларни ҳам киритадилар. Молиявий воситаларнинг муҳим характеристикаларидан бири уларнинг ликвидлигидир, яъни нақд пулга айланиш қобилиятидир. Пул абсолют ликвидликка эга. Қанчалик молия воситаси ликвидлиги паст бўлса, шунчалик зарар кўриш таваккалиги юқори.

Молия бозори бу фонд берувчилардан (асосан ортиқча пул маблағига эга бўлган уй хўжаликлари) фонд олувчиларга (фирмалар, давлат, қисман уй хўжаликлари) фонд тушадиган канал ҳисобланади. Иқтисодий назарияда молия бозорини икки қисмга бўлишади - пул бозори ва капитал бозори. Пул бозорида битимлар қисқа муддатли қимматли қоғозлар билан тузилади. Қисқа муддатли қимматли қоғозлар деб - сўндирилиш муддати бир йилгача бўлган қоғозларга айтилади. Капитал бозори - сўндирилиш муддати бир йилдан кўп бўлган

қимматли қоғозлар билан битимларни бирлаштиради. Бу бозорлар ўртасида аниқ чегара йўқ .

Пул бозори асосий қатнашчилари тижорат банклари, корпорациялар, молия компаниялари ва турли фондлар, давлат хазинаси ва бошқалар.

Пул ва унинг характеристикалари, молия бозори элементлари тўғрисида иқтисодий назарияда батафсил тўхталиши муносабати билан биз юқорида берилган ахборот билан чекланамиз.

## 6.2. Пул таклифи ва пулга талаб

Иқтисодда мавжуд бўлган ҳамма пуллар пул таклифи дейилади. Пул массасини характерлаш учун умумлаштирувчи кўрсаткичлар, агрегатлар қўлланилади.

Энг тор пул агрегати бўлиб, нақд пул, депозитлар ва чек депозитларини ўз ичига оладиган  $M_1$  ҳисобланади.  $M_2$  пул агрегати  $M_1$  ни, чексиз жамғарма ва муддатли майда депозитларни қамрайди.  $M_3$  - бу  $M_2$  плюс муддатли йирик депозитлар ва бошқалар. Кўп иқтисодчилар  $M_1$  пул агрегатини қўллаш тарафдори, чунки у бевосита муомала воситаси бўлган активларни ўз ичига олади. Кейинчалик пул таклифи деганда фақат  $M_1$  тушунилади.

Пул таклифини давлат назорат этади. Пулга талаб эса иқтисоднинг ҳамма секторларида намоён бўлади. Нима учун умуман пулга талаб намоён бўлади? У пулнинг икки функциясидан - муомала воситаси ва бойликни сақлаш воситаси ҳамда абсолют ликвидли бўлишидан келиб чиқади. Шунга асосланиб, пулга жами талабни икки қисмга бўлиш мумкин: турли битимларда ишлатиш билан боғлиқ бўлган талаб ва бойлик сақлаш воситаси сифатида пулга талаб.

Биринчиси **транзакцион** талаб дейилади. Бозорда ҳар қандай операция пул билан амалга оширилади. 30 - йилларга қадар пулга жами талаб (**MD**) неоклассиклар назариясига асосланиб, асосан транзакцион талаб билан чекланган. Кейнс транзакцион талабни кенгроқ кўриб чиқди. У режалаштирилган харидлардан ташқари одамлар режалаштирилмаган харидларни ҳам амалга оширади. Бундай кутилмаган ҳолатлар ҳар қандай вақтда бўлиши мумкинлигига асосланиб, улар ўзида қўшимча пул сақлайди. Кейнс бу пулга талабни эҳтиёждан, деб атаган. Режалаштириладиган ва

кутилмаган харидлар учун пулга транзакцион талабни бир категорияга қўшиб, бундай талабни **MDm** билан белгилаймиз.

Бундан ташқари Кейнс пулнинг бойлик сақлаш воситаси эканлиги билан боғлиқ бўлган талаб ҳам мавжуд деб ҳисоблаган ва уни **спекулятив** (чайқов) талаб деб атаган.

Спекулятив талаб - бошқа молия воситаларини сотиб олиш воситаси сифатидаги пул. Бозор шароитида ҳар бир истеъмолчи ўз молиявий воситалари портфелини шакллантириши зарур. Бу портфелга пул, облигация ва акциялар кирди ва улар нисбати максимал даромад бериши керак. Максимал фойда олишга ҳаракат қилган ҳолда истеъмолчи ўз портфелида ҳам облигация, ҳам акция ва ҳам пул сақлайди. Фақат акция ва облигация даромад беради, лекин таваккаллик катта. Нақд пул унга фақат чайқов мақсадлари учун зарур нархлари тушганда бошқа молиявий воситалар сотиб олиш. Бундай талабни биз **MDa** билан белгилаймиз.

Пул кўпроқ альтернатива облигация ҳисобланади. Айрим ҳолларда у пулга нисбатан афзалроқ, чунки даромад келтиради. Агар олинадиган мукофот таваккалга мос бўлмаса, облигация эгаси пулни хуш кўради. Мисол, Асадов деган киши 1000 сўмга облигация сотиб олди. У ҳар йили процент сифатида 80 сўм даромад кўриши керак, яъни фоиз ставка 8%. Фараз қиламиз уч йилдан кейин унга нақд пул керак бўлди ва облигацияларни сотишга қарор қилди. Лекин уч йил ичида облигациялар фоиз ставкаси кўтарилди ва 16 % ни ташкил қилди. Жорий фоиз ставкада ўша 80 сўмни олиш учун 500 сўмни қуйиш етарли. Демак Асадов облигацияни 500 сўмдан қимматга сотолмайди ва агар облигация бекор қилинса, у 500 сўм ютқазади.

Куйидаги мисолдан кўринаяптики облигация нархи билан фоиз ставкаси миқдори тескари боғлиқликда. Демак, қанчалик облигацияга кўп нарх берилса, шунчалик у кам даромад келтиради. Агар фоиз ставкаси юқори, облигация нархи паст бўлса, облигация сотиб олиш керак. Лекин истеъмолчи қачон облигацияни сотишга мажбур бўлишини билмайди. Шу вақтга қадар фоиз ставка ошса, ютқазади, пасайса, фойда кўради.

Бу боғлиқликни исбот қилиш учун куйидаги мисолни кўриб чиқамиз. Облигация номинал нархи 1000 сўм, сўндириш муддати 1 йил ва йиллик даромади 100 сўм бўлсин. Бир йилдан

кейин облигация эгаси 100 сўм купо тўловлари ва 1000 сўм облигация номинал нархини олиши керак.

Облигациянинг бозор қиймати унинг жорий (дисконтланган) қийматини ташкил этади  $PV$ . Агар молия воситасига фоиз  $r$  га тенг ва ҳар йили бу восита  $P_i$  миқдорда даромад берса ( $i = 1, 2, \dots, n$  - йиллар сони) унда

$$PV = \frac{P_1}{1+r} + \frac{P_2}{(1+r)^2} + \dots + \frac{P_n}{(1+r)^n}$$

Бизнинг мисолда облигациянинг жорий нархи қуйидагича бўлади:

$$PV_1 = \frac{100}{1+r} + \frac{1000}{1+r}$$

Облигацияни сотиб олиш вақтида фоиз ставка даражаси 12 % бўлган эди деб олсак, унда:

$$PV_1 = \frac{100}{1,12} + \frac{1000}{1,12} = 982,3 \text{ сўм}$$

Яъни бир йилдан сўнг облигация 1100 долл. келтирилишини билиб, истеъмолчи 12 % ни ҳисобга олган ҳолда 982,3 сўм тўлайди.

Фараз қиламиз фоиз 6 % гача тушди, унда облигациянинг жорий нархи қуйидагича бўлади:

$$PV_2 = \frac{100}{1,06} + \frac{1000}{1,06} = 1037,3 \text{ сўм}$$

Фоиз ставка тушганда, бир йилдан кейин 1100 сўм келтирадиган, аввал сотилган облигациялар нархи, ошади.

Агар фоиз ставка, масалан 18 % гача ошса, облигациялар жорий нархи пасаяди:

$$PV_3 = \frac{100}{1,18} + \frac{1000}{1,18} = 931,7 \text{ сўм}$$

Хулоса - облигация нархи ва фоиз ставка даражаси тескари йўналишларда ўзгаради. Қанчалик облигациянинг бозори қиймати юқори бўлса, эгаси шунчалик йил охирида кам фойда олади ( $r = 18\%$  бўлганда,  $1100 - 931,7 = 168,3$  сўм,  $r = 6\%$  бўлса,  $1100 - 1037,3 = 62,7$  сўм). Бизнинг мисолда 10 фоизлик облигация  $PV$ си унинг номиналига тенг:

$$PV_4 = \frac{100}{1,1} + \frac{1000}{1,1} = 90,9 + 909,1 = 1000 \text{ сўм}$$

Агар фоиз 10 га тенг бўлса, облигацияларни сўндириш муддати 5 йил бўлса, облигация нархига сўндириш муддати қандай таъсир кўрсатиши мумкин:

$$PV_5 = \frac{100}{1,1} + \frac{100}{1,21} + \frac{100}{1,331} + \frac{100}{1,464} + \frac{100}{1,51} + \frac{1000}{1,51} = 1000 \text{ сў}$$

М

Агар  $r = 6\%$  гача тушса, унда:

$$PV_5 = \frac{100}{1,06} + \frac{100}{1,12} + \frac{100}{1,19} + \frac{100}{1,25} + \frac{100}{1,84} + \frac{1000}{1,84} = 1164,3 \text{ сўм}$$

Бу қийматни бир йил сўндириш муддати бўлган облигация нархи билан таққослаб, (1037,3), айтиш мумкинки, фоиз ставкаси тушиши билан облигациянинг сўндирилиш муддати қанчалик узоқ бўлса, шунчалик нархи юқори бўлади. Демак, фоиз ставкаси қанчалик юқори бўлса, бойликни сақлаш воситаси сифатида пулга талаб шунчалик паст.

Пулга умумий талаб.  $MD_m$  ва  $MD_a$  ни қўшишга ҳаракат қиламиз. Бунинг учун номаълумлар сонини камайтирамиз: ишлаб чиқариш ҳажми  $Q$ , фоиз ставкаси  $r$  ва нарх даражаси  $P$ . Умумий нарх даражаси пулга номинал талабга таъсир кўрсатади. Биз эса, реал миқдорлар асосида модел тузамиз, шунинг учун:

$$\text{пулга реал талаб} = \frac{MD}{P}$$

Ҳар қандай битим учун пул зарурлиги сабабли, пулга реал талаб ва  $Q$  ўртасида тўғри боғлиқлик мавжуд.  $MD_a$  эса, пулга реал талаб ва  $r$  ўртасида тескари боғлиқлик борлигини кўрсатади.

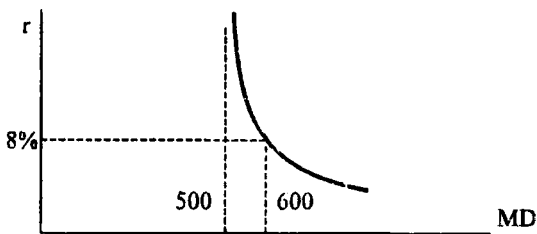
Демак функционал боғлиқликни қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$MD / P = f(Q, r).$$

Лекин  $MD$  кейинги тадқиқотларда  $MD_m$  ва  $MD_a$ га бўлинади. Шунинг учун:

$$\frac{MD}{P} = \frac{MD_T}{P} + \frac{MD_a}{P} = MD_T(Q) + MD(r)$$

Пулга умумий талаб эгри чизигини акс эттириш учун  $Q$  нинг қандайдир даражасини белгилаб,  $MD$  ва  $r$  боғлиқлигини кўрсатиш мумкин, ва аксинча  $r$  даражасини белгилаб,  $MD(Q)$  боғлиқликни чизиш мумкин.  $Q$  - товар бозори категорияси,  $r$  эса - фақат пул бозори категорияси. Шунинг учун  $MD(r)$  эгри чизик чизилади. Унинг графиги 6.1- расмда келтирилган.



6.1—расм. Пулга умумий талаб.

График  $Q=1700$  млрд сўм,  $MD_m = 500$  млрд сўм, деб қабул қилиниб чизилган. Пулга минимал талаб  $MD_m$  га тенг ва у  $r$  нинг энг юқори ставкаларида,  $MD_a = 0$  бўлганда, содир бўлади. Лекин ўртача  $r$  да  $MD_a$  миқдори сезиларли, масалан, график бўйича:  $r = 8\%$ ,  $MD_a = 100$  млрд сўм.

Агар,  $Q$  нинг миқдори ўзгарса, бутун эгри чизик силжийди: яъни, ошса эгри чизик ўнгга, камайса чапга ҳаракат қилади. Ҳар бир  $Q$  ва  $r$  га маълум  $MD$  миқдори мос. Шунинг учун, маълум шароитларда  $MS$   $MD$  дан фарқ қилиши мумкин деган хулоса чиқади.

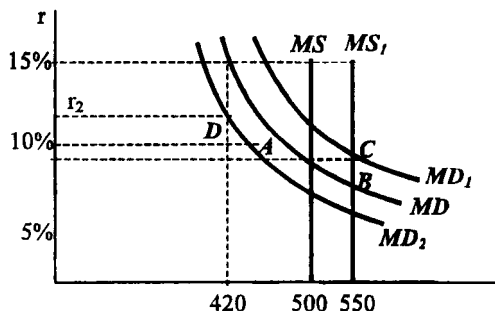
### 6.3. Пул бозорида мувозанат

Пул бозори доимо мувозанатга интилади (албатта, давлат таъсири остида). Фоииз ставка  $MD$  ва  $MS$  нинг ҳар қандай тенгсизликка сезгирлигини кўрсатади, чунки  $MD_a$   $r$  дан боғлиқ. 6.2. расмни таҳлил қиламиз. Фараз қиламиз, пул



таклифи ҳукумат томонидан 500 млрд сўм миқдорда белгиланган ва  $r$  даражасига боғлиқ эмас. Унда  $MS$  500 млрд сўм даражадаги вертикал чизиқ бўлади.  $r = 10\%$ ,  $MD = 500$  млрд сўм миқдорларида  $MS = MD$  ва пул бозорида мувозанат ўрнатилади.

Энди  $r$  15% гача кўтарилди, деб фараз қиламиз.  $MS$   $r$  га нисбатан экзоген бўлганлиги сабабли, пул таклифи ўзгармайди.  $MD$  эса = 420 млрд сўм бўлади, яъни пул таклифи талабдан юқори бўлади. Бу шароитда одамлар ортиқча пулдан халос бўлишга ҳаракат қилишади. Пулга альтернатива облигация бўлганлиги сабабли, уларга талаб ошади ( $BD$ ) ва облигациялар таклифидан ( $BS$ ) кўп бўлади. Бу облигациялар нархини оширади ва фоиз ставкани пасайтиради.  $r$  тушиши  $MD$ а ошишига олиб келади, оқибатда  $MD$   $MS$  га яқинлашишни бошлайди.  $r$  10% дан юқори бўлгунча, бу жараёнлар унинг даражасини пасайтириб боради ва охири  $MD$  ва  $MS$  ни тенглаштиради.



6.2–расм. Пул бозорида мувозанатга эришиш.

Тескари жараёнлар, агар  $MD$   $MS$  дан кўп бўлганда намоён бўлади. Демак, пул бозорининг мувозанатга ҳаракатини қуйидагича ифодалаш мумкин:

$r = 15\%$  Одамлар пулдан халос  $BD > BS$ , облигацилар нархи  $MS > MD$  бўладилар, облигация ошади,  $r$  тушади,  $r$  тушган сотиб оладилар сари  $MD$ а ошиб боради, токи  $MD = MS$ га бўлмагунча.  $r = 5\%$  Облигацияларни  $BS > BD$ , нархи тушади,  $r$   $MS < MD$  одамлар сотади ошади,  $r$  ошган сайин  $MD$ а пасайиб боради, токи  $MD = MS$  бўлмагунча. Пул таклифи

ўзгарганда пул бозори реакциясини кўриб ўтамыз. Фараз қиламыз,  $r = 10\%$  бўлганда  $MD = MS = 500$  млрд сўм. Пул таклифини ҳукумат 550 млрд сўмгача оширди. Натижада  $MS$  графикда  $MS_1$  ҳолатга силжийди.  $r = 10\%$  фоиз бўлганда,  $MS$   $MD$  дан кўп бўлади. Пул бозори мувозанатдан чиқади. Ҳозиргина кўрган схема бўйича облигацияларга талаб ошади,  $r$  туша бошлайди,  $r$  тушиши  $MD_a$  ошишига олиб келади ва  $MD$  ва  $MS$  ўртасидаги фарқ камаяди. Лекин  $MS$  кенгайиши жами талаб  $AD$  ва  $Q$  ни оширади. Транзакцион талаб эса  $Q$  билан боғлиқ, демак,  $MD_m$  ҳам ошади, бу эса  $MD$  эгри чизиқни  $MD_1$  ҳолатга силжитади ва  $MD$  билан  $MS$  ўртасидаги фарқни камайтиради. Агар мувозанат фақат  $MD_a$  ўзгариши ҳисобидан бўлганда мувозанат нуқта  $A$  дан  $B$  га кўчарди. Лекин  $MD_m$  ўсиши фоиз ставкасини  $r_1$  дан пастга туширишга қўймайди. Агар  $MS$  420 млрд сўмгача пасайса, бу жараёнлар тескари ҳаракат қилади ва  $MD$   $MD_2$  ҳолатга кўчиб, мувозанат  $D$  нуқтада  $r_2$  фоиз ставкасида ўрнатилади.

Келтирилган мисоллар икки асосий хулоса чиқариш имконини беради:

1. Товар ва пул бозорлари ўзаро боғлиқ ва пул бозоридаги ўзгаришлар товар бозоридаги ҳолатга таъсир кўрсатади;
2. Давлат монетар сиёсатни олиб бориб ва пул таклифини ўзгартириб, товар ва пул бозорларига таъсир кўрсатиши мумкин.

### ***Назорат учун саволлар***

1. Пул ва унинг функциялари нимадан иборат?
  2. Пулнинг иқтисоддаги роли қандай?
  3. Молия деганда нимани тушунасиш?
  4. Молия бозори ва унинг субъектлари.
  5. Пул таклифи нима?
  6. Пулга талаб қандай намоён бўлади?
  7. Спекулятив талабни тушунтиринг.
  8. Транзакцион талаб нимадан иборат?
  9. Пулга номинал талаб ва пулга реал талаб нима билан фарқ қилади?
  10. Пул бозорида мувозанат қандай ўрнатилади?
- Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар**

1—машғулот. 6.1—жадвалда келтирилган маълумотлар асосида аниқланг:

6.1—жадвал

- а) *М1* миқдорини
- б) *М2* миқдорини
- в) *М3* миқдорини

	Млрд сум
Катта бўлмаган муддатли омонатлар	1630
Йирик муддатли омонат	645
Чекли омонатлар	448
Чексиз жамғарма омонатлар	300

2—машғулот. а) Фараз қиламиз, битим учун мўлжалланган ҳар бир сўм 1 йилда тўрт марта айланади ва охирига тайёр товар ва хизматлар харидига йўналтирилади. Номинал ЯММ ҳажми 2000 млрд сўм. Транзакцион пулга талабнинг миқдорини аниқланг.

б) 6.2-жадвалда спекулятив пулга талаб миқдори турли фоиз ставкаларида берилган. а) пунктда топилган жавобдан фойдаланиб, пулга умумий талаб ҳажмини жадвалда кўрсатинг.

в) пул таклифи 580 млрд сўм. Мувозанат фоиз ставкани аниқланг.

г) Агар пул таклифи 600 млрд сўмгача ошса; 540 млрд сўмгача камайса, мувозанат фоиз ставка миқдорини аниқланг.

6.2—жадвал.

Фоиз ставка (%)	Пулга талаб ҳажми (млрд сўм)	
	Спекулятив талаб	Умумий
16	20	
14	40	
12	60	
10	80	
8	100	
6	120	
4	140	

д) Агар номинал ЯММ ҳажми 80 млрд сўмга ошса; 120 млрд сўмга камайса % ставканинг ҳар бир даражасида пулга умумий талаб ва мувозанат фоиз ставка қандай ўзгаради, аниқланг.

3—**машғулот.** Фараз қиламиз фоиз ставка ва пулга талаб миқдори ўртасидаги боғлиқлик қуйидагича ифодаланади:

$$i = 20 - 2M$$

бунда

$i$  - фоиз ставкаси;

$M$  - пул миқдори (трлн. сўм).

а) график кўринишда берилган бу функция нимани кўрсатади?

б) агар пулга талаб миқдори 5 трлн. сўм бўлса, фоиз ставка қандай бўлади?

в) фараз қиламиз, ЯММ ҳажми ошди.  $i$  ва  $M$  ўртасидаги боғлиқлик илгаригича қоладими? Йўқ бўлса, унда қандай йўналишда ўзгаради?

4—**машғулот.** 6.3—жадвалда А мамлакатнинг номинал ЯММ ҳажми ва пул массаси тўғрисида маълумотлар берилган.

6.3—жадвал.

Йил	$M_1$	$M_2$	ЯММ номинал ҳажми
1967	187,4	350	816,4
1969	209,0	392,5	963,9
1971	234,0	471,9	1102,7
1973	270,5	571,4	1359,3
1975	295,2	664,7	1598,4
1977	338,5	809,5	1990,5

Шу давр ичида  $M_1$  ва  $M_2$  асосида ҳисобланган пул муомаласи тезлигини таққосланг. Қайси ҳолатда пул муомаласи тезлиги барқарорроқ.

5—**машғулот.**

Фоиз ставка (%)	Облигация нархи (сўм)	Фоиз ставка (%)	Облигация нархи (сўм)
1	-	-	2000
2	-	10	-
-	2500	12,5	-

Облигация бўйича йилига 100 млрд сўм фоиз тўланади.

6.4—жадвалда турли фоиз ставка даражаларида облигация нархлари тўғрисида маълумот келтирилган. Жадвални етишмайдиган кўрсаткичлар билан тўлдирилинг.

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Пул ва "қарийб пул" ўртасидаги фарқ нимадан иборат?

а) пулни "қарийб пул"дан фарқли ўлароқ бевосита равишда сарфлаш мумкин;

б) "қарийб пуллар" банклардаги депозит қуйилмаларни ўз ичига олмайди;

в) пул "қарийб пул"га қараганда тезроқ айланади;

г) "қарийб пуллар" пулдан фарқланиб, майда қилинмайдиган қоғоз пулдир;

д) "қарийб пуллар" пулга сотиладиган барча товарларни ўз ичига олади.

2. "Пулга бўлган талаб" тушунчаси қуйидагини билдиради:

а) қимматбаҳо қоғозларни зарурат туғилганда ўзгармас нархларда сотиш мақсадида сақлаш;

б) тадбиркорларга маълум фоиз қуйилмалари шароитида кредит беришга тайёр пул миқдори;

в) даромаднинг бир қисмини ҳар эҳтимолга қарши сақлаб қолиш истаги;

г) активлар томонидан пулга бўлган талабнинг ўзи;

д) битимлар учун пулга талаб ва активлар томонидан пулга талабнинг ўзи.

3. Агарда индекс шаклида ифодаланган нархлар даражасини  $P$  деб ва пул қийматини  $D$  деб белгиласак, унда:

- а)  $P=D-I$ ;
- б)  $D=I / P$ ;
- в)  $I=D / P$ ;
- г)  $D=P-I$ ;
- д)  $D=I - P$ .

4. Агар ЯММ номинал ҳажми 4000 млрд сўм бўлса, битимлар учун пулга талаб 800 млрд сўмга тенг бўлса, у ҳолда:

- а) активлар томонидан пулга талаб 3200 млрд сўм бўлади;
- б) пулга бўлган умумий талаб 4800 млрд сўм бўлади ;
- в) ҳар бир сўм йилида ўртача 5 марта айланади;
- г) пул таклифи ҳажминини ошириш керак;
- д) активлар томонидан пулга бўлган талаб 4800 млрд сўмни ташкил этади.

5. Пул қуйидаги вазифаларни бажаради:

- а) муомала воситаси;
- б) жамғариш воситаси;
- в) қиймат ўлчови;
- г) олдин берилган барча жавоблар тўғри;
- д) ҳамма жавоблар нотўғри.

6. Қуйидагиларнинг қайси бири "қарийб пулга" кирмайди:

- а) чекли бўлмаган жамғарма омонатлар;
- б) катта миқдордаги муддатли омонатлар;
- в) кредит карточкалари;
- г) қисқа муддатли давлат қимматбаҳо қоғозлари;
- д) кичик миқдордаги муддатли омонатлар.

7. Фараз қиламиз, битимлар учун пулга бўлган талаб ЯММ номинал ҳажмининг 10 фоизини ташкил этади, пуллар таклифи эса 450 млрд сўм, активлар томонидан пулга талаб қуйидаги жадвалда келтирилган:

Фоиш қўйилмаси, %	Активлар томонидан пулга талаб (млрд сўм)
14	100
13	150
12	200
11	250

Агар ЯММнинг номинал ҳажми 3000 млрд сўмга тенг бўлса, унда мувозанатлашган фоиш қўйилмаси:

- а) 14%;
- б) 13%;
- в) 12%;
- г) 11%;
- д) 10% бўлади.

8. Савдо-сотик битими учун керак бўлган пулга талаб қуйидаги равишда ўзгаради:

- а) фоиш ставкаси ошиши билан ўсади;
- б) фоиш қўйилмаси пасайиши билан ўсади;
- в) ЯММ номинал ҳажмининг камайиши билан пасаяди;
- г) ЯММ номинал ҳажми ошиши билан пасаяди;
- д) олдин берилган барча жавоблар нотўғри.

9. Агарда битимлар учун пуллар йилига ўртача 5 марта айланса, унда айирбошлаш учун муҳим бўлган пул миқдори:

- а) ЯММ номинал ҳажмидан 5 марта кўп;
- б) ЯММнинг 2 фоизини ташкил қилади;
- в) қуйидаги нисбатга тенг: 5% / ЯММ номинал ҳажми;
- г) қуйидаги нисбатга тенг: 20% / ЯММ номинал ҳажми;
- д) қуйидаги нисбатга тенг: 20% / 5.

10. Агарда ЯММнинг номинал ҳажми камайса, унда:

- а) битимлар учун пулга талаб ва пулга умумий талаб ўсади;
- б) битимлар учун пулга талаб ва пулга умумий талаб камаяди;
- в) битимлар учун пулга талаб ўсади, пулга умумий талаб камаяди;
- г) битимлар учун пулга талаб камаяди, пулга умумий талаб ўсади;
- д) битимлар учун пулга талаб ва умумий талаб ўзгаришсиз қолади.

11. М1 таркибига киради:

- а) металл ва коғоз нақд пуллар ва чекли омонатлар;
- б) металл ва коғоз нақд пуллар ва муддали омонатлар;
- в) металл ва коғоз нақд пуллар ва ҳамма банк депозитлари;
- г) ҳамма пуллар ва "қарийб" пуллар;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

12. Активлар томонидан пулга талаб пулнинг қандай функциясидан келиб чиқади?

- а) муомала воситаси;
- б) ҳисоб бирлиги;
- в) қийматни сақлаш воситаси;
- г) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

13. Фараз қиламиз, битимлар учун пулга бўлган талаб ЯММ номинал ҳажмининг 10 фоизини ташкил этади, пуллар таклифи эса 450 млрд сўмдан 500 млрд сўмга ошди. Активлар томонидан пулга талаб қуйидаги жадвалда келтирилган.

Фоиз қуйилмаси, %	Активлар томонидан пулга талаб (млрд сўм)
14	100
13	150
12	200
11	250

Агарда ЯММнинг номинал ҳажми 3000 млрд сўмга тенг бўлса, унда мувозанатлашган фоиз қуйилмаси қанчага ўзгаради?

- а) 14% га ошади;
- б) 11% га камади;
- в) 12% га камади;
- г) ўзгармай қолади;
- д) 15% га ошади.

14. Агар пулга талаб ва таклиф ошса, унда:

- а) мувозанат пул миқдори ва мувозанат фоиз ставка ўсади;
- б) мувозанат пул миқдори ва мувозанат фоиз ставка қисқаради;



- в) мувозанат пул миқдори ўсади, мувозанат фоиз ставка ўзгаришини айтиш қийин;
- г) мувозанат фоиз ставка ошади, мувозанат пул миқдори ўзгаришини айтиш қийин;
- д) пул миқдори ва фоиз ставка ўзгаришларини айтиш қийин.

15. Агар марказий банк ЯММ ҳажмини оширишга ҳаракат қилса, қандай тадбирни қўлласлиги керак:

- а) жами харажатларни ошириш учун инвестицион харажатларни кўпайтириш;
- б) нақд пул эгаларига кредитни эътиборли қилиш учун фоиз ставкани ошириш;
- в) банклар томонидан ўз пул бўлмаган акцияларини оширишни рағбатлантириш учун банк резервларини ошириш;
- г) жорий ҳисобларда воситаларни ошириш;
- д) кредит олишни енгиллаштириш.

16. Агар марказий банк аҳолига катта миқдордаги давлат қимматбаҳо қоғозларини сотса, унда бу тадбир нимага олиб келади.

- а) шахсий жамғармалар умумий миқдорининг ошишига;
- б) тижорат банклари томонидан бериладиган кредитлар ҳажмининг камайишига;
- в) тижорат банклари депозитлари умумий миқдори ошишига;
- г) фоиз ставка даражаси пасайишига;
- д) муомала банкнотлар миқдори ошишига.

17. Агар марказий банк очиқ бозорда катта миқдордаги давлат қимматбаҳо қоғозларни сотса, унда у қандай мақсадни қўзлайди?

- а) кредит олишни енгиллаштириш;
- б) аҳоли томонидан давлат қимматбаҳо қоғозларини сотиб олишни қийинлаштириш;
- в) инвестициялар ҳажмини ошириш;
- г) ҳисоб ставкасини пасайтириш;
- д) муомалада пулнинг умумий массасини камайтириш.

18. Ҳисоб ставкасини ошириш одатда нимага олиб келади:

- а) акция ва облигациялар нархларининг ўсишига;
- б) акциялар нархи ошиши ва облигациялар нархи тушишига;
- в) акциялар нархи тушиши ва облигациялар нархи ошишига;
- г) акция ва облигациялар нархи тушишига;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

## 7 - МАВЗУ. ИККИ ЁҚЛАМА МУВОЗАНАТ

*Пул ва товар бозорлари  
Боғлиқлиги  
"IS-LM" модели  
Икки ёқлама мувозанат*

*LM эгри чизиги силжишлари  
IS эгри чизиги силжишлари  
IS ва LM эгри чизигининг  
иккиёқлама силжиши*

### 7.1. Бозорларнинг ўзаро боғлиқлиги.

Пул ва товар бозорларининг ўзаро боғлиқлиги маълум. Товар ва хизматлар ишлаб чиқариш ҳажмидаги ўзгаришлар пулга талабда акс топади, фоиз ставка ўзгаришлари эса жами харажатлар ўзгаришларига таъсир кўрсатади. Ҳар иккала бозорда эришиладиган мувозанат модели инглиз иқтисодчиси Дж. Хикс томонидан тузилган. Уни «*IS - LM*» модели деб атайдилар. У Кейнсионистлар назариясига таянади.

Товар бозорининг асосий параметри ишлаб чиқариш ҳажми  $Q$ .  $Q$  миқдори пулга транзакцион талабни  $MDm$  аниқлайди, яъни  $Q$  (товар бозорида)  $MDm$  ўзгаришларига (пул бозори) олиб келади. Бошқа томондан,  $r$  - пул бозори характеристикаси.  $r$  нинг ошиши ва камайиши  $I$  хусусий инвестициялар ошиши ёки камайишига олиб келади, яъни жами харажатларга таъсир кўрсатади. Бу иккала бозор мувозанати шартларини кўриб ўтамиз.

Товар бозоридаги мувозанат. Бизга Кейнс моделидаги мувозанат шартлари маълум:

$$AE = Q, \text{ яъни } C + I + GP = Q \text{ ва } I + GP = S + NT.$$

Қуйида формулага аввал ҳисобланган ўзгарувчиларни киритамиз:

$$C = \bar{C} + MPC \times (Q - \bar{NT} - \bar{MT} \times Q).$$

Бунда

$\bar{C}$  - қисқа муддатли истеъмол;

$\bar{NT}$  ва  $\bar{MT}$  -  $Q$  га нисбатан экзоген (давлат белгилайди);

$I = \bar{I} + I(r) + I(Q)$  - инвестициялар  $r$  ва  $Q$  функцияси, бунда  $r$  дан боғлиқлик тесқари,  $Q$  дан - тўғри,  $I$  - инвестицияга экзоген факторлар таъсирини кўрсатади.

$$S = -C + (1 - MPC) \times Q.$$

$$NT = \bar{NT} + \bar{MT} \times Q.$$

Бу миқдорларни мувозанат формуласига қўйсақ, унда

$$\bar{C} + MPC(Q - \bar{NT} - \bar{MT} * Q) + \bar{I} + I(r) + I(Q) + \bar{GP}' = Q \quad (1)$$

ёки иккинчи формула учун:

$$\bar{I}' + I(r) + I(Q) + \bar{GP}' = -\bar{C} + (1 - MPC) * Q + \bar{NT} + \bar{MT} * Q.$$

Шундай қилиб, мувозанат шартларини икки эндоген  $r$  ва  $Q$  ҳамда  $C$ ,  $NT$ ,  $MT$ ,  $GP$ ,  $I$  экзоген ўзгарувчилар ёрдамида ёзиш мумкин. Агар ҳамма экзоген ўзгарувчилар миқдорини берсак ҳам (1) тенгламанинг ечимини топиб билмаймиз, чунки ноъмалум иккита. Шу ўзгарувчилар билан яна битта тенглама тузиш керак. Бунинг учун пул бозорига муурожаат қиламиз.

**Пул бозорида мувозанат.** Пул бозоридаги мувозанатни куйидаги кўринишда ёзиш мумкин:

$$\frac{\bar{MS}}{P} = \frac{MD}{P} \quad \text{ёки}$$

$$\frac{\bar{MS}}{P} = M = \frac{MD_T + M_a}{P}$$

$MS'$  даражасини ҳукумат назорат қилади, нарх даражаси эса кейнс моделида  $Q$  ва  $r$  дан боғлиқ эмас, шунинг учун улар экзоген.  $MD_m$   $Q$  дан тўғри боғлиқликка эга, шунинг учун:

$$MD_m = MD(Q).$$

$MD_a$   $r$  билан тесқари боғланган, яъни:

$$\frac{MD_a}{P} = MD(r)$$

Унда пул бозоридаги мувозанатни ўша икки ноъмалум ёрдамида куйидагича ёзиш мумкин:

$$MS'/P' = MD(Q) + MD(r) + MD' \quad (2)$$

Бунда  $MD$  га экзоген таъсирни ҳисобга олиш учун  $MD'$  қўшилган. Икки тенгликни бирлаштирамиз. Икки тенглик ва икки номаълум  $Q$  ва  $r$  эга эгамиз, уларни бирлаштириб икки бозор мувозанати шартига эга бўламиз:

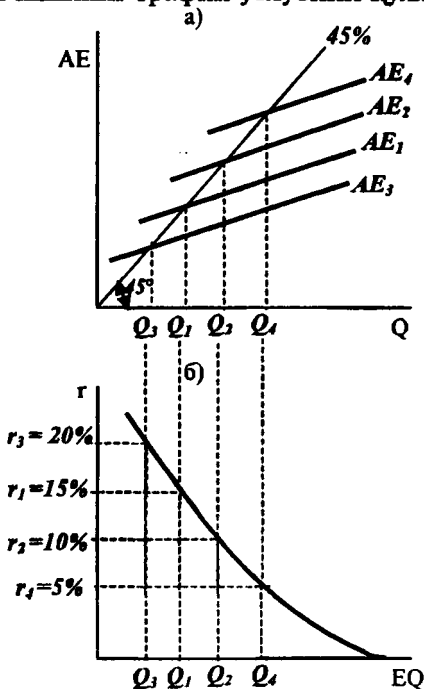
1) реал жами харажатлар миллий ишлаб чиқариш ҳажмига тенг;

2) таклиф этилган пул реал миқдори талаб этилган пул реал миқдорига тенг. Ёки:

$$1) \quad C' + MPC(Q - NT - MT * Q) + I + I(r) + I(Q) + GP' = Q$$

$$2) \quad MS/P' = MD(Q) + MD(r) + \bar{MD}.$$

Агар ҳамма экзоген ўзгарувчилар  $S$ ,  $NT$ ,  $MT$ ,  $I$ ,  $GP$ ,  $MS$ ,  $P$  ва  $MD$  миқдорлари маълум бўлса, биз икки тенгликдан фойдаланиб,  $Q$  ва  $r$  мувозанат миқдорларини ҳисоблашимиз мумкин. Лекин бизнинг мақсадимиз  $Q$  ва  $r$  ўзгаришлари йўналишларини ўрганишдир. Шунинг учун тенгламалар системасини ечишнинг график услубини қўлаймиз.



7.1-расм.  $r$  ва  $Q$  ўртасидаги боғлиқлик.

Товар бозорида  $Q$  ва  $r$  нинг графикли ўзаро боғлиқлиги. (1) тенгламадан  $Q$  ва  $r$  боғлиқлиги келиб чиқади. Фоииз ставка  $r$  нинг камайиши  $I(r)$ нинг ўсишига олиб келади, сўнг  $I$  нинг ўсиши  $AE$  усулига олиб келади ва  $AE > Q$ ,  $I + \bar{GP} > S + NT$  га олиб келади. Бу шароитларда  $Q$  то  $AE = Q$ ;  $I + GP = S + NT$  бўлмагунча ошади. Биз  $Q$  нинг ўсувини аниқ ҳисоблаб билмаймиз. Лекин қанчалик  $r$  кам бўлса, шунчалик мувозанат  $Q$  ( $EQ$ ) даража юқори (7.1.расм).

7.1а- расмда «даромад - харажатлар» модели акс эттирилган. 7.1б-расмда вертикал ўқда  $r$ , горизонтал ўқда миллий ишлаб чиқариш ҳажми мувозанат миқдори  $EQ$  берилган.

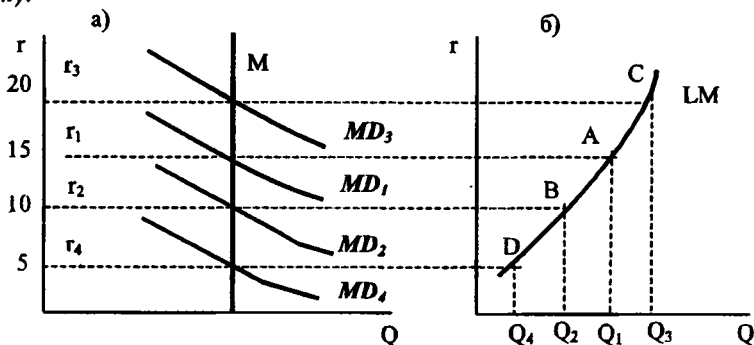
Фараз қиламиз, пул бозорида  $r=15\%$ . Бу миқдорга  $AE$  нинг  $AE_1$  даражаси мос.  $AE_1$  нинг  $45^\circ$  ли чизиқ билан туташган нуқта товар бозорида  $AE_1 = Q_1$  тенг бўлгандаги мувозанатни кўрсатади.  $r_1$  миқдорига мувозанат  $Q$  даражаси мос ( $A$ ).  $r=10\%$  гача камайса,  $I$  ва  $AE$  миқдори ошади ва  $AE$  чизиғи юқорига силжийди -  $AE_2$  ва х.к.  $A, B, C, D$  нуқталарни аниқлаб, уларни туташтирсак,  $IS$  эгри чизиғи га эга бўламиз ( $I=S$ ). Бу нуқталар  $Q$  ва  $r$  ўртасидаги ўзаро муносабатни аниқлайди.  $IS$  даги ҳар бир нуқта товар бозорида мувозанат ўрнатилгандаги фоиз ставкаси ва миллий ишлаб чиқариш ҳажми комбинацияларини ифодалайди.  $IS$  эгри чизиққа мос бўлмаган ҳар қандай  $r$  ва  $Q$  нисбатлари товар бозорида номувозанатликдан далолат беради.

$AE$  ва  $r$  ўртасидаги тескари боғлиқликдан  $IS$  эгри чизиғининг «сўниш» характери тушунтирилади.

Шундай қилиб, пул ва товар бозори  $I(r)$  миқдорига таъсир этувчи фоиз ставка орқали боғлиқ. Бу боғлиқликни схема кўринишида қуйидагича ифодалаш мумкин:

$$\Delta r \rightarrow I(r) \rightarrow \Delta AE \text{ ва } Q.$$

$Q$  ва  $r$  нинг пул бозорида ўзаро боғлиқлик графиги. Пул бозорида мувозанат шарти (2) тенглик билан ифодаланган.  $Q$  ва  $r$  ўзаро боғлиқлигини графикда акс эттириш мумкин (7.2-расм).



7.2-расм.  $Q$  ва  $r$  ўртасидаги боғлиқлик.

7.2 а–расмда пул бозори модели, 7.2б–расмда вертикал ўқ бўйича мувозанат фоиз ставкалари миқдори, горизонтал ўқда  $Q$  миқдорлари келтирилган. Фараз қиламиз, миллий ишлаб чиқариш ҳажми  $Q_1$  тенг ва  $MDm$  ва жами  $MD$  миқдорлари унга мос. Улар 7.2а–расмда  $MD_1$  эгри чизиқ билан берилган.  $MD_1$  нинг пул таклифи  $M$  чизиғи билан кесишиш нуқтаси мувозанат  $r_1$  миқдорини аниқлайди, яъни биз  $Q_1$  ва  $r_1$  миқдорлари нисбатига эга бўламиз ( $A$  нуқта 7.2б–расм). Агар  $Q$  ошса  $Q_2$  гача - бу пулга талаб эгри чизиғини юқорига, ўнгга ( $MD_2$ ) силжишига олиб келади ва  $r_1$  амалдаги ставкада пулга намоён этилган талаб миқдори таклифдан юқори бўлади. Фоиз ставка автоматик равишда ўзгаради. Янги мувозанат  $r_2$  нуқтада ўрнатилади ( $C$  нуқта). Шу тариқа давом эттириб 7.2б–расмда  $LM$  эгри чизиғини тузиш мумкин.  $LM$  эгри чизиқдаги ҳар бир нуқта пул бозорида мувозанат ўрнатиладиган  $Q$  ва  $r$  нисбатларини акс эттиради.  $LM$  эгри чизиқ «ўсиш» характерига эга. Товар бозорларидаги ўзгаришлар  $MDm$  орқали пул бозорида ўзгаришларга олиб келади. Бу боғлиқликни схема кўринишида ифодаласак:

$\Delta Q \rightarrow \Delta MDm \rightarrow \Delta MD$  ва  $\Delta$  мувозанат  $r$  миқдори.

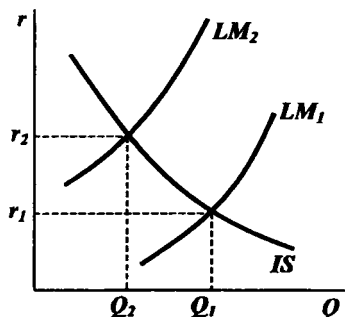
**Иккиёқлама мувозанат.**  $IS$  эгри чизиқ товар бозорида мувозанат ўрнатишда  $Q$  ва  $r$  нинг нисбатларини,  $LM$  эса пул бозорида мувозанатга мос бўлган  $Q$  ва  $r$  комбинацияларини акс эттириши сабабли,  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқларини бир графикда жойлаштириш товар ва пул бозорларида мувозанат нуқтани бериши керак. Ҳар қандай экзоген омилнинг таъсирини  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлар силжишига тақалади. Шунинг учун, товар ва пул бозорининг ўзгаришларга реакциясини таҳлил қилишда  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлар силжишини ўрганиш керак.

### 7.2. $IS$ ва $LM$ моделининг қўлланилиши

$IS$  ва  $LM$  эгри чизиқларининг экзоген омиллар таъсирида силжишлари йўналишларини билиш  $Q$  ва  $r$  мувозанат миқдорларининг қандай ўзгаришлари мумкинлигини аниқлаш имконни беради.

$LM$  эгри чизиқ силжишлари.

*LM* эгри чизиқ, агар  $Q$  ва  $r$  дан ўзга фактор таъсирида пулнинг реал таклифи ёки талаби ўзгарса, силжиши мумкин.



7.3—расм. *LM* эгри чизиғи силжиши.

*LM* эгри чизиғининг чапга силжиши (*LM*<sub>1</sub>дан *LM*<sub>2</sub> га), янги мувозанат нуқтада ( $r_2$ )  $r$  нинг юқори миқдорларини ( $r_2 > r_1$ ) ва  $Q$  нинг паст миқдорларини беради.

*LM* ўнга силжиганда (расмдаги тескари силжиш)  $r$  тушади  $Q$  ошади. Пулга талабнинг *LM* га таъсирини кўрамиз. Агар *MD* нинг экзоген ошиши содир бўлса, унда *LM* чапга силжийди. Ҳолатларнинг кетма - кетлигини келтирамиз: *MD* ўсади ва  $M$  дан катта бўлади. Натижада  $r$  ошади, *MDa* ва  $I$  тушади.  $I$  тушиши билан *AE* ва  $Q$  қисқаради, унда *MDm* тушади. *MDa* ва *MDm* тушганлиги учун, умумий *MD* камаяди, бунинг натижасида  $r$  ошади.  $r$  ўсиши таъсирида, биринчидан, *MDa* пасаяди, иккинчидан  $I$  камаяди, мос равишда  $Q$  ва *MDm* ҳам пасаяди. Бу жараён то *MD*  $M$  га юқорироқ  $r$  ва пастроқ  $Q$  даги янги мувозанатда тенглашмагунча давом этади. Ҳолатлар кетма—кетлигини аниқ ифодалаш учун схемали ёзувни қўллаймиз. У куйидаги кўринишга эга бўлади:

Пулга талабнинг экзоген ўсиши ( $MD \uparrow$ ) натижасида *LM* эгри чизиқ  $\leftarrow MD > M, r \uparrow, MDa \downarrow; r$  ошганлиги сабабли,  $I(r) \downarrow, AE \downarrow, AE < Q, Q \downarrow, \downarrow Q$  бўлганлиги сабабли  $MDm \downarrow, I(Q) \downarrow, C(Q) \downarrow; MDa$  ва  $MD \downarrow$ , токи  $MD = M$ .

Натижада:  $r \uparrow r_1$  дан то  $r_2; Q \uparrow Q_2$  дан то  $Q_1$  гача.



*MD* нинг экзоген камайиши *LM* эгри чизигини ўннга силжитади ва ҳолатлар кетма-кетлиги қуйидагича бўлади:

*Пулга талабнинг экзоген камайиши (MD) натижасида LM эгри чизиқ* → *MD < M, r↓, MDa↑. r↓ сабабли, I(r)↑, AE↑, AE > Q ва Q↑; Q↑ сабабли, MDa↑, MDm ва MD↑, токи MD = M.*

*Натижада: r↓ r<sub>2</sub> дан то r<sub>1</sub> гача, Q↑ Q<sub>2</sub> дан то Q<sub>1</sub> гача.*

Пул таклифини давлат назорат қилади ва у *Q* ва *r* га нисбатан экзоген. Реал пул таклифи ҳам экзоген ҳисобланади:

$$M = \frac{\overline{MS}}{P}$$

*MS* ошса *M* ошади, *MS* пасайса *M* ҳам пасаяди.

Агар *MS* ошса, *LM* эгри чизиги ўннга силжийди. Ҳозир кўрсатилган схема такрорланади. *MS* тушса, *LM* чапга силжийди ва юқорироқ *r* ва пастроқ *Q* да янги мувозанат ўрнатилади.

Пулнинг реал таклифи *M* фақат номинал *MS* дан эмас, балки *P* нарх даражасидан ҳам боғлиқлиги туфайли, *P* ошса *M* тушади ва бу таъсирни номинал пул таклифи камайиши самараси билан тенглаштиришимиз мумкин. *P* ошиши қуйидаги кетма-кетликни туғдиради: *P↑, MS/P↓, M↓ ва LM ←, кейин эса LM чапга силжигандаги схемадай кетади. P пасайса эса, аксинча.*

*Q* ва *r* нинг *LM* эгри чизиги силжиш натижасидаги ҳамма мумкин бўлган ўзгаришларини жадвалга киритамиз.

7.1—жадвал

*LM* эгри чизиқ силжиши натижалари.

Ўзгарадиган микдорлар	<i>LM</i> силжиши йўналишлари	<i>Q</i> ўзгаришлари	<i>r</i> ўзгаришлари
<i>MD</i> ўсади	Чапга	Пасаяди	Ўсади
<i>MD</i> пасаяди	Ўннга	Ўсади	Пасаяди
<i>MS</i> ўсади	Ўннга	Ўсади	Пасаяди
<i>MS</i> пасаяди	Чапга	Пасаяди	Ўсади
<i>P</i> ўсади	Чапга	Пасаяди	Ўсади
<i>P</i> пасаяди	Ўннга	Ўсади	Пасаяди

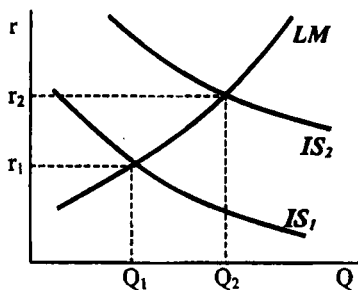
**IS** эгри чизигининг силжиши.

**AE** даражасига таъсир этувчи экзоген ўзгарувчилар ўзгариши **IS** эгри чизиги силжишларига олиб келади. Бундай ўзгарувчиларга **NT**, **MT**, **I**, **GP** ва **C** киради. **AE** нинг ўсиши билан, **IS** ўннга, тушиши билан чапга силжийди. **IS** нинг ўннга силжиши **Q** ва **r** ўсишини билдиради. Бундай силжиш ёки **C**, **I** ёки **GP** ошиши ёки **NT** ва **MT** қисқариши билан боғлиқ.

Ҳолатлар кетма-кетлиги қуйидагича кўринишга эга: **AE** ↑ ва **AE** **Q** дан юқори бўлади, бунинг натижасида **Q** ↑ ; **Q** ўсиши билан **MDm** ўсади, унда **MD** **M** дан кўп бўлади ва **r** ↑ . **Q** кенгайиши тадбиркорларни инвестицияларни оширишга ундайди **I(Q)** ↑, лекин **r** ўсиши капитал оқимини тўхтатади, чунки **I(r)** ↓. Фоиз ставканинг ошиши билан бирга **MDa** ҳам қисқаради. Пул таклифи **M** ўзгармаганлиги сабабли, ва пул бозорида мувозанат сақланиб қолиши кераклиги учун, яъни **M=MD**, пулга талаб қайта тақсимооти бўлганлиги ойдин: **MDm** ↑ ва **MDa** ↓.

Бу ҳолатлар кетма-кетлиги қуйидагича:

**IS** эгри чизик →: **AE** , **AE** > **Q**, **Q** ↑ ; **Q** бўлганлиги сабабли **MDm** ↑, **MD** > **M**, **r** ↑ ; **Q** ↑ бўлганлиги сабабли **I(Q)** ↑, лекин **r** ↑ бўлганлиги учун **I(r)** ↓ . Бундан ташқари, **r** бўлганлиги учун **MDa** ↓ , токи **MD=M**. Натижа : **Q** ва **r** ўсади.

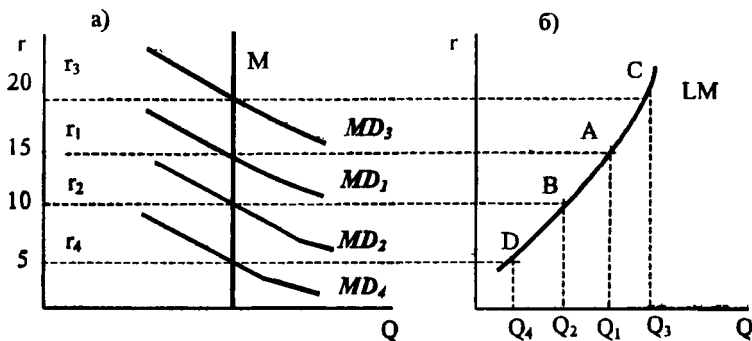


7.4–расм. **IS** эгри чизиги силжиши.

Худди шундай схемада **IS** нинг чапга силжишини ифодалаш мумкин (**I**, **C**, ва **GP** камайиши, ёки **NT** ва **MT** ошиши натижасида), **IS** эгри чизик ←: **AE** ↓ , **AE** < **Q**, ва **Q** ↓ . **Q** ↓ сабабли, **MD** ↓ ва **MD** < **M**, **r** ↓ ; **Q** ↓ сабабли **I(Q)** ↓ ; лекин **r** ↓

,  $I(r) \downarrow$  ва  $MD \uparrow$ ;  $MD \downarrow$  ва  $MD \uparrow$ , токи  $MD = M$ . Натижлада:  $Q$  ва  $r$  тушади.

$IS$  эгри чизик силжиши таъсирида  $Q$  ва  $r$  ўзгаришлари комбинацияларини жадвалга киритамиз.



7.2—жадвал.

$IS$  эгри чизик силжиши натижалари.

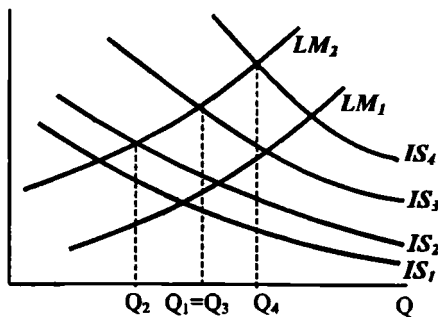
Ўзгарадиган миқдорлар	$IS$ силжиш йўналишлари	$Q$ ўзгаришлари	$r$ йўналишлари
$I, C, GP$ ўсади	Ўнгга	Ўсади	Ўсади
$I, C, GP$ пасаяди	Чапга	Пасаяди	Пасаяди
$NT, MT$ ўсади	Ўнгга	Ўсади	Ўсади
$NT, MT$ пасаяди	Чапга	Пасаяди	Пасаяди

### ИККИ ТОМОНЛАМА СИЛЖИШ

Реал ҳаётда ҳамма экзоген факторлар бирданга ўзгариши мумкин. Давлат харажатлари ( $GP$ ) ва пул таклифи ( $MS$ ), кўпроқ аҳамиятга эга, чунки, монетар ва фискал сиёсатни ўтказишда бу миқдорлар ўзгариши мумкин. Фараз қиламиз,  $GP$  ошиб, ўз вақтида  $MS$  тушса. Шу сабабли фоиз ставка ошади, унинг янги мувозанат нуқтаси аввалгисидан юқори бўлади.  $Q$  янги мувозанат даражаси  $IS$  ва  $LM$  аввалги эгри чизиклари ва уларнинг омиллар таъсирида силжиш даражаси билан аниқланади.

Расмдан кўриниб турибдики,  $MS$  қисқарса,  $LM_1$  чапга  $LM_2$  га силжийди.  $GP$  ошиши билан,  $IS$  ўнгга силжийди. Агар,  $IS_1, IS_2$  силжиса,  $Q_2 < Q_1$  бўлади.  $IS_1, IS_3$  га силжиганда  $Q_3 = Q_1$ ,  $IS_4$  гача силжиганда эса  $Q_4 > Q_1$ . Амалда фискал ва монетар

сиёсатнинг таъсири остида  $AE$  ва  $Q$  мувозанатлашади ва  $IS_1$ ,  $IS_3$  га силжийди, миллий ишлаб чиқариш ҳажми эса ўзгармай қолади.



7.5—расм.  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлари силжиши.

Агар фискал ва монетар сиёсат натижалари мувозанатлашади деб ҳисобга олсак, унда  $GP$  ва  $MS$  ўзгаришлари натижасида  $Q$  ва  $r$  ҳамма ўзгаришларини жадвалга киритишимиз мумкин.

7.3—жадвал.

$IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлари иккиёқлама силжиши натижалари.

$GP$ ва $MS$ ўзгаришлари	$IS$ ва $LM$ силжишлари	$Q$ ва $r$ ўзгаришлари	$Q$ ва $r$ нинг охирги миқдори
$GP \uparrow, MS \downarrow$	$IS \rightarrow$ $LM \leftarrow$	$Q \uparrow, r \uparrow$ $Q \downarrow, r \uparrow$	$Q$ ўша, $r \uparrow$
$GP \downarrow, MS \uparrow$	$IS \leftarrow$ $LM \rightarrow$	$Q \downarrow, r \downarrow$ $Q \uparrow, r \downarrow$	$Q$ ўша, $r \downarrow$
$GP \downarrow, MS \downarrow$	$IS \leftarrow$ $LM \leftarrow$	$Q \downarrow, r \downarrow$ $Q \downarrow, r \uparrow$	$Q \downarrow, r$ ўша
$GP \uparrow, MS \uparrow$	$IS \rightarrow$ $LM \rightarrow$	$Q \uparrow, r \uparrow$ $Q \uparrow, r \downarrow$	$Q \uparrow, r$ ўша

### Назорат учун саволлар

1. Пул ва товар бозорлари боғлиқлигини тушунтиринг.
2. "IS-LM" модели моҳияти нимада?
3. Икки ёқлама мувозанат моделини изоҳланг.
4.  $LM$  эгри чизиғи силжишлари натижаларини кўрсатинг.

5. IS эгри чизиги силжишлари нимага олиб келади?
6. IS ва LM эгри чизигининг иккиёқлама силжиши қандай ўзгаришларга олиб келади?

**Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар**

**1—машғулот.** 7.4-жадвалда иқтисодий тизимда фоиз ставкаси, реал пул қолдиқларига талаб, пул массаси миқдори ва инвестицияларга жами талаб тўғрисидаги маълумотлар берилган.

**7.4—жадвал.**

Пул массаси ҳажми, млрд сўм.	Фоиз ставкаси, %	Реал пул қолдиқлари, млрд сўм.	Инвестицияга талаб, млрд сўм.
220	20	10	5
220	18	40	10
220	16	70	15
220	14	100	20
220	12	130	25
220	10	160	30
220	8	190	35
220	6	220	40
220	4	250	45
220	2	280	50

а) Графикда пул қолдиқлари эгри чизигини чизинг. Вертикал ўқни «фоиз ставкаси», горизонтал ўқни «реал пул қолдиқлари» деб, талаб графигини эса L билан белгиланг.

б) (мусбат/манфий) \_\_\_\_\_ пул қолдиқлари ва фоиз ставкаси ўртасидаги боғлиқлик шунинг кўрсатадики, қанчалик фоиз ставкаси паст бўлса, шунчалик (юқори/паст) \_\_\_\_\_ пулни сақлаш харажатлари. Шунинг учун уй хўжаликлари қўлда кўпроқ пул қолдиқларини сақлашади.

в) Шу графикда пул таклифи эгри чизигини чизинг ва уни  $MS_0$  билан белгиланг. Бу эгри чизик (вертикал/горизонтал) \_\_\_\_\_ чизик ва пул таклифи фоиз ставкасидан ( боғлиқ / боғлиқмаслигини) кўрсатади.

г) Пул бозори мувозанатда бўлганда фоиз ставкаси ва реал пул қолдиқлари мос равишда \_\_\_\_\_ % ва \_\_\_\_\_ млрд сўмга тенг.

д) Фараз қиламиз, Марказий банк очиқ бозорда қимматли қоғозлар сотди ва пул массасини 160 млрд сўмгача пасайтирди. Графикда бу янги эгри чизиқни чизинг ва уни MS<sub>1</sub> билан белгиланг. Агар пул массаси ҳажми бошқа шартлар ўзгармасдан қисқарса, унда фоиз ставкаси (ошади/тушади) \_\_\_\_\_, уй хўжаликлари қўлидаги реал пул қолдиқлари эса (ошади/камаяди). Уй хўжаликлари учун пул сақлаш альтернатив харажатлари (ошади/тушади) \_\_\_\_\_, чунки улар ўзида кам пул сақлашади.

**2—машғулот.** а) 7.4—жадвал ва 1—машғулот маълумотларидан фойдаланиб инвестицияларга талаб эгри чизигини чизинг. Вертикал ўқни «фоиз ставкаси», горизонтал ўқни «инвестициялар» деб, талаб графигини эса I билан белгиланг.

б) Пул массаси ҳажми 220 млрд сўм бўлганда фоиз ставкаси \_\_\_\_\_%, шунинг учун режалаштирадиган инвестицион харажатлар \_\_\_\_\_ млрд сўмга тенг (1 машғулот). Бу фоиз ставкасида кўпроқ инвестицион лойиҳаларни амалга ошириш (қулай/ноқулай).

в) Агар пул массаси камайса (1—машғулотдаги каби), фоиз ставкаси (ошади/камаяди) \_\_\_\_\_, шунинг учун инвестицион харажатлар (кўп/кам) \_\_\_\_\_. Агар фоиз ставкаси 10% гача ошса, инвестиция харажатларининг янги миқдори \_\_\_\_\_ млрд сўмга тенг, шунинг учун баъзи инвестицион лойиҳалар амалга оширилмайди.

**3—машғулот.** 7.5—жадвалда жами даромадлар, истемол ва жамғармалар тўғрисида маълумотлар берилган. Нархлар белгиланган деб ҳисобланади, пул бозори маълумотлари 7.4—жадвалда берилган.

а) 7.4—жадвалда инвестицион талаб ва пул массаси 220 млрд сўм бўлгандаги реал пул қолдиқларига талаб графиги маълумотлари берилган. 1—машғулотда сиз мувозанат фоиз ставкасини, 2—машғулотда (б) эса бу фоиз ставкасида инвестицион харажатларни аниқладингиз. Пул массаси 220 млрд сўм бўлгандаги инвестицион харажатларни (млрд сўм) ҳисобланг ва 7.5—жадвалга киритинг. Сўнг, ҳар бир даромад даражасида жами талабни (млрд сўм.) аниқланг ва уни ҳам жадвалга киритинг.

Жами даромадлар (млрд сўм)	Истеъмол (млрд сўм)	Инвестициялар (млрд сўм)	Жамғармалар (млрд сўм)	Жами талаб (млрд сўм)
200	180	-	20	-
250	225	-	25	-
300	270	-	30	-
350	315	-	35	-
400	360	-	40	-
450	405	-	45	-
500	450	-	50	-
550	495	-	55	-
600	540	-	60	-
650	585	-	65	-

б) Истеъмол  $C$  ва истеъмол плюс инвестиция  $C+I$  графикларини чизинг. Вертикал ўқни «жами талаб» (млрд сўм), горизонтал ўқни «даромадлар» (млрд сўм) сифатида белгиланг. Графикни чизишда  $45^\circ$  ли чизиқни чизишни унутманг.

в) Мувозанат даромад \_\_\_\_\_ млрд сўмга тенг. Бу нуқтада жамғармалар \_\_\_\_\_ тенг.

г) Фараз қиламиз, Марказий банк қисқариш пул сиёсатини олиб боради ва пул массаси ҳажмини 160 млрд сўмгача камайтиради. 1 (е) ва 2 (б) машғулотларда олинган натижаларга асосан фоиз ставкаси (ошади/камаяди) \_\_\_\_\_ то \_\_\_\_\_% гача, бунинг натижасида инвестицион харажатлар (ошади/камаяди) \_\_\_\_\_ то \_\_\_\_\_ млрд сўмгача.

д) Пул массаси қисқариши натижасида келиб чиққан янги инвестиция даражасидан (млрд сўм) фойдаланиб 7.6—жадвални тўлдириш, инвестиция ва жами талаб (млрд сўм) бўйича янги маълумотларни ҳисобланг.

е) Жами инвестициялар \_\_\_\_\_ млрд сўмгача қисқарганига қарамай, пул массаси қисқариши туфайли жами даромадлар миқдори (ошади/камаяди) \_\_\_\_\_ то \_\_\_\_\_ млрд сўмгача. \_\_\_\_\_ ставкасининг ошиши — бу жами талаб ва даромадлар даражасини камайтириш механизми.

ж) 2–машғулот (б) да тузилган графикка схематик равишда янги жами талаб эгри чизигини киритинг ва уни  $C+I$  билан белгиланг.

### 7.5–жадвал

Жами даромадлар (млрд сўм)	Истеъмол (млрд сўм)	Инвестициялар (млрд сўм)	Жами талаб (млрд сўм)
200	180	-	-
250	225	-	-
300	270	-	-
350	315	-	-
400	360	-	-
450	405	-	-
500	450	-	-
550	495	-	-
600	540	-	-
650	585	-	-

**4–машғулот.** Фараз қиламиз, ҳукумат рағбатлантирувчи фискал сиёсат олиб бориб, солиқларни камайтиради ва давлат харажатларини оширади, лекин пул массаси ҳажми ўзгармайди. Қуйида ҳукуматнинг бу тадбири остида юз бериши мумкин бўлган баъзи бир ҳолатлар келтирилган. Бу ҳолатлар боғлиқлигига ва олинган билимларга асосланиб бу ҳолатларни (а-з) содир бўлиш кетма – кетлигида жойлаштиринг.

- а) \_\_\_\_\_ Мувозанат фоиз ставкаси ошади.
- б) \_\_\_\_\_ Жами даромадлар, бандлик даражаси ва давлат харажатлари ошади.
- в) \_\_\_\_\_ Ҳукумат солиқларни камайтиради ва давлат харажатларини оширади.
- г) \_\_\_\_\_ Реал пул қолдиқларига талаб ошади.
- д) \_\_\_\_\_ Режалаштирилган инвестициялар ҳажми камаяди.
- е) \_\_\_\_\_ Реал даромадлар, бандлик ва ишлаб чиқариш ўсади.
- ж) \_\_\_\_\_ Фискал сиёсатнинг рағбатлантириш самараси пасайтирилади.
- з) \_\_\_\_\_ Жами талаб тушади.



и) \_\_\_\_\_ Бундай кетма – кетлик шуни кўрсатадики, агар пул массаси ўзгармаса, рағбатлантирувчи фискал сиёсат хусусий инвестицияларни \_\_\_\_\_ олиб келади.

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Инвестицияларга талаб эгри чизиги сўниб борганда, қуйида келтирилганлардан қайси бири ўзгаради:

- а) технология ҳолати;
- б) фоиз ставкаси;
- в) иш ҳақи;
- г) маҳсулотга келажакдаги талабни кутиш.

2. Пул массаси ҳажми ўсиши ва доимий нарх даражасида жами талабнинг ошиш механизми қуйидагидан иборат бўлади:

- а) пул массаси ошиши → реал қолдиқларнинг камайиши → фоиз ставкаси ошиши → хусусий инвестицион харажатларнинг қисқариши → жами даромадларнинг ва ишлаб чиқаришнинг ошиши;
- б) пул массаси ошиши → реал қолдиқларнинг ошиши → фоиз ставкаси камайиши → хусусий инвестицион харажатларнинг қисқариши → жами даромадларнинг ва ишлаб чиқаришнинг ошиши;
- в) пул массаси ошиши → реал қолдиқларнинг камайиши → фоиз ставкаси камайиши → хусусий инвестицион харажатларнинг ошиши → жами даромадларнинг ва ишлаб чиқаришнинг ошиши;
- г) пул массаси ошиши → реал қолдиқларнинг ошиши → фоиз ставкаси камайиши → хусусий инвестицион харажатларнинг ошиши → жами даромадларнинг ва ишлаб чиқаришнинг ошиши.

3. Инвестицияларни тўлиқ сиқиб чиқариш учун нима зарур:

- а) жами даромадлар даражаси асосан доимий бўлиб қолиши;

- б) нархлар ошиши натижасида реал қолдиқларнинг қисқариши юз бериши;
- в) фоиз ставкаси ошиши;
- г) инвестицияларга талаб қисқариши давлат харажатлари ошишига тенг бўлиши.

4. Товар бозори ва пул бозори ўзаро ҳаракати юз берганда, пул массаси ҳажми ўзгармаганлиги билан олиб бориладиган рағбатлантирувчи фискал сиёсат:

- а) жами ишлаб чиқаришнинг янги мувозанат ҳажмига ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди;
- б) реал қолдиқларга талаб даражасининг пасайишига олиб келади;
- в) фоиз ставкасининг ошишини ва инвестицияларнинг қисқариши келтиради;
- г) реал пул қолдиқлари таклифининг пасайишига олиб келади.

5. Агар рағбатлантирувчи пул ва фискал сиёсат олиб борилса, унда нима кутилади:

- а) иқтисодий тушкунлик ва жами даромадларнинг ва ишлаб чиқаришнинг камайиши;
- б) бандлик даражасининг ва маҳсулот ишлаб чиқаришнинг ошиши хусусий инвестицияларнинг қисқариши билан тўхтатилади;
- в) умумий самара сезиларлисиз бўлади, чунки бир турдаги экспансия бошқасини қоллайди;
- г) ишлаб чиқаришнинг, бандлик ва даромадларнинг ошиши, ҳамда фаровонликнинг юзага келиши.

6. Пул механизми амал қилишни бошлайди, қачонки Марказий банк бошқа шароитлар ўзгармаган ҳолда пул массасини оширади, уй хўжаликлари ва фирмалар эса:

- а) пул қолдиқларини оширади, бу эса фоиз ставкасининг ошишига олиб келади;
- б) пул қолдиқларини оширади, бу эса фоиз ставкасининг пасайишига олиб келади;

- в) пул қолдиқларини қисқартиради, бу эса фоиз ставкасининг ошишига олиб келади;  
г) пул қолдиқларини қисқартиради, бу эса фоиз ставкасининг пасайишига олиб келади.

7. Фараз қиламиз, номинал пул массаси 10% йилига ўсади, лекин реал пул массаси ўсиш суръатлари номинал пул массаси ўсиш суръатларидан юқори. Унда қуйидагича хулоса чиқариш мумкин:

- а) нархлар умумий даражаси пасаяди;  
б) нархлар умумий даражаси номинал пул массаси ўсиши суръатида ошади;  
в) нархлар умумий даражаси ўзгармайди;  
г) жами талаб ҳар қандай нарх даражасида пасаяди.

8. Товар бозори мувозанат тенграмасидаги эгзоген кўрсаткичлар қайсилар:

- а) NT, GP, Q, I, C;  
б) NT, MT, C, S, I;  
в) C, S, NT, MT, GP;  
г) C, NT, MT, I, GP.

9. Пул бозори мувозанат тенграмасидаги экзоген ўзгарувчилар қайсилар:

- а)  $r$ , MD, MS;  
б)  $r$ , P, I;  
в) MS, MD, P;  
г) MS, MD, I.

10. Қуйидагилардан қайси бири  $IS$  эгри чизиққа талуқли эмас:

а)  $IS$  даги ҳар бир нуқта товар бозорида мувозанат ўрнатилгандаги фоиз ставкаси ва миллий ишлаб чиқариш ҳажми комбинацияларини ифодалайди;

б)  $IS$  эгри чизиққа мос бўлмаган ҳар қандай  $r$  ва  $Q$  нисбатлари товар бозорида номувозанатликдан далолат беради;

- в) *IS* эгри чизик сўниб борувчи характерга эга;
- г) жавобларнинг ҳаммаси тўғри.

11. Куйидагилардан қайси бири *LM* эгри чизикқа талукли:

- а) *LM* эгри чизик пул бозоридаги ўзгаришларнинг товар бозорига таъсирини ифодалайди;
- б) *LM* эгри чизикдаги ҳар бир нуқта пул бозорида мувозанат ўрнатиладиган *Q* ва *r* нисбатларини акс эттиради;
- в) *LM* эгри чизик «ўсиш» характерига эга;
- г) фақат б) ва в) тўғри.

12. *LM* эгри чизик чапга силжийди:

- а) *MD*, *MS* ва *P* ўсганда;
- б) *MD*, *MS* ва *P* пасайганда;
- в) *MD* ва *MS* ўсганда, *P* пасайганда;
- г) *MD* ва *P* ўсганда, *MS* пасайганда;

13. *LM* эгри чизик ўнгга силжиганда *Q* ва *g*:

- а) *Q* ўсади, *g* пасаяди;
- б) *Q* ва *g* ўсади;
- в) *Q* ва *g* пасаяди;
- г) *Q* пасаяди, *g* ўсади.

14. *IS* эгри чизик ўнгга силжийди:

- а) *I*, *C*, *GP* пасайганда, *NT*, *MT* ўсганда;
- б) *I*, *C*, *GP* ва *NT*, *MT* ўсганда;
- в) *I*, *C*, *GP* ўсганда, *NT*, *MT* пасайганда;
- г) *I*, *C*, *GP* ва *NT*, *MT* пасайганда.

15. *IS* эгри чизик чапга силжиганда *Q* ва *g*:

- а) *Q* ва *g* ўсади;
- б) *Q* ўсади, *g* пасаяди;
- в) *Q* ва *g* пасаяди;
- г) *Q* пасаяди, *g* ўсади.

## 8 - МАВЗУ. МАКРОДАРАЖАДА УМУМИЙ МУВОЗАНАТ

*Ишлаб чиқариш омиллари бозори*

*Ишлаб чиқариш қуввати*

*Ишлаб чиқариш омиллари миқдори*

*Ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги*

*Тўла бандлик*

*Ресурсларнинг чекланган унумдорлиги*

*Ишлаб чиқариш ресурсларига талаб*

*Ишлаб чиқариш ресурслари*

*таклифи*

*Ресурслар нархи*

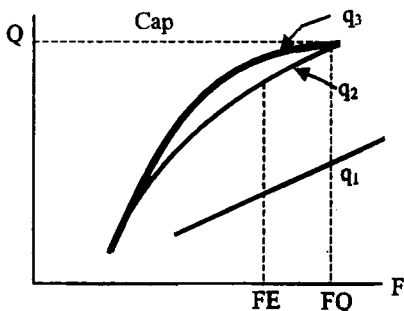
*Ресурслар харажатлари*

### 8.1. Мувозанат моделига ишлаб чиқариш омиллари бозорини киритиш

*IS - LM* модел инфляцион жараёнларни ўрганишга имкон бермайди, чунки унда нарх даражаси ўзгармас деб олинган. Шунинг учун моделга ишлаб чиқариш омиллари бозорини киритиш зарур. Буни *AD - AS* модел ва *IS - LM* ни бирлаштириб эришиш мумкин.

Олдин иқтисодий ресурслар бозори миллий ишлаб чиқариш ҳажми  $Q$  га қандай таъсир этишини аниқлаб оламиз. Олдинги мавзуларда биз фақат икки омил - меҳнат ва капиталдан фойдаланиладиган моделни кўриб ўтгандик. Агар меҳнат ягона ўзгарувчан омил бўлса, унда  $Q$  миқдори ёлланган ишчилар сони билан аниқланади. Ишлатиладиган ишчилар сони иш ҳақига боғлиқ бўлганлиги сабабли, тез ўзгарадиган иш ҳақида иқтисод ҳолати *AS* нинг вертикал қисмида акс эттирилади (неоклассиклар модели), иш ҳақи ўзгармас бўлганда эса, *AS* нинг горизонтал қисмида акс эттирилади (кейнсионистлар модели). Демак, *AS* эгри чизигининг вертикал қисми жойлашиши  $Q$  миқдори билан, горизонтал қисми минимал иш ҳақи билан аниқланади. Лекин бу оддий модел яна бир омил - хом-ашё ресурсларини четда қолдиради. Агар моделга ҳамма факторларни киритсак, бу ҳар қандай экзоген омил таъсирини акс эттирувчи модел бўлади. Бунда жами ишлаб чиқариш қуввати (*Cap*) ҳамма ишлатиладиган ишлаб чиқариш омиллари миқдори (*FQ*) ва уларнинг унумдорлигига (*Prod*) боғлиқ бўлади.

Қисқа муддатли давр учун:  $Cap = f(FQ, Prod)$ .  $Q$  миқдорини нима аниқлаб беради? У ҳамма ишлатиладиган ишлаб чиқариш омилларининг конкрет миқдорига боғлиқ;  $F:Q = q(F)$ .  $Q$  ва  $F$  тўғри боғлиқликка эга.  $F$  ва  $Q$  ошиши  $F$  токи  $FQ$  га тенг бўлмагунча ва  $Q$   $Cap$  билан тенглашмагунча давом этади.



8.1—расм.  $q(F)$  эгри чизиклари боғлиқлиги.

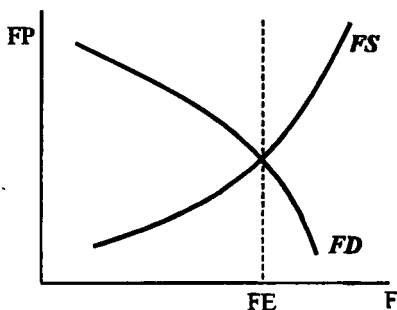
Агар ҳамма омиллар унумдорлиги бир хил бўлганда  $Q$  ва  $F$  боғлиқлиги тўғри чизикли бўлади ( $q_1$ ). Лекин  $F$  ошган сайин  $Q$  ўсиш суръати пасайиб боради, харажатлар эса ошиб боради. Яъни, ресурсларнинг чекланган унумдорлиги ( $MPF = \Delta Q / \Delta F$ ) ишлаб чиқариш омиллари сони ( $F$ ) ошган сайин тушади, чекланган харажатлар эса,  $MFC$  ошади. Ана шу икки шарт  $AS$  эгри чизигини жадал кўтарилишига ва  $FQ$  даражага яқинлашишига олиб келади.

Агар чекланган унумдорлик камайиши бир маромда борганда, унда  $q(F)$  ни  $q_2$  эгри чизик билан акс эттириш мумкин. Лекин ёлланган ишчилар сони тўла бандлик  $FE$  билан тенглашганда,  $Q$  нинг кейинги ошиши фақат фрикциион ва структуравий ишсизларни жалб этиш билан амалга оширилади. Кам малакали ишчиларни ишлатиш  $MPF$  ни анчага туширади ва  $q(F)$   $q_3$  кўринишига эга бўлади, харажатлар ошади. Бу ҳолатларда  $AS$  эгри чизигини қандай тузиш мумкинлигини тушуниш учун ишлаб чиқариш ресурсларига талаб  $FD$  ва таклиф  $FS$  нимадан боғлиқлигини кўриб ўтамиз.

$FD$   $AD$  дан боғлиқ.  $AD$  эгри чизиғи конкрет  $NI$  миқдори учун  $AD$  эгри чизиғи жойлашишини белгилайди ва  $AD$  эгри чизиқнинг ҳар қандай  $K$  нуқтасида  $NI = QADk * Pk$ .  $NI$  ўзгармас шароитида жами талаб қонунига бўйсунди ва нарх даражаси тушса,  $QAD$  ўсади. Бирон бир экзоген омиллар таъсирида  $AD$  ўсмаса,  $QAD$  фақат  $P$  тушишида ўсиши мумкин.

Иқтисодий ресурсларга талаб  $NI$  ва  $AD$  миқдоридан боғлиқ. Ўзаро муносабатни қуйидагича кўрсатиш мумкин:  $NI$   $AD$  ни аниқлаб беради,  $FD$  эса,  $AD$  га боғлиқ,  $FD$  ишлаб чиқариш омиллари нархи даражаси ( $FP$ ) ва ишлатиладиган ҳажми ( $F$ ) нисбатини кўрсатади, демак,  $NI = FP * F$ . Ҳар қандай  $AD$  даражасига  $FD$  нинг маълум мос даражаси мавжуд, яъни ҳар бир  $AD$  эгри чизиғига мос  $FD$  эгри чизиғи берилади.

$FP$  ва  $F$  тескари боғлиқ, шунинг учун  $FP$  тушса  $F$  ошади.  $FD$  эгри чизиғи  $FP$  ва  $F$  ўзаро нисбатини ифодалайди, шунинг учун у сўниб бориш характериға эға.



8.2—расм.  $FD$  ва  $FS$  эгри чизиқлари.

$FD$  эгри чизиғи чизилиши иқтисодий ресурслар унумдорлиғига ҳам боғлиқ ( $MPF$ ).  $MPF$   $F$  ошган сайин тушади. Шунинг учун тадбиркорлар қўшимча жалб қилинадиган иқтисодий ресурслар учун камроқ ҳақ тўлашга ҳаракат қилишади.  $F$   $FE$  миқдорига эришганда  $MPF$  суръат билан тушади, бу эса ишлаб чиқариш омиллари тўловини анчага камайтиришга олиб келади. Шунинг учун  $FD$  эгри чизиғи 8.2—расмдаги кўринишга эға бўлади.

$FD$  букилиши 8.1—расмдаги  $q_3$  эгри чизиғидаги букилиш билан боғлиқ.

**FD** нинг ҳар бир нуқтаси учун ишлаб чиқариш омиллари нархлари даражаси ресурслар чекланган унумдорлиги ва нарх умумий даражаси кўпайтмасига тенг, яъни:

$$FP = MPF \cdot P = q' (F) \cdot P.$$

**FP** миқдорига экзоген омиллар ҳам таъсир кўрсатади, шунинг учун бу ифодага **Prod** · **P** миқдорни ҳам қўшиш керак. унда:

$$FP = q' (F) \cdot P + Prod \cdot P.$$

**AD** да ўзгаришлар бўлганда ва ҳамма иқтисодий ресурслар унумдорлиги ўзгарганда **FD** силжийди; **AD** *ea* **Prod** ошса **FD** ҳам ошади.

Ишлаб чиқариш омиллари таклифи нимага боғлиқ? У ресурслар нархи **FP** ва ресурслар харажатлари **FC** нисбатларига боғлиқ. **FD** *to* **FC** ни қоплагунча ишлаб чиқариш омиллари таклиф этилади. **FC** миқдори **F** функцияси, яъни **FC** = **g** (**F**) ва **F** ошган сари **FC** доимо ошади ва **FE** даражага эришганда бу ўсишнинг суръати янада ошади. **FC** нинг **F** дан боғлиқ равишда ўзгариши тезлигини омилларга чекланган харажатлар миқдори аниқлайди:

$$MFC = \Delta FC / \Delta F = g' (F).$$

Ишлаб чиқариш ресурслари эгалари доимо ўз харажатарини ва ишлаб чиқариш омиллари нархларини таққослашади. Улар иқтисодий ресурсларни токи ишлаб чиқариш омили бирлиги нархи чекланган харажатлардан юқори бўлгунча таклиф этадилар. Бир бирлик ишлаб чиқариш ресурси нархи уларнинг **MFC** га тенг бўлганда, яъни

$$\Delta FP / \Delta P = MFC,$$

**FS** оптимал даражада.

Бунга яна **FC** экзоген миқдорини ҳам қўшамиз. Унда иқтисодий ресурсларга оптимал нарх даражаси миқдори куйидаги кўринишга эга бўлади:

$$FP = g' (F) \cdot P + FC \cdot P.$$

Бу бизга **FS** ни қизишга имкон беради.

**FS** *ea* **FD** га эга бўлиб, **FP** *ea* **F** мувозанат миқдорини аниқлаш мумкин. **FD** эгри чизигининг ҳар бир нуқтасида ишлаб чиқариш омиллари эгалари умумий даромади номинал **NI** *ga*, **FP** даражаси эса ишлаб чиқариш омиллари чекланган маҳсулоти номинал миқдорига тенг бўлади. **FS** эгри чизиги ҳамма нуқталари учун иқтисодий ресурслар эгаларига жами



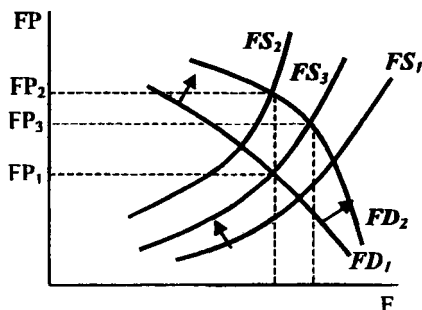
тўлов уларга бўлган харажатлар йиғиндисига тенг,  $FP$  миқдори эса ресурс номинал харажатларига тенг.  $FP$  ва  $F$  мувозанат нуқтаси  $FD$  ва  $FS$  кесишган  $A$  нуқтада бўлади (8.2.расм). Бу ҳолатда номинал  $NI$  ишлаб чиқариш омиллари эгалари даромади йиғиндисига, у эса ўз навбатида ресурсларга бўлган харажатлар йиғиндисига тенг; шу билан бирга  $MPF$  пул кўринишида  $MFC$  га тенг. Мувозанат нуқтада:

$$q'(F) \cdot P + Prod \cdot P = g'(F) \cdot P + FC \cdot P.$$

Неоклассик нуқтаи назардан  $P$  ҳар иккала томонда бир хил ўзгаради ва уни қисқартириш мумкин, яъни :

$$q'(F) + Prod = g'(F) + FC.$$

Шундай қилиб, ресурсларнинг реал чекланган унумдорлиги реал чекланган харажатларига тенг. Агар умумий нарх даражаси ошса,  $FD$  ошади ва  $FD_2$  гача силжийди (8.3-расм).



8.3—расм. Нархлар ўсиши самараси.

Худди шундай миқдорда ресурсларга харажатлар ҳам ошади. Бу эса  $FS$  ни камайтиради, ва  $FS_2$  гача юқорига силжитади, натижада ресурсларга реал харажатлар ҳам,  $F$  миқдори ҳам ўзгармайди ва  $F_1$  даражасида қолади, ресурслар нархи даражаси эса  $FP_2$  гача ошади.

Кейнсионистлар бу назарияга қарши. Уларнинг фикрича,  $P$  ўзгаришлари фақат  $FD$  га таъсир кўрсатади,  $FS$  эса ўзгармайди. Шу тариқа мувозанат шартини қуйидагича ёзиш мумкин:

$$q'(P) \cdot P + Prod \cdot P = g'(F) \cdot P + FC \cdot P.$$

Бунда  $P$  - костанта. Бошқача қилиб айтганда ресурс эгалари товар бозори нарх ўзгаришларига бефарқ.

Реал ҳақиқатни оралиқ модел акс эттиради. Яъни, ресурсларга номинал харажатлар ўзгаради, лекин  $P$  ўзгаришларидан фарқи миқдорда. Шунинг учун ресурслар таклифи тенглигига ( $P'$ ) киритилади. У  $P$  га нисбатан суст ўзгаради. Унда тенгликни қуйидагича ёзиш мумкин:

$$q'(F) \cdot P + \text{Prod} \cdot P = g'(F) \cdot P' + FC \cdot P.$$

Ёки иккала томонни  $P$  га бўлсак:

$$q'(F) + \text{Prod} = g'(F) \cdot P'/P + FC.$$

$\Delta P > P'$  бўлганлиги учун, нарх даражасидаги ҳар қандай ўзгаришлар  $P'$  даги нисбатан кам ўзгаришлар билан кузатилади. Шунинг учун,  $P/P'$  миқдори тушади. Бу демакки,  $P$  ўзгарганда ишлаб чиқариш омиллари бозорида  $FD$   $FS$  га нисбатан кўпроқ ўзгаради (8.3-расмда  $F_3$  гача). Натижада  $F_1$   $F_3$ , ресурслар нархи даражаси ҳам  $FP_3$  гача ошади.

Иқтисодий ресурслар эгалари инфляция натижасидаги йўқотишлардан ўзларини хавфсизлаштиришга ҳаракат қиладилар. Нарх даражаси ошишида ва мос равишда иқтисодий ресурсларга реал тўловлар пасайганда, уларнинг эгалари янги нархларга мослашадилар ва ишлаб чиқариш омиллари нархларини оширадилар. Агар улар буни тез амалга оширганда,  $P' = P$  ва  $FD$  ва  $FS$  эгри чизиқлари силжиши бир хил бўларди,  $F$  эса ўзгармасди. Лекин реал ҳақиқатда бундай бўлмайди.

$FD$  ва  $FS$  жами ўзгаришларини 8.1-жадвалда ифодалаймиз. Ишлаб чиқариш омиллари бозорида талаб ва таклиф ўзгаришлари.

8.1-жадвал.

Ўзгарувчилар ва ўзгаришлар	$FD$ ва $FS$ ўзгаришлари	$FD$ ва $FS$ силжишлари	$F$	$FP$
$AD \uparrow$	$FD \uparrow$	$FD \rightarrow$	$F \uparrow$	$FP \uparrow$
$AD \downarrow$	$FD \downarrow$	$FD \leftarrow$	$F \downarrow$	$FP \downarrow$
$\text{Prod} \uparrow$	$FD \uparrow$	$FD \rightarrow$	$F \uparrow$	$FP \uparrow$
$\text{Prod} \downarrow$	$FD \downarrow$	$FD \leftarrow$	$F \downarrow$	$FP \downarrow$
$FC \uparrow$	$FS \downarrow$	$FS \uparrow$	$F \uparrow$	$FP \downarrow$
$FC \downarrow$	$FS \uparrow$	$FS$	$F \downarrow$	$FP \uparrow$
Инфляцион кузатишлар $P' \uparrow$	$FS \downarrow$	$FS \uparrow$	$F \uparrow$	$FP \downarrow$

## 8.2. Уч бозорнинг мувозанат модели

Энди ҳар уччала бозорда мувозанат шартларини аниқловчи тенгламани ёзамиз:

$$1) \text{ товар бозори: } MPS \cdot Q - C + MT \cdot Q - NT = T + I(Q, r) + CP;$$

$$2) \text{ пул бозори: } M = MS / P = MD(Q, r) + MD;$$

$$3) \text{ ишлаб чиқариш омиллари бозори: } q'(F) + Prod = g'(F) \cdot P / P + FC.$$

Бу системада тўртта ўзгарувчи бор -  $Q, r, P$  ва  $F$ , шунинг учун уларни боғловчи тўртинчи тенгламани киритиш керак:  $Q = q(F)$ . Унда тўлиқ макроиқтисодий мувозанат модели, яъни уч бозор мувозанатда бўлган ҳолат қуйидаги тенгламалар билан ифодаланади:

$$S(Q) - C + NT(Q, MT) - NT = I(Q, r) + I + GP$$

$$M = MS / P = MD(Q, r) + MD$$

$$q'(F) + Prod = g'(F, P) + FC$$

$$Q = q'(F)$$

$C, I, GP, NT, FC, MD, MS, MT$  экзоген ўзгарувчиларнинг ҳар қандай ўзгариши иқтисодни мувозанатдан чиқаради ва эндоген ўзгарувчилар ўзгаришни бошлайди:  $Q, r, P$  ва  $F$ , токи ҳамма уч бозор мувозанатга келгунча.

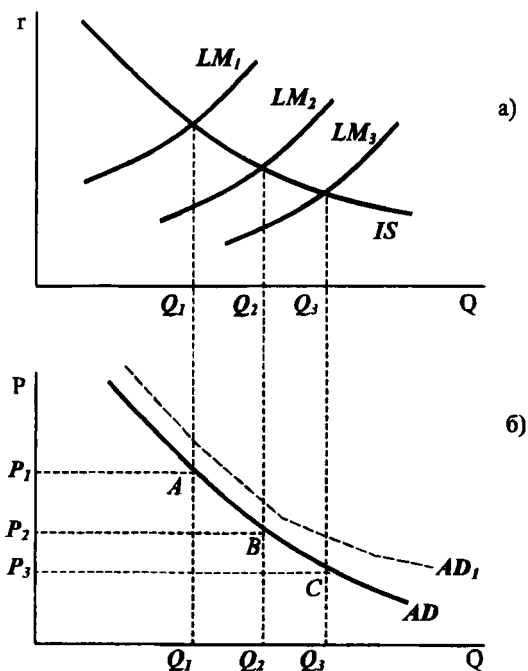
Тўла моделдаги аввалги икки тенглама  $AD$  эгри чизигини чизиш учун, охириги иккиси  $AS$  эгри чизигини чизиш учун ишлатилиши мумкин.

Жами талаб ва  $AD$  эгри чизиги ҳолати  $NI$  миллий даромад билан аниқланади ва  $AD$  ҳар қандай нуқтасида  $NI$  ўзгармас.  $NI$  ўзгармас ҳолатда  $P$  нарх даражасининг ошиши товарлар миқдоридаги ўзгаришлар билан боғлиқ.  $AD$  нинг ўзгариши эса фақат  $MS$  пул таклифи ва  $V$  битимлар тузилиши тезлиги ўзгаришларига боғлиқ.

Лекин пулга талаб  $MDm$  ва  $MDa$  га бўлинади. Яъни  $Ms$  ўзгаришларнинг ҳаммаси ҳам  $QAD$  ўзгаришларга олиб келади деб бўлмайди. Шунинг учун  $AD$  эгри чизигининг кўринишини ўзгартириш лозим. Буни график ёрдамида бажарамиз:

8.4 – расмда  $IS-LM$  модели келтирилган. Унда  $P_1, P_2, P_3$  турли нарх даражаларига  $LM_1, LM_2, LM_3$  уч чизиги мос келади. Бу чизикларнинг  $IS$  эгри чизиги билан туташган нуқтаси  $Q_1, Q_2, Q_3$  миқдорини (товар ва пул бозорлари мувозанати нуқталари) кўрсатади. Агар  $P_1, P_2, P_3$  миқдорларни уларга мос

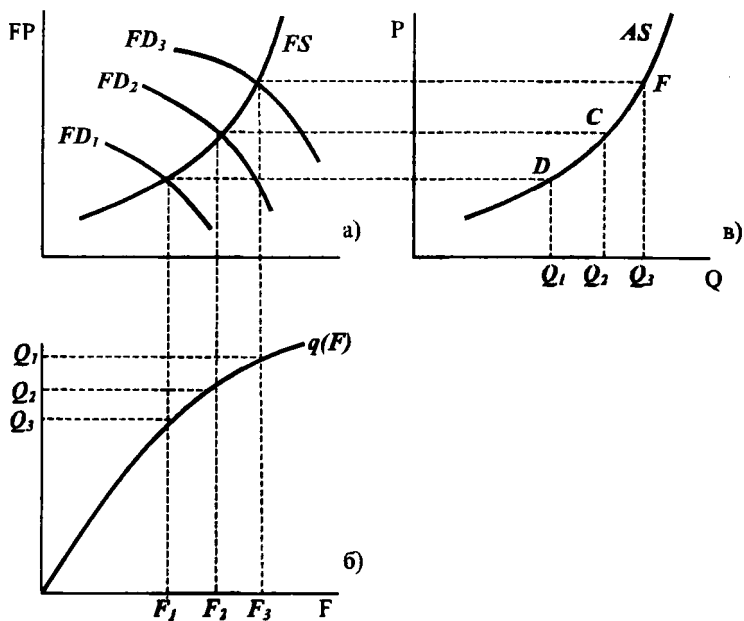
$Q_1, Q_2, Q_3$  ларни ўтказсак, унда  $A, B, C$  нуқталарини ва  $AD$  эгри чизигига эга бўламиз. Бу эгри чизикда жойлашган ҳар қандай нуқта  $Q$  ва  $P$  нисбатларини ва товар ва пул бозорларидаги мувозанатни кўрсатади.



8.4 – расм.  $AD$  эгри чизикни чизиш.

$AD_1$  эгри чизик фақат  $MDm$  ни ҳисобга олган ҳолда тузилади ва  $AD$  дан юқори жойлашади. Бу ҳолатда ҳам  $AD$  фақат экзоген омиллар  $MS$  ва уни ўзгартирганда ўзгаради. Экзоген миқдорлар  $C, I, GP, NT$  ва  $MT$  товар бозорида таъсир кўрсатади,  $MD$  эса, пул бозорида, уларнинг ҳаммаси эса  $V$  га таъсир кўрсатади. Агар  $C, I$  ва  $GP$  ошса ва  $NT, MT$  ва  $MD$  камайса,  $AD$  эгри чизик ўнгга силжийди. Жами талаб  $MS$  ошганда ҳам кенгайди.

$AS$  эгри чизигини чизиш учун эса,  $FS$  ва  $FD$  эгри чизикларидан, ҳамда  $q(F)$  эгри чизигидан фойдаланиш керак.



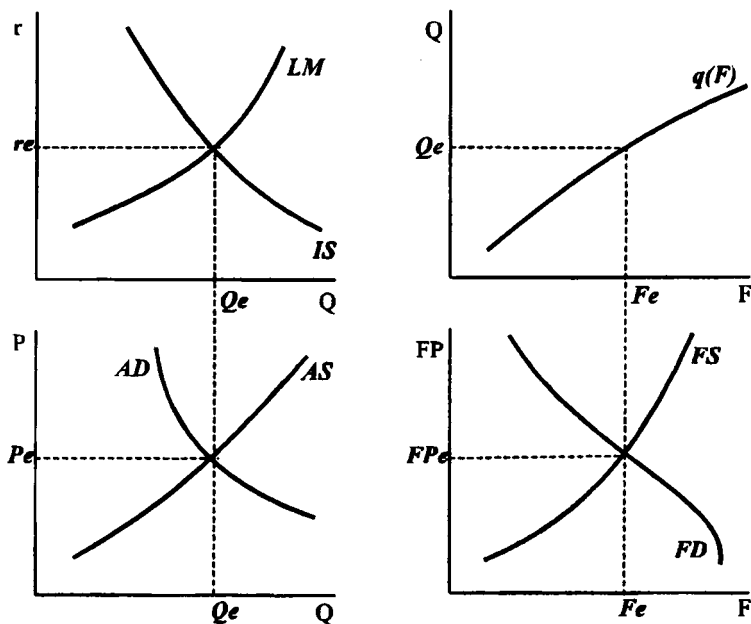
8.5 – расм.  $AS$  эгри чизиқни тузиш.

8.5 – расмда нархларнинг уч турли даражасига  $P_1$ ,  $P_2$ ,  $P_3$  га  $FD_1$ ,  $FD_2$  ва  $FD_3$  эгри чизиқлари мос. Нарх даражаси  $P_1$  дан  $P_2$  га ошганда  $FD$   $FS$  тушишига нисбатан тезроқ ошади, шунинг учун ресурслар бозори ўзгариши  $FD_1$  эгри чизиғининг  $FD_2$  гача силжишига тўғри келади.  $FD_1$ ,  $FD_2$ ,  $FD_3$  чизиқларининг  $FS$  эгри чизиғи билан кесишган нуқталари ресурслар бозори мувозанатда бўлган  $F_1$ ,  $F_2$ ,  $F_3$  нуқталарини беради.

8.5 (б) -расмда  $F_1$ ,  $F_2$ ,  $F_3$  миқдорларига  $Q_1$ ,  $Q_2$ ,  $Q_3$  миқдорлар мос. Агар 8.5 (в) -расмда  $P_1$ ,  $P_2$ ,  $P_3$  миқдорларини  $Q_1$ ,  $Q_2$ ,  $Q_3$  миқдорлари билан бирлаштирсак,  $D$ ,  $C$ ,  $F$  нуқталарини изланаётган  $AS$  эгри чизиғида топамиз.

Шундай қилиб, уч бозордаги мувозанатни тўрт график ёрдамида акс эттириш мумкин. 8.6- расмда  $P_e$  нарх даражасида ва  $Q_e$  мувозанат миқдорида  $QAD = QAS$ . Товар ва пул

бозорларида  $Q_e$  ва  $r$  нисбати ўрнатилганда мувозанатга эришилади.  $AD$  берилганда,  $FD$  ва  $FS$  эгри чизиқлар  $FPe$  нархда ва  $Fe$  ресурслар миқдори нуқтасида кесишади. Ўз вақтида  $Q_e$   $Fe$  birlik ишлаб чиқариш омили қўлланилганда ишлаб чиқариш мумкин бўлган миллий ишлаб чиқариш ҳажмига мос бўлади.



8.6—расм. Тўла мувозанат модели.

Яна бир марта ҳар бир эгри чизиқ нимани билдиришини такрорлаймиз:

$IS$  - товар бозорида мувозанат эришиладиган  $Q$  ва  $r$  комбинация.

$LM$  - пул бозорида мувозанат эришиладиган  $Q$  ва  $r$  комбинация.

$AD$  - пул ва товар бозорида мувозанат эришиладиган  $Q$  ва  $P$  комбинациялар.

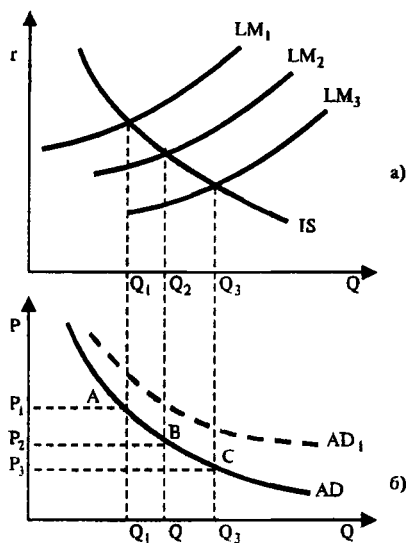
$AS$  - ишлаб чиқариш омили бозорида мувозанат эришиладиган  $Q$  ва  $P$  комбинациялар.

**FS** -ишлаб чиқариш омиллари эгалари даромади ресурслар харажатлари йиғиндисига тенг бўлгандаги **FP** ва **F** комбинация.

### 8.3. Моделнинг қўлланилиши

Бу модел мамлакат иқтисодига таъсир этувчи экзоген омиллар таъсирини таҳлил қилишда қўлланилади. Иқтисод ҳолатини уч номаълум **Q**, **r** ва **P** ёрдамида намоён этиш мумкин. Чунки, **Q** ва **r** бир йўналишда ўзгаради.

Таҳлил учун **Q** ва **F** миқдорлари қайси даражада - тўла бандликдаги миқдордан юқорими ёки пастми - билиш катта аҳамиятга эга. Шунини ҳисобга олган бу икки ҳолатларни алоҳида таҳлил қилиш керак.



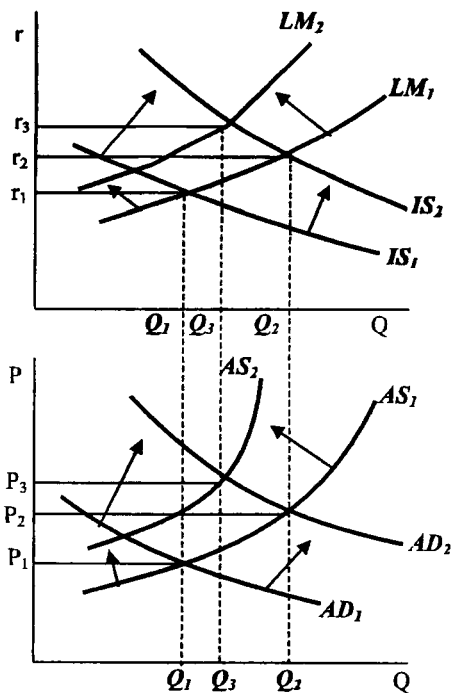
8.7—расм. **MS** ва **MD** ўзгаришлари.

**FE** дан паст даражадаги мувозанат. 8.7—расмда мувозанат товар бозорида **EQ** ва **P**, пул бозорида эса, **Q<sub>1</sub>**, **r<sub>1</sub>** миқдорларида ўрнатилган бўлсин. Пул бозоридаги ўзгаришлар **MS** ва **MD** билан боғлиқ. Фараз қиламиз, бир вақтда **MS** ошиб, **MD** тушди. **LM<sub>1</sub>** ва **AD<sub>1</sub>**, **LM<sub>2</sub>** ва **AD<sub>2</sub>** га кўчади. Яъни: **MS↑** ёки **MD↓**, **LM<sub>1</sub> → LM<sub>2</sub>**, **M↑**, **MD↓**, **M > MD** ва **r↓**, **I(r)↑**, демак, **AD↑** ва **AD > AS**, **AD** силжийди, **AD<sub>1</sub> - AD<sub>2</sub>**, натижада **Q↑**,

$MD \uparrow$  ва  $I(Q) \uparrow$ , нарх даражаси ўзгаргандан кейин  $LM$  тескари томонга силжийди,  $LM_2 - LM_3$ ,  $M \downarrow$  кам,  $MD \uparrow$  то  $MD = M$ . Натижада  $r \downarrow r_1$  дан  $r_3$  гача,  $Q \uparrow Q_1$  дан  $Q_3$  гача,  $P \uparrow P_1$  дан  $P_3$  гача.

Агар аксинча  $MS$  тушиб,  $MD$  ошса,  $AD-AD_3$  гача,  $LM$  эса аввал то  $LM_4$  гача, сўнг эса,  $LM_5$  га қайтади. Натижада  $r \uparrow r_1$  дан то  $r_4$  гача ошади,  $Q_1$  дан  $Q_4$  гача қисқаради,  $P_1 P_4$  гача тушади.

$FE$  дан юқори даражадаги мувозанат. Фараз қиламиз,  $AE$  нинг экзоген омиллар таъсиридаги ошиши юз беради. Мувозанатнинг бу ўзгаришига таъсир этувчи инфляциян жараёнлар ҳолатлар кетма-кетлигини ўзгартиради:  $C, I, GP$  ошиши ёки  $NT$  ва  $MT$  тушиши  $AD$  ни оширади ва силжитади.



8.8-расм.  $AE$  ўсиши.



$AD \rightarrow AD_2$ ,  $AD > AS$ ,  $P \uparrow$  дан  $P_2$  гача сезиларли,  $Q \uparrow$  дан  $Q_2$  гача кам миқдорда,  $Q$  ошиши  $IS$  эгри чизиги силжиши билан кузатилади.  $IS \rightarrow$ : чунки  $Q \uparrow$ ,  $MDr \uparrow$ ,  $MD > M$ ,  $r \uparrow$ ;  $P \uparrow$  кескин ўсиши  $P' \uparrow$  га олиб келади, натижада  $FS \downarrow$  ва  $AS \downarrow$ , ҳамда  $AS$  силжийди.

$AS \downarrow$  :  $AS < AD$ , нарх даражаси то  $P_3 \uparrow$ ,  $QAD$  эса то  $Q_3$  гача  $\downarrow$ ,  $P \uparrow$  кескин ошишидан кейин  $LM$  силжиши юз беради.

$LM \leftarrow$  :  $P \uparrow$  сабабли,  $M \downarrow$ ,  $N < MD$ ,  $r \uparrow$ ,  $MDr \downarrow$ ,  $r \uparrow$  ва  $P \uparrow$  сабабли,  $I(r) \downarrow$  ва  $QAD \downarrow$  дан  $Q_3$  гача.

Натижада:  $r \uparrow$   $r_1$  дан  $r_2$  гача,  $Q \uparrow$   $Q_1$  дан  $Q_3$  гача,  $P \uparrow$   $P_1$  дан  $P_3$  гача.

Иқтисодий ҳолатнинг таҳлилини қуйидаги 8.2—жадвал орқали амалга оширишимиз мумкин.

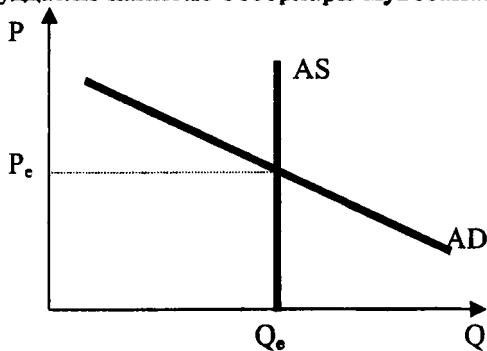
Экзоген ўзгаришлар	Эгри чизик ўзгариши				Эндоген ўзгаришлар				М эгри чизикнинг яқуний силжиши
	IS	LM	AD	AS	R	Q	P		
Q < FE									
C, I, GP ↑ ёки NT, MT ↓	Ўннга	Ўзгармас	Ўннга	Ўзгармас	Ўсади	Ўсади	Ўсади	Ўсади	Кам чапга
C, I, GP ↓ ёки NT, MT ↑	Чапга	Ўзгармас	Чапга	Ўзгармас	Тушади	Тушади	Тушади	Тушади	Кам ўннга
MS ↑, MD ↓	Ўзгармас	Ўннга	Ўннга	Ўзгармас	Тушади	Ўсади	Ўсади	Ўсади	Кам ўннга
MS ↓, MD ↑	Ўзгармас	Чапга	Чапга	Ўзгармас	Ўсади	Тушади	Тушади	Тушади	Кам чапга
Q > FE									
C, I, GP ↑ ёки NT, MT ↓	Ўннга	Ўзгармас	Ўннга	Юқори	Ўсади	Ўсади	Ўсади	Ўсади	Ўннга
C, I, GP ↓ ёки NT, MT ↑			Q < FE дағидай						
MS ↑, MD ↓	Ўзгармас		Ўннга					Ўсади	Чапга
MS ↓, MD ↑			Q < FE дағидай						
Ҳар қандай ҳолатда									
FC ёки P* ↑	Ўзгармас	Ўзгармас	Ўзгармас	Чапга	Ўсади	Тушади	Тушади	Ўсади	Чапга
FC ёки P* ↓	Ўзгармас	Ўзгармас	Ўзгармас	Ўннга	Тушади	Ўсади	Тушади	Тушади	Ўннга

### Назорат учун саволлар

1. Ишлаб чиқариш омиллари бозорини тушунтиринг.
2. Ишлаб чиқариш куввати дегани нима?
3. Ишлаб чиқариш омиллари миқдори ва ишлаб чиқариш омиллари унумдорлиги нимани белгилайди?
4. Тўла бандликни қандай тушунасиз?
5. Ресурсларнинг чекланган унумдорлиги қандай аниқланади ва нимани билдиради?
6. Ишлаб чиқариш ресурсларига талаб қандай шаклланади?
7. Ишлаб чиқариш ресурсларига таклиф нимага боғлиқ?
8. Ресурслар нархи ва ресурслар харажатларининг ўзаро боғлиқлиги?
9. Уччала бозор мувозанат моделини изоҳланг.
10. Тўла мувозанат моделини график кўринишида кўрсатинг.
11. Моделнинг қўлланилиши хусусиятлари нимадан иборат.

### Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар

1—машғулот. 8.9—расмда макроиқтисодий мувозанатнинг классик ҳолати келтирилган. Мувозанат нарх  $P_e$  ва мувозанат ишлаб чиқариш  $Q_e$  даражасида товар, меҳнат ва қисқа муддатли капитал бозорлари мувозанатида.



8.9—расм. Макроиқтисодий мувозанат.

Қуйида жами таклиф AS ёки жами талаб AD эгри чизиқларига таъсир этиши мумкин бўлган аниқ ҳолатлар келтирилган. Бу ҳолатлар эгри чизиқларни силжитиши мумкин бўлса ҳам, лекин классик моделда узоқ муддатда доимо тўла

бандлик кўзда тутилишини унутманг. Сизнинг вазифангиз ҳар бир келтирилган ҳолат жами ишлаб чиқариш ҳажмига  $Q_c$ , жами таклифга  $AS$ , жами талабга  $AD$ , ва нарх даражасига  $P_c$  кўзда тутилган жараён тутагандан кейин қандай таъсир этишини аниқлашдир. Ошишни юқорига йўналтирилган ёй билан, камайишни пастга йўналтирилган ёй билан, ўзгариш бўлмаса 0 билан кўрсатинг. Агар ўзгаришларни аниқлаш имкони бўлмаса савол белгисини қўйинг.

	AD	AS	$P_c$	$Q_c$
а) Ҳукумат номинал пул массасини камайтиради.				
б) Ҳукумат мудофаага харажатларни 1,5 млрд сўмга оширади.				
в) Ҳукумат жисмоний шахслар даромадидан солиқни камайтиради.				
г) Нарх даражаси камаяди				
д) Ҳукумат номинал пул массасини оширади.				
е) Меҳнат унумдорлиги тушади.				
ж) Ҳукумат солиқ ставкасини оширади, натижада жами талаб ва иш ҳақининг бундай даражасида меҳнатга интилиш пасаяди.				

**2-машғулот.** Қуйида макроиқтисодий мувозанатга пул ва фискал сиёсатнинг ўзгаришлари таъсири тўғрисида саккиз тасдиқлар келтирилган. Уларнинг ҳар бири қайси моделга - кейнсионистик ёки классик – тааллуқли эканлигини кўрсатинг.

а) ҳақиқий маҳсулот ишлаб чиқариш потенциал ишлаб чиқаришдан кам бўлганда, номинал пул массаси ошиши нарх даражасини оширмасдан, жами талабнинг ва ишлаб чиқаришнинг ошишига олиб келади.

б) узоқ муддатли даврда давлат харажатларининг ошиши бозордан хусусий инвестицияларни шу миқдорда сиқиб чиқаради, шунинг учун маҳсулот ишлаб чиқариш ошмайди.

в) жами маҳсулот ишлаб чиқариш даражаси жами таклиф даражаси билан аниқланади. \_\_\_\_\_.

г) давлат харажатларининг ошиши бозордан хусусий инвестицияларни сиқиб чиқариши мумкин, лекин даромадлар даражаси ва маҳсулот ишлаб чиқариш ҳали ҳам ошиб бораверади. \_\_\_\_\_.

д) иқтисод берилган давлат харажатлари даражасида тўла бандлик ҳолатида бўлганда, инвестицион харажатларни ошириш учун истеъмол қисқартирилиши керак, шунинг учун нархлар ошишининг олдини олиш учун даромад солиғини кўтариш керак. \_\_\_\_\_.

е) тўла бандлик ва ҳаракатчан нарх ва иш ҳақида номинал пул массасини ошириш маҳсулот ишлаб чиқаришга таъсир этмайди, фақат нарх ошиши юз беради. \_\_\_\_\_.

ж) ишлаб чиқариш ҳажми даражаси талаб билан аниқланади, шунинг учун сиёсат жами талабни ўзгартиришга қаратилиши керак. \_\_\_\_\_.

з) даромаддан солиқнинг пасайиши жамғармалар, инвестициялар ва меҳнат унумдорлигининг ошишига кўмаклашади, ҳамда потенциал ишлаб чиқариш даражасини оширади. \_\_\_\_\_.

3—**машғулот**. 8.3—жадвалда пул массаси ҳажми ва давлат харажатларининг пасайиши натижасида маҳсулот ишлаб чиқариш, нарх даражаси, фоиз ставкаси ва реал пул қолдиқларининг ошиши ёки камайишини плус ёки минус билан белгиланг.

### 8.3—жадвал

	Ишлаб чиқариш	Фоиз ставкаси	Нархлар	Реал қолдиқлар
Пул массаси камайиши				
Давлат харажатлари камайиши				

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Жами ишлаб чиқариш қуввати (*Сар*) нимага боғлиқ:  
а) ишлаб чиқариладиган маҳсулот миқдорига ва сифатига;

- б) ҳамма ишлатиладиган ишлаб чиқариш омиллари миқдорига ва жами талабга;
- в) ҳамма ишлатиладиган ишлаб чиқариш омиллари миқдорига ва уларнинг унумдорлигига;
- г) а) ва в) жавоблар тўғри.

2. Куйидаги тасдиқлардан қайси бири нотўғри:

- а)  $Q$  ва  $F$  тўғри боғлиқликка эга;
- б)  $F$  ва  $Q$  ошиши  $F$  токи  $FQ$  га тенг бўлмагунча ва  $Q$   $Сар$  билан тенглашмагунча давом этади;
- в) ресурсларнинг чекланган унумдорлиги ишлаб чиқариш омиллари сони ( $F$ ) ошган сайин тушади, чекланган харажатлар  $MFC$  ошади;
- г) ҳамма омиллар унумдорлиги бир хил бўлганда  $Q$  ва  $F$  боғлиқлиги парабола шаклидаги чизиқ бўлади.

3. Иқтисодий ресурсларга талаб нимага боғлиқ эмас:

- а) миллий даромад ва жами талабга;
- б) ресурслар чекланган харажатларига;
- в) ресурслар унумдорлигига;
- г) а) ва в) жавоблар тўғри.

4. Ишлаб чиқариш омиллари таклифи нимага боғлиқ:

- а) ресурсларлар нархига ва унумдорлигига;
- б) ресурслар чекланган унумдорлигига ва жами таклифга;
- в) ресурслар нархи  $FP$  ва ресурслар харажатлари  $FC$  нисбатларига;
- г) а) ва б) жавоблар тўғри.

5. Неоклассиклар нуқтаи назаридан ишлаб чиқариш омиллари бозорига мувозанатни қайси формула ифодалайди:

- а)  $q'(F) + Prod = g'(F) + FC$ ;
- б)  $q'(F) \cdot P + Prod \cdot P = g'(F) \cdot P' + FC \cdot P$ ;
- в)  $q'(P) \cdot P + Prod \cdot P = g'(F) \cdot P + FC \cdot P$ ;
- г)  $q'(F) + Prod = g'(F) \cdot P' / P + FC$ .

6. Ресурсларга талаб нима таъсирида ошади:

- а) жами талаб ва ресурслар унумдорлиги ошганда;
- б) ресурслар харажатлари пасайганда;

- в) жами талаб ва ресурслар унумдорлиги пасайганда;
- г) жами талаб ошганда, ресурслар унумдорлиги пасайганда.

7. Ишлаб чиқариш омиллари таклифи ошади:

- а) жами талаб ва ресурслар унумдорлиги ошганда;
- б) ресурслар харажатлари пасайганда;
- в) жами талаб ва ресурслар унумдорлиги пасайганда;
- г) инфляцион кутишлар ошганда.

8. Ишлаб чиқариш омилларига талаб эгри чизиги чапга силжийди:

- а) жами талаб ва ресурслар унумдорлиги ошганда;
- б) ресурслар харажатлари пасайганда;
- в) жами талаб ва ресурслар унумдорлиги пасайганда;
- г) жами талаб ошганда, ресурслар унумдорлиги пасайганда.

9. Тула мувозанат моделининг эндоген кўрсаткичлари:

- а)  $Q$ ,  $r$ ,  $P$  ва  $FP$ ;
- б)  $Q$ ,  $r$ ,  $P$  ва  $F$ ;
- в)  $Sар$ ,  $r$ ,  $P$  ва  $F$ ;
- г)  $Sар$ ,  $r$ ,  $P$  ва  $FP$ .

10. IS – LM модели ёрдамида қайси эгри чизиқни тузиш мумкин:

- а) жами таклиф эгри чизигини;
- б) жами талаб эгри чизигини;
- в) пулга талаб эгри чизигини;
- г) пул таклифи эгри чизигини.

11.  $FD$ ,  $FS$ ,  $q(F)$  эгри чизиқлари ёрдамида қайси эгри чизиқни чизиш мумкин:

- а) жами таклиф эгри чизигини;
- б) жами талаб эгри чизигини;
- в) пулга талаб эгри чизигини;
- г) пул таклифи эгри чизигини.

12. Уччала бозор мувозанатини нечта график билан акс эттириш мумкин:

- а) 2;    б) 3;    в) 4;    г) акс эттириш мумкин эмас.

13. Куйида келтирилган ҳолатларнинг қайси бири Q FE дан паст даражадаги мувозанатда C,I,GP ошиши ёки NT, MT тушиши натижасида юзага келадиган ҳолатга тўғри келмайди:

- а) r, Q, P эндоген кўрсаткичлар ўсади;
- б) жами талаб эгри чизиги ўнгга силжийди;
- в) M эгри чизиги ўнгга силжийди;
- г) AS эгри чизиги ўзгармай қолади.

14. Куйида келтирилган ҳолатларнинг қайси бири Q FE дан юқори даражадаги мувозанатда C,I,GP ошиши ёки NT, MT тушиши натижасида юзага келадиган ҳолатга тўғри келмайди:

- а) r, Q, P эндоген кўрсаткичлар ўсади;
- б) жами талаб эгри чизиги ўнгга силжийди;
- в) M эгри чизиги ўнгга силжийди;
- г) AS эгри чизиги ўзгармай қолади.

15. Куйида келтирилган ҳолатларнинг қайси бири Q ва FE ҳолатидан қатъий назар мувозанат даражада FC ва P\* ошиши натижасида юзага келадиган ҳолатга тўғри келади:

- а) r, Q, P эндоген кўрсаткичлар ўсади;
- б) жами талаб эгри чизиги ўнгга силжийди;
- в) r ва P эндоген кўрсаткичлар ўсади, Q эса тушади;
- г) AS эгри чизиги ўнгга силжийди.

16. Куйида келтирилган ҳолатларнинг қайси бири Q FE ҳолатидан қатъий назар мувозанат даражада FC ва P\* тушиши натижасида юзага келадиган ҳолатга тўғри келади:

- а) r, Q, P эндоген кўрсаткичлар ўсади;
- б) жами талаб эгри чизиги ўнгга силжийди;
- в) r ва P эндоген кўрсаткичлар ўсади, Q эса тушади;
- г) AS эгри чизиги ўнгга силжийди.



## 9- МАВЗУ. ИҚТИСОДИЙ ҶСИШ

*Иқтисодий ўсиш  
моделли*

*Иқтисодий ўсиш муаммолари*

*Ишлаб чиқариш функцияси*

*Иқтисодий ўсишнинг неоклассик  
моделли*

*Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи  
омиллар*

*«Капитал-махсулот»*

*Харрод белгилари*

*Харрод-Домар модели*

*Табиий ўсиш*

*Ваколатли ўсиш*

*Ҳақиқий ўсиш*

*Изокванта ва изокоста*

### 9.1. Иқтисодий ўсишнинг неоклассик модели

Ўсиш деганда иқтисодий ҳаётнинг ҳаракати, иқтисод элементларининг (наrx, ишлаб чиқариш, ишсизлик) ривожланиши тенденцияси тушунилади. Ўсиш реал ЯММ ошишида, мамлакат иқтисодий қуввати ўсишида ўз аксини топади.

Иқтисодий ўсиш назарияси маълум даражада тез иқтисодий ривожланишни таъминловчи омиллар ва жараёнларни таҳлил қилади.

Иқтисодий ўсиш назариясининг асосий муаммолари:

- 1) ўсиш тенденциялари ва манбалари;
- 2) унинг узоқ муддат барқарорлигини таъминлаш;
- 3) технологик сиёсатнинг танланадиган модели оқибатлари;
- 4) халқ хўжалиги структураси янгиланиш суръатлари;
- 5) омиллар ва натижаларни ўлчаш.

Ғарб адабиётида энг кўп қуйидаги муаммоларга эътибор берилади: капитал билан курулланиш ҳаракати; реал иш ҳақи тенденцияси; миллий жамғармаларнинг ЯММга нисбалам даражаси; ЯММ ўсиш суръатлари. Бунда фан-техникавий ва социал ўсиш ўртасидаги; бандлик ўсиши ва инфляциян ўсиш; ўсишнинг барқарорлиги ва рақобатнинг ўсиши; ўсишнинг стратегия ва тактикаси; интенсив ва экстенсив ўсув ўртасидаги қарама - қаршиликлар ўрганилади.

Иқтисодий ўсишнинг бир қанча тенденцияларини таҳлил қилиш учун ишлаб чиқариш функциялари деб аталувчи аппаратни қўллаш қулай. Ишлаб чиқариш функцияси - макроиқтисодда асосий неоклассик йўналиш ҳисобланади.

Ишлаб чиқариш функциясига икки асосий таъриф бериш мумкин:

1) Бу маҳсулот ишлаб чиқариш мувозанат ҳолати ва уни аниқловчи ишлаб чиқариш омиллари (капитал, меҳнат, ер, ФТТ) функцияси;

2) Бу миллий маҳсулот ва уни ишлаб чиқариш учун иқтисодда ишлатиладиган жамият бойликларининг ўзаро боғлиқ омиллари ўртасидаги нисбат.

Ишлаб чиқариш функциясининг математик ифодаси:

$$1) \text{ умумий } X = F(a_1, a_2, \dots, a_n), \left( \frac{dF}{da_1}, \frac{dF}{da_2}, \dots, \frac{dF}{da_n} \right)$$

$(a_1, a_2, \dots, a_n)$  омилларнинг чекланган унумдорлиги бўлган шароитда;

2) хусусий -  $y = (L, N, K)$ .

Бунда:  $F$ , - функция характери белгилари;

$X$  ва  $y$  - маҳсулот ҳажми белгилари;

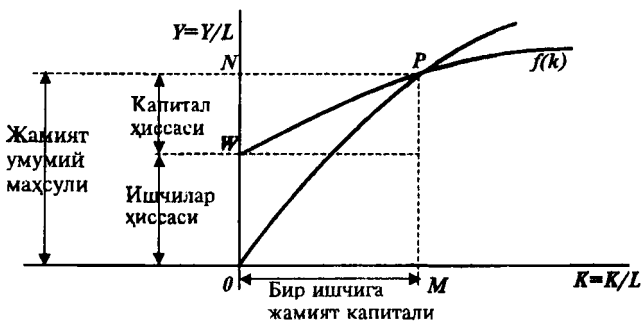
$L$  - меҳнат;

$N$  - ер;

$K$  - капитал.

Омиллар комбинациясини ўзгартириб, турли хил ишлаб чиқариш функцияларига эга бўлишимиз мумкин. Шунинг учун адабиётларда турли ишлаб чиқариш функцияларини учратиш мумкин. Шу билан бирга ишлаб чиқариш функцияларининг моҳияти ва имкониятларини тушунтириб берувчи оддий моделлар ҳам бор.

Ишлаб чиқариш омилларининг  $y$  ёки бу комбинацияларидан ташқари ишлаб чиқариш функцияларининг ихчамлигини махсус коэффициентлар ҳам таъминлайди. Уларни эластиклик коэффициентлари деб ҳам атайдилар. Улар ишлаб чиқариш омиллари бир бирликка ошганда маҳсулот ҳажми қанчага ошишини кўрсатадиган даражали коэффициентлар. Бу коэффициентлар доимий ёки ўзгарувчан бўлиши мумкин. Доимий коэффициентлар ишлаб чиқариш омиллари ошган пропорцияда маҳсулот ўсишини кўрсатади.



9.1–расм. Меҳнат унумдорлигининг капитал билан қуролланганлик бўйича функцияси.

Икки омили оддий моделда ишлаб чиқариш функцияси имкониятларини кўрсатамиз (капитал ва меҳнат). Уларнинг коэффицентлари доимий.

Ишлаб чиқариш функцияси:

$$Y = A \cdot L \cdot K^{1-\alpha}$$

Бунда:  $Y$  - миллий маҳсулот;

$L$  - меҳнат;

$K$  - жамиятнинг капитали;

$1-\alpha$  - эластиклик коэффиценти ( $\alpha < 1$ );

$A$  - доимий коэффицент (ҳисоб йўли билан аниқланади).

Бу шароитларда биринчи ечиладиган масала куйидагича: неоклассик нуқтаи назар жиҳатидан ишлаб чиқариш омиллари ҳажми қандай бўлиши керак?

Функция параметрларини  $L$  га бўлиб, меҳнат унумдорлиги функциясига эга бўламиз.

$$\frac{Y}{L} = F\left(\frac{k}{L}, 1\right) \quad \text{ёки} \quad y = f(K, 1)$$

Бунда,  $y = \frac{Y}{L}$  - меҳнат унумдорлиги;

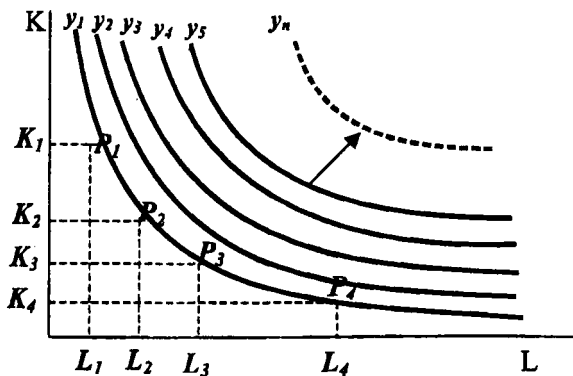
$K = \frac{k}{L}$  - бир ишловчига тўғри келувчи капитал,  $L$ .

Бу функция неоклассик нуқтаи назардан куйидагиларни акс эттириши лозим: агар бир ишчига тўғри

келадиган капитал ҳажми ошса, бир ишчига тўғри келадиган маҳсулот ҳам, лекин камроқ миқдорда ошади (чекланган меҳнат унумдорлиги). Функция мусбат бўлса ҳам, маҳсулот ва меҳнат унумдорлиги ўсиши билан бу функция сўниб боради. Капитал берадиган маҳсулдорлик  $f(k)$  эгри чизикқа уринма билан  $P$  нуқтада аниқланади (9.1–расм).  $P$  - бу капиталнинг чекланган унумдорлиги. Унда:  $WN$  - капиталнинг ижтимоий маҳсулотдаги ҳиссаси;  $OW$  - иш ҳақининг маҳсулотдаги ҳиссаси;  $ON$  - жами маҳсулот.

Иккинчи ишлаб чиқариш функцияси асосида ечиладиган муҳим масала - бу кўпчилик вариантлар ичидан мавжуд макроиқтисодий ҳолатда ишлаб чиқариш омиллари технологик комбинациясини аниқлаш ва танлаш. Чексиз комбинациялар билан ишлаб чиқариш функцияси куйидаги 9.2–расмда берилган.

$Y_1, Y_2, \dots, Y_n$  маҳсулот изоквантаси дейилади. Улар жами имкони бор ишлаб чиқариш омиллари комбинациясини қамрайди (масалан,  $K$  ва  $L$ ) ва маҳсулот ишлаб чиқаришнинг қандайдир миқдорини беради. Ҳар бир изокванта янги ишлаб чиқариш даражасини характерлайди ва изокванталарнинг ўнгга силжиши сайин ишлаб чиқариш ҳажми ошиб боради.  $P_1, P_2, \dots, P_n$  - бу бир изокванта чегарасида бир хил миқдорда маҳсулот берувчи меҳнат ва капитал технологик комбинациялари.



9.2–расм. Изокванталар.

Шундай қилиб, иқтисодий ўсиш стратегиясида куйидаги вариантларни қабул қилиш мумкин: меҳнат сифими катта ( $P_4 > P_3$ ) ёки кам капитал талаб этувчи ( $P_4 < P_1$ ) ва ҳоказо.

Ишлаб чиқариш функциялари бир бирлик омилни бошқа омил бирлиги билан алмаштириш жамиятга қанчага тушишини кўрсатади. Фараз қиламиз, доимий эластик коэффицентли икки омилли моделда миллий маҳсулот ишлаб чиқаришнинг  $\alpha$  қисми капитал,  $\beta$  қисми меҳнат билан аниқланади. Агар  $Q$  ни 5 млрд сўмга ошириш керак бўлса, уни икки услубда амалга ошириш мумкин: 1) меҳнат харажатларини ўзгартирмай капитални ошириш, бу капитални 20 млрд сўмга оширишни талаб этади ( $5:1/4=20$ ); 2) Капитал харажатларини ўзгартирмай меҳнат харажатларини ошириш, бу учун меҳнатни 6,7 млрд сўмга ошириш талаб этилади ( $5:3/4=6,7$ ). Демак,  $L$  бирлиги уч бирлик  $K$  билан эквивалент.

Учинчи муҳим масала - бу миллий маҳсулот ишлаб чиқариш ва уни оширишда ФТТ омили ҳиссасини аниқлаш. Бунинг учун куйидаги функцияни қўлаймиз:

$$Y = A \cdot L^{\alpha} \cdot K^{\beta} \cdot e^{nt}$$

$\alpha, \beta, n$  - эластиклик коэффиценти;

$t$  - иқтисодий ўсиш кузатиладиган давр;

$e$  - натурал логарифм асоси;

$$\alpha + \beta = 1, n > 0.$$

Махсус математик усулларни қўллаб, маҳсулот ўсишини иқтисодий ўсиш натижасини берувчи элементлар йиғиндиси сифатида ифодалаш мумкин:

$$y = \alpha L + \beta K + n.$$

Бунда,

$y$  -  $t$  вақт бирлиги ичида миллий маҳсулот ўртача йиллик ўсуви;

$L$  - меҳнат ўсуви;

$K$  - капитал ўсуви;

$n$  - ФТТ ҳиссаси (маҳсулот ўсувининг сифат омиллари):

$$n = y - \alpha L - \beta K.$$

Фараз қиламиз, ҳамма изланадиган миқдорлар маълум: миллий маҳсулот ишлаб чиқариш ўсуви суръати 3,2% йилига.

Меҳнат ўсуви - 1%, капитал ўсуви - 3%,  $= F, = F, n = 0,017$ .  
Унда қуйидаги тенгликни ёзиш мумкин:

$$0,032 = F \cdot 0,01 + F \cdot 0,03 + 0,017), \text{ ёки фоизларда:}$$

$3,2\% = 0,75\% + 0,75\% + 1,7\%$ ). Бундан фойдаланиб иқтисодий ўсишнинг сифат (интенсив) омиллари ҳиссасини: 53% ( $1,7\% : 3,2\% = 0,53$ ) ва иқтисодий ўсишнинг экстенсив омиллари - 47% ҳиссасини аниқлаш мумкин. Бу иқтисодда интенсивлаштириш юқори эканлигидан далолат беради.

Р.Солоу макроиқтисодий ўсиш моделларини тузишда улкан хизмат кўрсатган. Р. Солоу модели - бир секторли оддий иқтисодий динамика модели. Макроиқтисод унинг моделида беш ўзгарувчан билан беш тенгликлар системасида ифодаланади:

$$1) Y = F(K, L);$$

$$2) Y = C + S;$$

$$3) S = S \cdot Y, \quad 0 < S < 1; \quad S = const.;$$

$$4) S = K + \mu \cdot K, \quad 0 < \mu < 1; \quad \mu = const.;$$

$$5) L = g \cdot L, \quad g = const.$$

Бунда,

ўзгарувчилар:

$Y$  - миллий маҳсулот ҳажми;

$C$  - ишлаб чиқариш истеъмолли фонди;

$S$  - жамғарма фонди;

$L$  - меҳнат ресурслари ҳажми;

$K$  - асосий капитал ҳажми.

коэффициентлар:

$\mu$  - асосий капитал элементлари миқдори доимий коэффициент.

$K$  - соф капитал ўсуви:

$$K(t) = \frac{dK}{dt}(t);$$

$L$  - иш кучи ўсуви;

$g$  - иш кучининг унинг ҳажмига пропорционал ўсиш коэффициенти.

Р. Солоу моделининг имкониятлари кенг. У талаб этиладиган капитал билан қуролланганлик асосида макроиқтисодий ўсиш тенденциясини аниқлаш имконини,

техника тараққиёти турларини (автоном, моддийлашган, нейтрал) моделлаштириш имконини беради.

Автоном техникавий тараққиётдаги ишлаб чиқариш функцияси, иқтисод ҳолати ўзгарувчиларидан ( капитал, ер, меҳнат) боғлиқ бўлмаган равишда вақт давомида технологиянинг ўзгаришини ифодалайди.

Моддийлашган техникавий тараққиёт ишлаб чиқариш функциясининг ўзгаришига актив таъсир этувчи ўзгарувчилар (капитал, меҳнат, ер) билан тавсифланади.

Нейтрал техникавий тараққиёт мувозанатни бузмайдиган яъни жамият учун иқтисодий ва ижтимоий «хавфсиз» бўлган техникавий ўзгаришлар билан аниқланади.

## 9.2. Иқтисодий ўсишнинг кейнсионистик модели

Харрод фикрича, ўсишнинг асоси янги капитални инвестициялаш. Харрод хулосасида «капитал - маҳсулот» кўрсаткичи муҳим рол ўйнайди. Миллий даромад ўсувини ( $y$ ) ялпи инвестициялар нормасининг (бутун жамиятнинг жамғармага мойиллиги) «капитал - маҳсулот» кўрсаткичига нисбати билан аниқлаш мумкин:

$$y = \frac{S}{K}$$

Бунда,

$S$  - жамғармага мойиллик;

$K$  - «капитал – маҳсулот» кўрсаткичи.

Буни қуйидагича ҳам ёзиш мумкин:

$$T_{pp} = \frac{\Delta NI}{NI} = \frac{\left( \frac{\Phi H}{NI} \right)}{\left( \frac{\Phi H}{\Delta NI} \right)} - \frac{N_H}{\Delta KE}$$

Бунда,

$T_{pp}$  - миллий даромаднинг ўсиш суръати;

$\Delta NI$  ва  $M$  - миллий даромаднинг ўсиши ва тўла миқдори;

$\Phi H$  - жамғарма фонди;

$N_H$  - миллий даромаддаги жамғарма меъёри;

$\Delta KE$  - миллий даромад ўсуви капитал сигими.

Агар,  $\frac{\Delta NI}{\Phi H} = Э_{кв}$ , деб белгиласак, унда :

$$T_{HP} = \frac{N_H}{1} = N_H \cdot Э_{кв}$$

бу ифода - миллий даромад ўсуви суръати, жамғарма меъёри ва инвестициялар самарадорлиги жамғарма меъёри ва инвестициялар самарадорлиги боғлиқлик формуласи.

Харрод белгилари ўзгача:

$G$  - ЯММнинг вақт бирлигидаги ўсиши,  $\left(\frac{\Delta Y}{Y}\right)$  да ифодаланади;

$C$  - капитал коэффиценти, яъни ишлаб чиқаришга қуйилган капитал ҳажми ва маҳсулот ўсиши ўртасидаги нисбат ( $I/\Delta Y$ );

$I, S$ , ва  $Y$  - капитал, жамғарма ва даромад.

Инвестициялар нейтрал, яъни  $I/\Delta Y = const.$ ,  $r = const.$   
Иқтисодий ўсиш масаласи:  $G$  ва  $S$  миқдорлари берилганда  $C$  миқдорини аниқлаш.

$$G \cdot C = S.$$

Шундай қилиб,

$$G \cdot C = \frac{\Delta Y}{Y} \cdot \frac{1}{\Delta Y} = \frac{1}{Y} \quad \text{ва} \quad S = \frac{S}{Y}$$

бўлганда, оддий мувозанат ифодасига чиқамиз:

$$\frac{I}{Y} = \frac{S}{Y}, \quad \text{ва} \quad I=S.$$

Бу ифодаларни қўлаб, Харрод ўсиш назариясига янги тушунчаларни киритади:

$G_w$  - доимий маҳсулот ўсишини таъминловчи, ваколатли ўсиш темпи;

$C_r$  - зарур капитал коэффиценти;

$S'$  - жамғармага мойиллик;

$G_n$  - аҳоли ўсиши ва ФТТ нейтрал характери билан аниқланадиган табиий ўсиш ёки зарур ривожланиш суръати



фоизи. Натижада, у ўсиш формуласининг уч қийматини топади:

$$1) Gw \cdot Cr = S', \quad \text{еки} \quad Gw = \frac{S'}{Cr}$$

Бунда,  $G$  ва  $S I = S$  моделидан олинган. Бу параметрлар  $Cr$  ни аниқлайди.  $Cr$  - ФТТнинг нейтрал характерини ифодаловчи коэффициент;

$$2) Gn \cdot Cr = S \quad \text{ёки} \quad Gn = \frac{S}{Cr}$$

(жамғармага мойилликнинг мувозанатдаги даражасида)

$$3) Gn \cdot Cr = Sr \quad \text{ёки} \quad Gn = \frac{Sr}{Cr}$$

(жамғармага мойилликнинг мувозанатдаги даражасида).

Охирги икки формула нейтрал ФТТ вариантларини ифодалайди. Улар узоқ муддатли ўсиш даврида ҳам мувозанат, ҳам номувозанат ҳолат бўлишини билдиради. Динамик мувозанат (оптимал ўсиш темпи)  $S = Sr$  бўлганда эришилади. Аммо номувозанат ўсишнинг икки ҳолати ҳам мавжуд. Агар,  $S > Sr$  бўлса, бу жамғарманинг ортиқчалигини кўрсатади. Инвестицион капиталнинг ортиқчалиги мавжуд бўлиб, ҳатто, фоизнинг қулай даражаси ҳам ўсишнинг янги сифатини рағбатлантира олмайди.  $S < Sr$  ҳолатда, жамғармаларнинг камчилиги намоён бўлади. Бу ҳолатда кредитлар жуда қиммат, инвестициялар «сохта» векселлар, «чоп этиш станок» ва бошқа асосланмаган қимматбаҳо қоғозлар ҳисобидан молиялаштирила бошлайди. Иқтисод доимий инфляцияга кириб боради.

Харрод - Домар моделида ўсиш турлари (табиий ва ваколатли) маъноси бир қанча ўзгартирилган ва янги тушунча - ҳақиқий ўсиш - киритилган. Бу моделнинг асослари: иқтисод бир турдаги ва чексиз бўлинадиган маҳсулот ишлаб чиқарувчи бир тармоқ кўринишида берилади; товар ишлаб чиқариш учун икки ресурс - меҳнат ва капитал - зарур. Меҳнат қайта тикланмайдиган ишлаб чиқариш омили, аҳоли ўсиш суръати ноиқтисодий омилар билан аниқланади;

бир бирлик маҳсулот ишлаб чиқариш учун зарур бўлган меҳнат ва капитал миқдори доимий ва макротехнологик параметрлар билан аниқланади;  
янги қувватларни молиялаштириш манбаи бўлган жамғарманинг миллий даромаддаги ҳиссаси доимий;  
ишлаб чиқариш қўламини оширишда харажатлар иқтисодига амал қилмайди.

Моделда қуйидаги белгилар қўлланилган:  $Y$  - миллий даромад;  $K$  - соф капитал қўйилмалар;  $F$  - капитал;  $P$  - аҳоли сони;  $S$  - жамғармалар ( $S=K$ );  $s$  - миллий даромадни жамғариш нормаси ( $s = S/Y = k/Y$ );  $b$  - даромад бирлиги фонд сифими ( $b = F/Y$ );  $T_p$  - аҳоли ўсиш суръати;  $T_y$  - даромад ўсиш суръати;  $T_f$  - капитал ўсиш суръати.

Моделнинг асосий вазифаси - даромад ўсишининг барқарор суръатини аниқлаш. Бунинг учун ўсиш суръатининг уч тури қўлланилади. Табиий ўсиш: аҳоли ўсиш суръати билан аниқланади ва даромад ўсишининг табиий юқори чегарасини ифодалайди:  $T_y = T_p$ . Ваколатли ўсиш: ўсиш суръати қайта тиканадиган ишлаб чиқариш омили - капитал - ҳажми билан чекланган:  $(K/F) = T_f$ ;

$$a) \frac{K}{F} = \frac{S \cdot Y}{b \cdot Y} = \frac{S}{b} \qquad б) T_f = \frac{S}{b} = T_y$$

Ҳақиқий ўсиш: капитал ва меҳнат миқдориги боғлиқ равишда ўзгариб турадиган ўсиш:

$$a) T_p = \frac{S}{b} \qquad б) T_p < \frac{S}{b} \qquad в) T_p > \frac{S}{b}$$

Иқтисодий тизимнинг доимий мувозанатли ўсиш суръатини амал қилишининг асосий шарти аҳоли ўсиш суръати ва капитал ўсиш суръати ўртасидаги тенглиkdir:

$$T_p = \frac{S}{b} \quad \text{ва} \quad T_p = T_f = T_y^0$$

Бунда  $T_y$  - мувозанатли барқарор даромад ўсувчи. Реал ҳақиқатда ( $T_p$ ) ва ( $s/b$ ) нисбатлари қуйидагича бўлиши мумкин:

а)  $T_p < (s/b)$  - ишлаб чиқаришда тўла бандлик эришилади, лекин ишлаб чиқариш қувватлари ортиқчалиги вужудга келади. Бу ҳолатда даромадлар ўсиш суръати меҳнат ресурслари ўсиш суръатига тенг;

б)  $T_p > (s / b)$  - иқтисодда ишсизлик ўсади. Бу ҳолатда даромад ўсиш суръати капитал ўсиш суръати билан аниқланади. Унда ҳақиқий ўсиш суръати математик кўринишда қуйидагича ёзилади (бу икки ҳолат учун):

$$T_y = \min\{T_p, T_f\} = \min\{T_y, T_y\}.$$

Шундай қилиб, мувозанатлашган ўсиш суръати аҳоли сони ва капитал ўсиш суръати функцияси ҳисобланади.

### Назорат учун саволлар

1. Иқтисодий ўсиш деганда нимани тушунаси?
2. Иқтисодий ўсиш муаммолари нимадан иборат.
3. Ишлаб чиқариш функциясини изоҳланг.
4. Иқтисодий ўсишнинг Неоклассик моделини тушунтиринг.
5. Иқтисодий ўсишга таъсир этувчи омилларни айтиб ўтинг.
6. "Капитал-маҳсулот" моделини тушунтиринг.
7. Харрод белгилари нимадан иборат?
8. Харрод-Домара моделини изоҳланг.
9. Солоу модели хусусиятлари нимадан иборат.
10. Изокванта ва изокоста услубини тушунтиринг.

### Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар

1—машғулот. 9.1—жадвалда келтирилган маълумотлар асосида қуйидаги микдорларни аниқланг:

а) аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ реал ҳажмини (жадвалга киритинг).

### 9.1—жадвал

Йил	Аҳоли (млн киши)	ЯММ реал ҳажми (млрд сўм)	Аҳоли жон бошига ЯММ реал ҳажми (сўм)
1	30	9	
2	60	24	
3	90	45	
4	120	66	
5	150	90	
6	180	99	
7	210	105	

- б) мамлакатда оптимал аҳоли сонини.  
 в) ЯММ нинг 1 йилга нисбатан 2 йилдаги абсолют ўсувини.  
 г) 4 йилда 3 йилга нисбатан ЯММ ўсиш суръатини (фоизда).  
 д) аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ реал ҳажмининг 7 йилда 6 йилга нисбатан ўсиш суръатини.

**2—машғулот. 9.2—жадвалда келтирилган маълумотлар асосида аниқланг:**

- а) ҳар йилдаги реал ЯММ ҳажмини (жадвалга киритинг).  
 б) 2 йилда 1 йилга нисбатан меҳнат унумдорлиги неча фоизга ўсган? Бунинг натижасида ЯММ реал ҳажми неча фоизга ўсди (меҳнат миқдори ўзгармай қолади)?  
 в) 3 йилда 2 йилга нисбатан меҳнат миқдори неча фоизга ўсган? Бунинг натижасида ЯММ реал ҳажми неча фоизга ўсди (меҳнат унумдорлиги ўзгармай қолади)?  
 г) 3 йилда 1 йилга нисбатан ЯММ реал ҳажми неча фоизга ўсган?

**9.2—жадвал**

Йил	Меҳнат миқдори (соат)	Меҳнат унумдорлиги (сўм)	ЯММ реал ҳажми (млрд сўм)
1	1000	100	
2	1000	105	
3	2000	105	

**3—машғулот.** а) фараз қиламиз, иқтисодий кам ривожланган мамлакатда капитал/маҳсулот нисбати 3 га тенг. Тўла бандлик шароитида 10 млн сўм миқдоридаги инвестициялар ЯММ ҳажмига қандай таъсир этади?

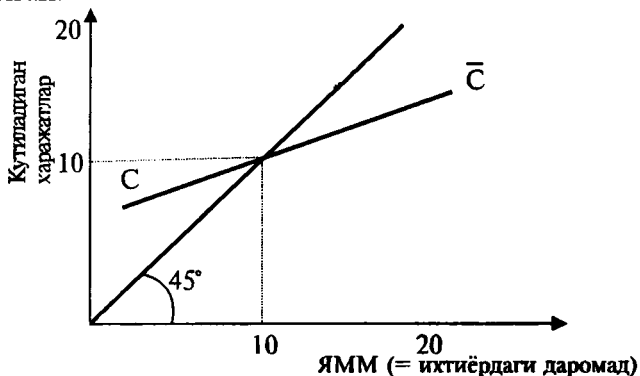
б) фараз қиламиз, жамғармаларнинг ЯММ даги ҳиссаси 5%, капитал/маҳсулот нисбати 3 га тенг. Тўла бандлик шароитида ЯММ ўсиш суръатини аниқланг.

в) жамғармаларнинг ЯММ даги ҳиссаси 10% гача ошганда ЯММ ўсиш суръати қанча бўлади?

г) агар б) пунктда кўрсатилган шароитларда аҳоли сони бир йилда 4%га ошса, тўла бандлик шароитида жон бошига

тўғри келадиган ЯММ ўсиш суръатини аниқланг. в) пунктда кўрсатилган шароитларда - чи?

**4—машғулот.** Фараз қиламиз, иқтисодий кам ривожланган мамлакатда капитал/маҳсулот нисбати 2 га тенг, тўла бандлик шароитида ЯММ ҳажми 20 млрд сўм. Соддалаштириш учун давлат харажатлари ва ташқи савдо ҳисобга олинмайди. Истеъмол функцияси  $CC'$  9.3—расмда келтирилган.



9.3—расм. Истеъмол функцияси.

а) тўла бандликка эришилган ҳолатдаги шу йилги инвестициялар ҳажмини аниқланг.

б) келгуси йилда тўла бандлик шароитида ЯММ миқдорини аниқланг.

в) келгуси йилда тўла бандлик даражасига эришиш учун инвестициялар ҳажми қандай бўлиши керак (истеъмолга чекланган мойиллик 0,5 га тенг).

**5—машғулот.** Фараз қиламиз мамлакатда жами талабнинг ягона компонентлари инвестиция ва истеъмол ҳисобланади. Истеъмолга ўртача мойиллик 0,8, капитал/маҳсулот нисбати 2 га тенг. Кўрсатилган муддатнинг ҳаммасида иқтисод тўла бандлик шароитида. 9.3- жадвални етишмайдиган маълумотлар билан тўлдириг.

Йил	ЯММ	Жамғар-малар	Инвестициялар	Тўла бандлик шароитида ЯММ миқдорининг ўзгариши
				Млн сўм.
1997	1000			
1998				
1999				
2000				

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Қуйидаги кўрсаткичлардан қайси бирини мамлакатнинг ҳарбий қудратини баҳолаш учун ишлатса бўлади:

- ЯММ номинал ҳажми;
- ЯММ реал ҳажми;
- аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ нинг номинал ҳажми;
- аҳоли жон бошига тўғри келадиган ЯММ нинг реал ҳажми;
- оилада бир кишига тўғри келадиган ўртача даромад.

2. Қуйида келтирилган тенгликлардан қайси бири тўғри:

- маҳсулот ҳажми = меҳнат унумдорлиги / иш вақти соатлари миқдори;
- меҳнат унумдорлиги = иш вақти / маҳсулот ҳажми;
- маҳсулот ҳажми = иш вақти \* меҳнат унумдорлиги;
- иш вақти = меҳнат унумдорлиги \* маҳсулот ҳажми;
- меҳнат унумдорлиги = иш вақти \* маҳсулот ҳажми.

3. Иқтисоди ривожланган мамлакатлар статистикаси кўрсатишича:

- ЯММ даги инвестициялар салмоғи ва меҳнат унумдорлигининг ўсиш суръатлари тескари боғлиқликда;
- ЯММнинг сармояларга йўналтирилган улуши ва меҳнат унумдорлиги ўсиш суръатлари ўртасида тўғридан-тўғри мустақкам боғлиқлик мавжуд;

- в) корпорация даромадлари ва шахсий даромадларга бўлган юқори солиқ қуйилмалари инвестицияларни рағбатлантиради;
- г) юқори даражадаги ишсизлик даврларида иш жойлари яратилмайди;
- д) иш билан банд ишчилар сонининг камайиши ўртача меҳнат унумдорлигининг пасайишига олиб келади.

4. Меҳнат унумдорлиги қуйидаги нисбат орқали аниқланади

- а) капитал харажатларнинг меҳнат харажатларига нисбати;
- б) маҳсулотнинг ҳақиқий ҳажмининг иш вақтига нисбати;
- в) маҳсулот ҳақиқий ҳажмининг аҳоли сонининг нисбати;
- г) иш вақтининг ҳақиқий ЯММ ҳажмига нисбати;
- д) капитал харажатларнинг маҳсулотнинг реал ҳажмига нисбати.

5. Тўла бандлик эришилган иқтисодиётда юқори суръатли иқтисодий ўсишга эришиш учун қуйидаги талаб қўйилади:

- а) жамғармалар ва инвестициялар паст нормаси;
- б) жамғармаларнинг юқори нормаси ва инвестицияларнинг паст нормаси;
- в) жамғармалар ва инвестициялар юқори нормаси;
- г) жамғармалар ва инвестициялар нормаси пасайиши;
- д) жамғармалар паст нормаси ва инвестициялар юқори нормаси.

6. Агарда Х шаҳрида капиталнинг маҳсулотга нисбати 3 га, У шаҳрида эса 2 га тенг бўлса, инвестицияга кетадиган ЯММнинг улуши икки шаҳарда ҳам бир хилда бўлса, у ҳолда Х шаҳридаги ЯММнинг ўсиш суръати:

- а) У шаҳрига қараганда 50 % га юқори;
- б) У шаҳрига нисбатан 2 марта паст;
- в) У шаҳридаги ўсиш суръатининг 2/3 қисмига тенг;
- г) У шаҳрига қараганда  $33\frac{1}{3}\%$  га кўп;
- д) олдин берилган барча жавоблар нотўғри.

7. Ривожланган мамлакатларда иқтисодий ўсишнинг асосий сабаби - бу:

- а) иш вақти ҳажмининг ошиши;
- б) ишлаб чиқаришдаги технологик ўзгаришлар;
- в) фойдаланиладиган капитал ҳажмининг ошиши;

- г) иқтисодий ўсишни таъминловчи пул-кредит ва фискал сиёсатини амалга ошириш;  
д) ишчи кучи малакасининг ошиши.

8. Куйидагиларнинг қайси бири меҳнат унумдорлигининг ўсишига таъсир этмайди:

- а) технологик ўзгаришлар;  
б) ишчилар сонининг кўпайиши;  
в) ишчиларнинг маълумоти ва малакаси даражаси;  
г) ишлаб чиқариш кўлами самараси;  
д) ишлаб чиқаришни ташкил этиш даражаси.

9. Фараз қилайлик, иқтисодиётда ҳар бири 3000 соат ишлайдиган 50 та ишчи банд. Агар меҳнат унумдорлигини соатига 8 сўмни ташкил этса, ишлаб чиқарилган маҳсулотнинг умумий ҳажмини топинг:

- а) 150 минг сўм;  
б) 750 минг сўм;  
в) миллион сўм;  
г) 1200000 сўм;  
д) 1400000 сўм.

10. Тўла бандлик эришилган иқтисодида ресурслар ишлаб чиқариш воситалари ишлаб чиқариш соҳасига қараб сезиларли силжиса, унда куйидагилардан қайсини кутиш мумкин?

- а) жорий истеъмол ҳажмининг ошишини;  
б) келажақда истеъмол ҳажмининг камайишини;  
в) ЯММ ўсиш суръатларининг пасайишини;  
г) меҳнат унумдорлиги ўсишини;  
д) инвестициялар ҳажми камайишини.

11. ЯММ реал ҳажми ва аҳоли жон бошига реал ЯММ ҳажми ўсиши тўғрисида маълумот:

- а) жон бошига реал ЯММ ҳажми жами реал ЯММ ҳажмига nisbatan доимо тез ўсишини кўрсатади;  
б) иқтисодий ўсишни пасайтириб кўрсатади, чунки бу кўрсаткичлар атроф-муҳитни ифлослаш омилини ҳисобга олмайди;



- в) иқтисодий ўсишни пасайтириб кўрсатади, чунки бу кўрсаткичлар ишлаб чиқаришни қисқартиришни ҳисобга олмайди;
- г) иқтисодий ўсишни ошириб кўрсатади, чунки улар ҳаёт сифатини яхшилашни эътиборга олмайди;
- д) ЯММ реал ҳажми номинал ҳажмига нисбатан доимо тез ўсишини кўрсатади.

12. Иқтисодий ўсиш ифодаланиши мумкин:

- а) ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигининг чапга силжиши билан;
- б) ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигининг ўнгга силжиши билан;
- в) ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизиги бўйлаб нуқтанинг ҳаракати билан;
- г) ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигининг ичида бир нуқтадан бошқасига ўтиши билан;
- д) ишлаб чиқариш имкониятлари эгри чизигининг ташқарисидида бир нуқтадан бошқасига ўтиши билан.

13. "AD - AS" моделида иқтисодий ўсиш ифодаланиши мумкин:

- а) AS эгри чизигининг чапга силжиши;
- б) AD эгри чизигининг чапга силжиши;
- в) AD эгри чизигининг ўнгга силжиши;
- г) AS эгри чизигининг ўнгга силжиши;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

14. Иқтисодий ўсиш назарияси тарафдорлари ўз концепциясини ҳимоялашда қуйида келтирилган таъкидлардан қайси бирига таянмайдилар?

- а) иқтисодий ўсиш ҳаёт фаровонлиги даражасини оширади;
- б) иқтисод ривожланганда қашшоқлик билан кураш осон;
- в) ЯММ реал ҳажми ўсиши билан атроф-муҳитни соғломлаштириш ўртасида турли боғлиқлик бор;
- г) иқтисодий ўсиш маълумот ва малаканинг ошишига таянч яратади;
- д) иқтисодий ўсиш мамлакат ҳимоясини мустаҳкамлашга олиб келади.

15. А мамлакатда ЯММнинг жамғариладиган (инвестицияланадиган) қисми 15%, Б мамлакатда 10%. Капиталнинг маҳсулотга нисбати иккала мамлакатда баробар деб ҳисобласак, А мамлакатда ЯММ ўсиш суръати қандай бўлади?

- а) Б мамлакатдагига нисбатан 50 % га юқори;
- б) Б мамлакатдагига нисбатан 5 % га юқори;
- в) Б мамлакатдагига қараганда  $33\frac{1}{3}\%$  га кўп;
- г) Б мамлакат ўсиш суръатига тенг;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

## 10 -МАВЗУ. ФИСКАЛ СИЁСАТ ВА ДАВЛАТ БЮДЖЕТИ

*Солиқ тизими  
Солиқ турлари  
сиёсат*

*Прогрессив солиқлар  
сиёсат*

*Регрессив солиқлар*

*Пропорционал солиқлар*

*Бюджет дефицити*

*Фискал сиёсат  
Автоматик фискал*

*Умумий фискал*

*Давлат бюджети*

*Лаффер эгри чизиги*

### 10.1. Солиқ тизими

Ҳар бир мамлакатда давлат харажатлари ва солиққа тортиш масалаларига кўн эътибор берилади. Бозор иқтисоди амал қиладиган давлатларда турли хилдаги солиқлар қўлланилади. Солиққа ишловчиларнинг иш ҳақи, уларнинг харажатлари ҳамда мулклари тортилади. Солиқ оғирлиги ҳам уй хўжаликларига, ҳам фирмаларга юклатилади. Солиқ сифатида сезиларли миқдор тортиб олинади. Солиққа тортиш масаласи алоҳида тадқиқот объектидир, шунинг учун фақат асосий саволларни кўриб ўтамыз.

Ҳар қандай мамлакатда ҳам ишлаб чиқарувчилар, ҳам истеъмолчилар солиқни одиллик ва тенг ундириш нуқтаи назаридан баҳолашга ҳаракат қиладилар. Қандай қилиб солиқ тизимини одил қилиш мумкин? Қандай қилиб ҳар қандай фирма ва ҳар қандай уй хўжалигининг солиқ олдида тенглигига эришиш мумкин? Бу саволлар доимо мутахассислар мунозараси предметидир. Солиққа тортиш тенглиги деганда нимани тушуниш керак? Масалан, даромадига қарамасдан ҳамма бир хил миқдорда тенг солиқ тўлайди, деб ҳисоблаш мумкин. Лекин бу одил бўлмайди. Тенглик деганда ҳар қандай ишловчининг даромадидан (соғлом ва инвалид, кўп фарзандли ва бўйдоқ) бир хил ҳисса (масалан, 40%) ундириш тушунилиши мумкин. Бу тизим ҳам ноодил ҳисобланади. Яна тенгликни шундай аниқлаш мумкинки, солиқ ундирилгандан кейин ҳамма ишловчилар бир хил даромадга эга бўлсин. Бундай ҳолатда қандайдир ўртача даромаддан юқори иш ҳақи олиш учун қизиқиш йўқотилади. Прогрессив солиққа тортиш

тушунчасини қўллаб, одиллик ва тенгликка баҳо бериш мумкин. Прогрессив солиққа тортиш алоҳида ишчи даромадидан ундириладиган солиқ кўринишидаги миқдорнинг шу даромад миқдорига бўлган нисбати. Бунда уч вариант бўлиши мумкин:

1) пропорционал солиқ солиқ миқдори ишловчилар даромадига пропорционал;

2) прогрессив солиқ ишловчи даромади қанчалик паст бўлса, шунчалик фоиз нисбатида солиқ катта ундирилади;

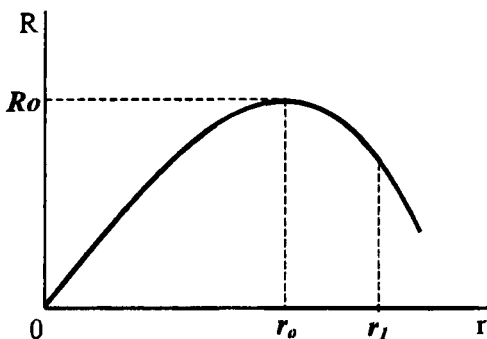
3) прогрессив солиқ ишловчининг даромади қанчалик юқори бўлса шунчалик фоиз нисбатида юқори солиқ белгиланади.

Айрим солиқларнинг прогрессивлигини баҳолаймиз. Масалан, акциз солиғи, у айрим товарлар учун белгиланади (спиртли ичимлик, тамаки) ва қўшилган қиймат солиғи ҳамма товарларни сотишда ундириладиган солиқ. Агар, турли даромадга эга бўлган оилалар қандайдир товарларни харид қилишга пропорционал миқдорда пул сарфласа (айтайлик, даромадидан 5%), унда бундай товарларни сотишга қўйиладиган солиқ пропорционал. Лекин, солиқ нон сотувига белгиланган вақтда, уни ҳар бир одам қарийб бир хил миқдорда истеъмол қилганлиги учун қанчалик оила камбағал бўлса, шунчалик нисбатан (фоиз нисбатида) юқори солиқ тўлайди. Демак, бундай товарлар сотувига солиқ регрессив. Бошқа томондан, қиммабаҳо товарлар бой одамлар харидида катта фоизни эгаллайди, шунинг учун бундай товарлар сотувига қўйиладиган солиқ прогрессив.

Солиқ умумий миқдорида даромаддан солиқ катта аҳамиятга эга. Бу солиқ ихтиёрдаги даромад функцияси ҳисобланади. Ўзбекистонда бу солиқ тизими прогрессив ҳолда тузилган.

Кўп иқтисодчилар пропорционал солиқ тизими одил деб ҳисоблашади. Пропорционалликка эришиш учун солиққа тортишнинг прогрессивлигини ошириш лозим. Даромаддан солиқ прогрессив ва бу солиқ кўринишида ундириладиган миқдор катта бўлганлиги сабабли, бу муаммонинг ечими оддий кўриниши мумкин: бутун солиқ тизими прогрессивлигини ошириш учун даромаддан солиқни ошириш керак. Лекин бу йўл нотўғри ҳисобланади. Даромаддан солиқнинг юқорироқ ставкалари давлат ундирадиган солиқ миқдорини оширишини

билдирмайди. Лаффер эгри чизиғи давлат ундирадиган даромаддан солиқ миқдорининг солиқ ставкасига боғлиқлигини акс эттиради.



10.1—расм. Лаффер эгри чизиғи.

Вертикал чизиқда солиқ тушумлари миқдори  $R$ , горизонтал чизиқда даромаддан солиқ ставкалари миқдори  $r$  жойлаштирилади. Агар,  $r = 0$  бўлса, давлат ҳеч қандай солиқ тушумларига эга бўлмайди. Аниққи,  $r = 100\%$  бўлганда, ҳеч ким давлатга ҳаммасини тўлаш учун ишлашга қизиқмайди ва бу ҳолатда ҳам давлатга тушум бўлмайди. Бошқа солиқ ставкаларида одамлар даромад ҳам олади ва солиқ ҳам тўлайди. Қандайдир  $R_0$  солиқ ставкасида давлат ундирадиган даромаддан солиқ умумий миқдори ўз максимумига эришади  $R_0$ .  $r$  ни, масалан,  $r_1$  гача оширишга ҳаракат қилиш,  $R$  миқдорининг камайишига олиб келади, чунки айримлар учун камроқ тўланадиган ишга ўтиш ва катта бўлмаган солиқ тўлаш кулай бўлиб қолади.

Назарий жиҳатдан  $R_0$  миқдорини топиш қийин, шунинг учун айрим иқтисодчилар уни эмперик йўл билан аниқлашга ҳаракат қилишади. Бизнинг фикримизча, уни амалдаги тажрибага асосланиб, математик услубларни қўллаб, тахминан аниқлаш мумкин.

Ҳозирги вақтда ғарб иқтисодий адабиётида прогрессив солиққа тортишнинг турли услублари таклиф этилади. Бунга биз батафсил тўхталмаймиз, чунки давлат фискал сиёсатини ўрганишда солиқ миқдорини ундириш услублари эмас, балки улардан фойдаланиш йўллари муҳимроқдир.

## 10.2. Оддий дискрецион фискал сиёсат

Дискрецион фискал сиёсат бу миллий ишлаб чиқариш реал ҳажмига ва бандликка таъсир кўрсатиш, инфляция ва иқтисодий ўсиш устидан назорат қилиш мақсадида онгли равишда солиқ ва давлат харажатларини ўзгартиришдир. Агар, давлат мақсадга мувофиқ равишда  $AD$  ва  $Q$  ни ўзгартирмоқчи бўлса, унда давлат харажатлари ( $G$ ) ва солиқлар ( $NT$ ) миқдорларига ўзгартириш киритиши керак. Дискрецион сиёсатнинг мақсади мувозанат  $Q$  ни тўла бандлик шароитидаги  $Q$  даражасига максимал яқинлаштириш.

$NI = 1500$  млрд сўмлаги иккиёқлама мувозанат ўрнатиладиган оддий моделни кўриб ўтамиз. Давлат бюджети баланслаштирилган, яъни  $GP = 150$  ва  $NT = 150$  млрд сўм деб ҳисоблаймиз. Ҳисоблашлар учун  $MPC = 0,8$ , даромад мультипликатори 2,5 миқдорларни ҳам киритамиз. Бу маълумотлардан фойдаланиб, иқтисод ҳолатини яхшилаш, авваламбор, ишсизлик ва инфляция билан курашда дискрецион фискал сиёсатдан фойдаланиш йўлларини баҳолаймиз.

$FENI = 1800$  млрд сўм ва  $EQNI$  миқдоридан катта бўлсин. Бу ҳолат паст жами талаб бўлганлиги учун ишсизликка олиб келади. Бундай ишсизликни бартараф этиш учун  $AD$  ва  $AE$  ни ошириб кенгайтириш лозим.  $\Delta AE$  ўсишининг зарурий миқдори қуйидагича аниқланади:

$$\Delta AE = FENI - EQNI / Mult = 1800 - 1500 / 2,5 = 120$$

Иқтисод жами харажатларни 120 млрд сўмга оширишни талаб этади. Харажатларни кенгайтиришга олиб келадиган фискал сиёсат экспансионистик деб аталади.

$AE$  ни экспансионистик фискал сиёсат ёрдамида икки йўл билан ошириш мумкин: ёки  $GP$  ни ошириш, ёки  $NT$  камайтириш. Агар  $GP$  120 млрд сўмга ошса, унда  $\Delta AE = \Delta GP = 120$  ва  $\Delta NI = \Delta AE \cdot Mult = 120 \cdot 2,5 = 300$ . Демак  $GP$  нинг 120 га ошиши талаб этиладиган  $NI$  нинг 300га ошишига олиб келади. Лекин  $NT$  миқдори ўзгармаганлиги сабабли давлат бюджети 120 млрд сўмлик дефицитга эга бўлади.  $AE$  ни оширишнинг иккинчи вариантини баҳолаймиз. Бизга маълум бўлган  $\Delta NI = - \Delta NT \cdot MPC \cdot Mult$  формула бўйича ҳисоблаймиз:  $300 = - \Delta NT \cdot 0,8 \cdot 2,5$ ;  $-\Delta NT = 300/2 = -150$ . Соф

солиқларнинг бундай камайиши ихтиёрдаги даромаднинг шу миқдорга ошишига олиб келади. У эса истеъмолнинг зарур бўлган миқдорга ошишига олиб келади:  $MPC \cdot DI = 0,8 \cdot 150 = 120$ . Солиқлар қисқариб, давлат харажатлари ўзгармаганлиги сабабли, бу ҳолда ҳам 150 млрд сўмлик (биринчи вариантга нисбатан кўпроқ) давлат бюджети дефицити намоён бўлади. Демак, ҳар қандай ҳолатда ҳам жами харажатларни ошириб, ишсизликни бартараф этиш давлат бюджети дефицитига олиб келади.

Энди инфляциян ҳолатни кўриб ўтамиз:  $FENI = 1300$ ,  $EQNI = 1500$  млрд сўм. Маълумки, бу ҳолатда мувозанат нарх даражаси ошиши билан эришилади. Нарх ошишининг олдини олиш учун  $AE$  ни қисқартириш йўли билан  $AD$  ни қисқартириш керак. Бундай фискал сиёсат рестриктив деб аталади.  $\Delta AE$  қисқариш миқдорини аниқлаймиз:  $\Delta AE = 1300 - 1500 / 2,5 = -80$  млрд сўм. Табиийки, жами харажатларни ё  $GP$  ни камайтириб, ё  $NT$  ни ошириб эришиш мумкин. Солиқлар ўзгармай давлат харажатларини камайтириш давлат даромадларнинг харажатлардан 80 млрд сўмга кўп бўлишини (бюджетнинг актив сальдоси) билдиради.  $AE$  80 млрд сўмга қисқариши учун солиқларни:  $-\Delta NT = -80/0,8 \cdot 2,5$ ;  $\Delta NT = 40$  млрд сўмга ошириш керак бўлади. Бу ҳолатда даромадлар яна харажатлардан юқори бўлади. Оддий дискрецион фискал сиёсат сўниш даврида давлат бюджетининг дефицитига ва нархларнинг тез ўсиши даврида бюджетнинг актив сальдосига олиб келади. Дискрецион сиёсатнинг асосий вазифаси  $Q$  ва  $AD$  циклик ўзгаришларига қарши ҳаракат қилишдир.

### 10.3. Автоматик фискал сиёсат

Оддий дискрецион фискал сиёсатда  $GP$  ва  $NT$   $NI$ га боғлиқ эмас, деб қабул қилган эдик. Бу боғлиқликни ҳисобга олсак, шароит бошқача бўлади: давлат харажатлари ва соф солиқлардаги ўзгаришлар давлат аралашувисиз, автоматик равишда содир бўлади. Бундай ҳолатда  $GP$  ва  $NT$  ўзгаришлари автоматик фискал сиёсат натижасида амалга ошади дейиш мумкин.

$NT$  даги автоматик ўзгаришлар  $AD$  ва  $NI$  даражаларини барқарорлаштиришга кўмаклашади. Агар бирон - бир сабабга кўра  $NI$  тушса, автоматик равишда ундириладиган солиқлар -  $T$

камаяди ва трансферт тўловлари -  $GT$  миқдори ошади. Бу эса  $AD$  ошишини рағбатлантиради ва  $NI$  тушишини камайтиради.  $NI$  ошганда эса, аксинча,  $AD$  камайиши  $NI$  ўсишини тўхтатади. Шундай қилиб,  $NT$  ва  $GT$  депрессия даврида  $NI$  пасайишини ва иқтисодий ўсиш даврида  $NI$  юксалишини юмшатади.

Автоматик фискал сиёсат жараёнини мисолда кўриб ўтамиз. Фараз қиламиз,  $EQNI = 1700$ ;  $C = 200 + 0,8 \cdot DI$ ;  $I = 100$ ;  $GP = 200$ ;  $NT = -225 + 0,25 \cdot NI$ .  $I$  нинг 10 млрд сўмга камайиши натижасида  $NI$  тушиди деб ҳисоблаймиз. Бу ҳолатда  $NI$  миқдорини ҳисоблаймиз:

$NI = 200 + 0,8(NI + 225 - 0,25 \cdot NI) + 90 + 200$ , бундан  $NI = 1675$  млрд сўм.  $I$  нинг 10 млрд сўмга камайиши  $NI$ ни 25 млрд сўмга камайишига олиб келди. Агар  $NT$  ва  $NI$  функционал боғлиқлигини ҳисобга олмаганимизда (яъни мултипликатор = 5), миллий даромад 50 млрд сўмга ошган бўларди.

$NI = 1675$  бўлганда,  $NT = -225 + 0,25 \cdot NI = 193,75$  млрд сўм, яъни соф солиқлар миқдори тушиди. Давлат ҳеч қандай дискрецион сиёсат олиб боргани йўқ,  $NT$  ўзгаришлари автоматик равишда содир бўлди. Солиқларнинг 6, 25 млрд сўмга камайиши,  $NI$  нинг қуйидаги миқдорга ошишига олиб келиши керак:  $\Delta NI = 6,25 \cdot MPC \cdot Mult = 6,25 \cdot 0,8 \cdot 5 = 25$ . Бу жуда қизиқарли натижа: агар  $NI$  ва  $NT$  боғлиқ бўлмаса,  $I$  нинг 10 га камайиши  $NI$  ни 50 млрд сўмга ошишига олиб келарди; лекин  $NT$  6, 25 га камайса,  $NI$  25 млрд сўмга ўсади; ҳар иккала жараён бирданга содир бўлганда  $NI$  фақат 25 млрд сўмга қисқаради.

Давлат бюджети  $GP$ ,  $GT$  ва  $T$  ўзаро нисбатлари билан аниқланадиганлиги сабабли, унга шу миқдорлар ўзгариши автоматик таъсир кўрсатади. Иқтисодий сўниш даврида бу давлат бюджети дефицитлигида яққол намоён бўлади. Автоматик стабилизатор бюджетга солиқ тушумларини автоматик равишда камайтиришга, трансферт тўловларнинг ўсишига ва бюджет дефицитига олиб келади. Сўниш даврида автоматик фискал сиёсат доим экпансионистик, ўсиш даврида эса рестриктивдир.



#### 10.4. Умумий фискал сиёсат

Дискрецион сиёсат ҳам, автоматик сиёсат ҳам бюджетга таъсир кўрсатади, лекин уларнинг ҳар бирининг ҳиссасини аниқлаш қийин. Муаммо фискал сиёсат натижаларини баҳолаш услубларидадир. Бу мақсадда энг кўп тарқалган услуб давлат бюджети ҳолатини қўллаш ҳисобланади. Масалани автоматик дефицитни (ёки актив сальдо) ҳамда уларнинг ўзгариши йўналишлари ва тезлигини баҳолаш энгиллаштириши мумкин. Бу ҳолатда ҳар бир фискал сиёсат тури ҳиссасини аниқлаш мумкин. Давлат бюджетининг дискрецион ва автоматик фискал сиёсат билан боғлиқлигини кўриб ўтамиз.

Автоматик фискал сиёсат сўнув даврида давлат бюджетининг дефицитлигига олиб келади. Фараз қиламиз,  $EQNI = 1700$  ва бюджет баланслаштирилган, яъни  $GP = NT = 200$ . Инвестициялар экзоген ҳолда 40 млрд сўмга қисқарсин, бу  $NI$  ни янги мувозанат нуқтагача қисқаришига олиб келади, 1600 млрд сўм. Ишлаб чиқаришнинг сўниши кузатилмоқда.  $NT = -225 + 0,25 \cdot NI$  формула бўйича  $NT = 175$  млрд сўм эканлигини аниқлаймиз. Натижада 25 млрд сўмлик бюджет дефицитлиги юзага келди. Автоматик стабилизатор  $NI$  нинг янада камайишига йўл қўймади, шунинг учун автоматик фискал сиёсат  $AE$  ошишига кўмаклашади ва экспансионистик ҳисобланади.

Энди давлат ундириладиган солиқ миқдорини 10 млрд сўмга оширди, деб эҳтимол қиламиз, яъни  $NT = -215 + 0,25 \cdot NI$ . Бу энди дискрецион сиёсат, солиқ миқдори ошганлиги сабабли ( $AE$  қисқаради), бу рестриктив фискал сиёсат. Солиқлар ошганлигидан дефицит 10 млрд сўмга қисқаради. Келиб чиқадикки, дефицитни қисқартириш фақат рестриктив дискрецион сиёсат ҳисобидан эришилиши мумкин (юқорида биз ишлаб чиқариш камайганда, дискрецион сиёсат экспансионистик характерга эга, деб таъкидлаган эдик). Бу қарама - қаршилиқ давлат бюджети миқдори тўғрисидаги маълумотлар асосида дискрецион сиёсат характери тўғрисида фикр билдириш мумкин эмаслигини кўрсатади. Автоматик дефицит тушунчасини киритишимиз керак, яъни автоматик фискал сиёсатдан ҳамда дискрецион дефицитдан келиб чиқадиган бюджет дефицити қисми. Унда:

**Ҳақиқий дефицит = автоматик дефицит + дискрецион дефицит**

Бизнинг мисолда солиқлар оширилгунча ҳақиқий дефицит автоматик дефицитга тенг эди (25 млрд сўм), яъни дискрецион сиёсат нейтрал эди.  $NT$  нинг 10 млрд сўмга оширилиши автоматик дефицитнинг миқдорини ўзгартирмади, ҳақиқий дефицит эса 15 млрд сўмгача қисқарди. Демак, дискрецион дефицит 10 млрд сўм. Манфий дефицитни бюджетнинг актив сальдосига тенглаштириш мумкин. Дискрецион сиёсат актив сальдога келтирса, у рестриктивдир.

Куйидаги қоидаларни киритиш мумкин:

1) Агар ҳақиқий дефицит  $>$  автоматик дефицитдан, унда дискрецион дефицит  $> 0$  ва дискрецион фискал сиёсат экспансионистик характерга эга.

2) Агар ҳақиқий дефицит = автоматик дефицитга, унда дискрецион дефицит = 0 ва дискрецион фискал сиёсат нейтрал.

3) Агар ҳақиқий дефицит  $<$  автоматик дефицитдан, унда дискрецион дефицит  $< 0$  ва дискрецион фискал сиёсат рестриктив характерга эга.

Бу қоидалар принципиал аҳамиятга эга. Агар ишлаб чиқариш камайиши даврида ҳукумат бюджет дефицитини камайитиришни хоҳласа, унда буни фақат рестриктив дискрецион сиёсат ёрдамида амалга ошириш мумкин. Лекин унда  $AD$  янада камаяди ва иқтисодий сўниш кучаяди. 10 млрд сўм қўшимча солиқлар бюджетнинг даромад қисмини оширади, лекин мувозанат  $NI$  миқдорини камайтиради. Ҳақиқатан ҳам:  $NI = 200 + 0,8(NI + 215 - 0,25 \cdot NI) + 60 + 200$ ;  $4,4NI = 632$ ;  $NI = 1580$  млрд сўм, яъни  $EQNI$  20 млрд сўмга камайдди ва иқтисодий ҳолат ёмонлашди.

Ишлаб чиқариш сўниши шароитида дискрецион сиёсат  $GP$  ни ошириш ва  $NT$  ни камайитириш йўли билан давлат бюджети дефицитини оширишга қаратилган бўлиши керак. Шундагина иқтисодий сўнишдан тез чиқиш мумкин. Худди шундай, бюджетнинг актив сальдосини рестриктив дискрецион сиёсат натижаси сифатида талқин қилиш мумкин эмаслигини кўрсатиш мумкин.

Ҳақиқий актив сальдо = Автоматик актив сальдо + Дискрецион актив сальдо

Бу формуладан маълумки, ҳақиқий актив сальдо > автоматикдан бўлса, рестриктив фискал сиёсат амалга оширилади, ҳақиқий актив сальдо < автоматикдан бўлса, дискрецион фискал сиёсат экспансионистик характерга эга.

Шу боис давлат бюджетини баланслаштириш муаммосига тўхталиш мақсадга мувофиқдир. Одатда ҳар йили баланслаштирилган бюджетга эга бўлиш тўғрисидаги талаблар сиёсий характерга эга ва объектив иқтисодий ҳолатни ҳисобга олмайди. Бюджетни баланслаштириш ҳаракатлари қанчалик салбий оқибатларга олиб келиши мумкинлигини исботлаш учун мисол келтирамиз. Фараз қиламиз,  $EQNI = 1700$  ва инвестициялар экзоген ҳолда 20 млрд сўмга қисқарди. Бу  $NI$  нинг 50 млрд сўмга 1650 гача камайишига олиб келади, яъни иқтисодий сўниш бошланади.  $NI = 1650$  бўлганда  $NT = 178,5$ ;  $NI$  камайиши  $NT$  нинг тушишига ва 12,5 млрд сўмга бюджет дефицитига олиб келади. Бу дефицит  $NI$  нинг янада камайишига йўл қўймаганлиги маълум. Сиёсий сабаблар ҳукуматни бюджетни баланслаштиришга ҳаракат қилишга ундайди деб эҳтимол қиламиз. Бунинг учун дискрецион сиёсат ёрдамида ёки солиқларни ошириш, ёки давлат харидларини камайтириш зарур. Ҳар иккаласи ҳам  $AE$  ни ва оқибатда  $NI$  қисқартиришни билдиради. Ҳақиқатан ҳам, солиқларни 12,5 млрд сўмга ошириш  $NI$  ни 25 млрд сўмга камайтиради. Сўниш кучайди, лекин бюджет баланслаштирилмади, чунки  $NI$  нинг 25 млрд сўмга камайиши 6,25 млрд сўм  $NT$  даги йўқотишлар билан кузатилади, яъни 200 ўрнига  $NT = 193,5$  млрд сўм. Агар бу ҳаракатларни давом эттирсак,  $NI$  1600 млрд сўмгача камаяди, соф даромадлар янги формуласи эса қуйидагича кўринишга эга бўлади:  $NT = -200 + 0,25 \cdot NI$ . Бундан келиб чиқадики,  $I$  нинг 20 млрд сўмга қисқариши  $NI$  ни 100 млрд сўмга камайишига олиб келади. Бу ҳолат автоматик стабилизатор амал қилмаганда кузатиладиган ҳолатдагидай. Бюджетни баланслаштиришдаги бундай ҳаракатлар нотўғри дискрецион фискал сиёсатга мисол бўлиши мумкин.

Кейнсионистлар фикрича, яхши ўйлаб амалга оширилган фискал сиёсат, яъни барқарор иқтисодий ҳолатга олиб келувчи сиёсат, давлат бюджетининг ҳам дефицит, ҳам актив сальдосига эга бўлишни тақозо этади, лекин шунга мос вақтда дискрецион сиёсат нафақат бюджет дефицитлиги миқдорини сақлаш, балки ҳатто унинг миқдорини ошириши

мумкин. Фақат шундагина иқтисодий сўнишда  $AD$  кенгайиши ва инфляциян жараёнлар пайдо бўлганда унинг камайиши мумкин. Бир қанча вақт ўтгандан кейин (бир неча йил) дефицитлар ва актив сальдолар бири бирини қоплайди.

### 10.5 Давлат бюджети

Давлат бюджетининг мамлакат иқтисодига таъсирини баҳолаш оғир масала ҳисобланади. Дефицит давлат харидлари  $GP$  ва трансферт тўловлари  $GT$  ҳамда ( $ND$ ) давлат қарзи бўйича  $i$  фоиз тўловлари йиғиндисини солиқ тушумларидан кўп бўлганда вужудга келади:

$$\text{дефицит} = GP + GT + i \cdot (ND) - T$$

Бюджет дефицитининг маълум миқдориди, унинг иқтисодга рағбатлантирувчи таъсири дефицитни молиялаштириш услубларига боғлиқ бўлса, бюджет ортиқчалигининг маълум миқдориди унинг дефляциян таъсири ортиқчаликни қандай бартараф этишга боғлиқдир.

Ҳукумат дефицитни молиялаштириши мумкин бўлган икки услуб мавжуд: аҳолидан қарз олиш ҳисобидан ва янги пул чиқариш ҳисобидан. Жами харажатларга таъсири ҳар қайси ҳолатда турлича бўлади:

1. Агар ҳукумат пул бозорига чиқиб, аҳолидан қарз олса, у хусусий талбиркорлар билан молиявий воситалар борасида рақобатда бўлади. Бу мувозанатдаги фоиз ставка даражасининг ўсишига олиб келади.  $r$  ўсиши эса,  $K(r)$  бўлганлиги сабабли, хусусий инвестициялар ҳиссасининг камайишига олиб келади.

2. Янги пул чиқарилганда хусусий инвестициялар камайишининг олдини олиш мумкин. Шундай қилиб, янги пул яратилиши дефицит харажатларни молиялаштиришнинг анча рағбатлантирувчи услуби ҳисобланади. Лекин бу услубни ҳамма вақт ҳам қўллаб бўлмайди.

Ортиқча талабдан келиб чиқадиган инфляция ҳукумат томонидан фискал ҳаракатларни амалга оширишни талаб этади. Улар бюджет ортиқчалигини бартараф этиши мумкин. Лекин, бундай ортиқчаликнинг антиинфляциян самараси ҳукумат ундан қандай фойдаланишига боғлиқ.

Агар ҳукумат қарзга эга бўлса, унда у қарзни қоплаш учун қўшимча воситалардан фойдаланиши мумкин. Лекин бундай тадбир бюджет ортиқчалигининг антиинфляцион таъсирини камайтиради. Ҳукумат аҳолидан ўз қарз мажбуриятларини сотиб олиб, ўз ортиқча солиқ тушумларини пул бозорига қайтиб ўтказади. Бу эса фоиз ставкани пасайтириб, инвестиция ва истеъмолни рағбатлантиради.

Ортиқча миқдорни муомаладан олиш кўпроқ антиинфляцион таъсирга эга. Ортиқчаликни муомаладан олиш ҳукумат томонидан даромад ва харажатлар оқимида маълум даражада сотиб олиш қобилиятини камайтиришни ва уни сақлаб қолишни билдиради. Агар ортиқча солиқ даромадлари иқтисодга яна қайтадан киритилмаса, бюджет ортиқчалигининг ҳатто бир қисмини сарфлаш имконияти ҳам бўлмайди, яъни бу воситалар инфляцион таъсир кўрсатмайди.

Шундай қилиб, бюджет ортиқчалигини муомаладан олиш, бу воситаларни давлат қарзини қоплаш учун фойдаланишга нисбатан кўпроқ самарали тадбир ҳисобланади.

### **Назорат учун саволлар**

1. Солиқ тизими ва функцияларини тушунтиринг.
2. Солиқ турлари (прогрессив солиқлар, регрессив солиқлар, пропорционал солиқлар).
3. Лаффер эгри чизигини изоҳланг.
4. Фискал сиёсат моҳияти нимада?
5. Автоматик фискал сиёсат нимадан иборат?
6. Умумий фискал сиёсат дастаклари қайсилар?
7. Давлат бюджетининг макроиқтисодий барқарорликни таъминлашдаги аҳамияти.
8. Бюджет дефицити қандай бартараф этилади?

### **Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар**

**1-машғулот.** Мамлакат иқтисоди куйидаги маълумотлар билан характерланади:

Ҳақиқий даромад ( $Y$ ) = 4000 сўм

Истеъмолга чекланган мойиллик ( $MPC$ ) = 0.8

Мувозанатий даромад ( $Y^*$ ) = 4200 сўм

а) Иқтисод мувозанат ҳолатга ( $Y^*$ ) эришиши учун давлат харажатлари қандай ўзгариши керак?

в) Иқтисод мувозанат ҳолатга эришиши учун солиқ тушумлари миқдори қанчага ўзгариши керак?

**2—машғулот.** Қуйидаги тенгламалар системаси А мамлакатнинг доимий нарх даражасида оддий кейнсионистлар моделини акс эттиради (млн сўмда):

$$C_d = 200 + 0,8 DI$$

$$GNP = DI$$

$$I_d = 160$$

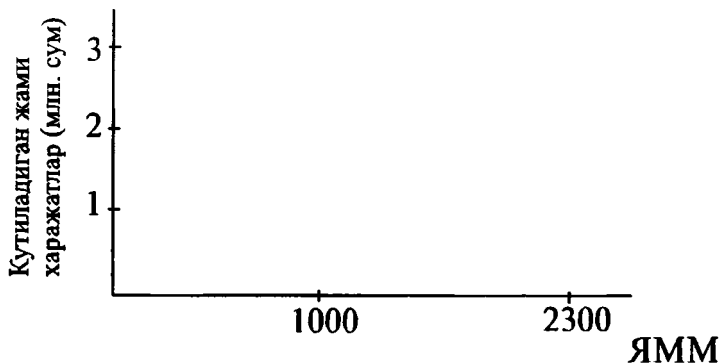
$C_d$  – қўпиладиган истеъмол харажатлари;

$I_d$  – қўпиладиган инвестициялар;

$DI$  – ихтиёрдаги даромад;

$GNP$  – ЯММ.

Энди бу моделга давлат секторини ҳам қўшамиз. Давлат харидлари ва солиқлари 500 млн сўм, соф экспорт 0 га тенг.



10.2—расм.

Унда жами харажатлар тенг:

$$200 + 0,8 (GNP - 500) + 160 + 500$$

а) 10.2-расмда А мамлакат учун жами харажатлар эгри чизигини тузинг.

б) Мувоzanат ЯММ ҳажмини аниқланг ва графикда иқтисод мувоzanати нуқтасини кўрсатинг.

в) Мультипликатор миқдорини аниқланг.

г) Агар давлат харажатлари 700 млн сўмгача ошса, қолган харажатлар ўзгармаса, мувозанат ЯММ ҳажми қандай ўзгаради?

**3–машғулот.** 10.1–жадвалда СММнинг турли даражаларига тўғри келадиган истеъмол харажатлари ва жамғармалар тўғрисида маълумотлар келтирилган (млн сўм).

10.1–жадвал.

Реал СММ	$C$	$S$	$Ca$	$Sa$	$Sa+M+T$	$I+X+C$	$C+I+X_{II}+G$
1500	1250	250					
1600	1340	260					
1700	1430	270					
1800	1520	280					
1900	1610	290					
2000	1700	300					
2100	1790	310					

( $Ca$  ва  $Sa$  – солиқлар тўлангандан кейинги истеъмол харажатлари ва жамғармалар;  $M$  – импорт;  $X$  – экспорт;  $X_{II}$  – соф экспорт).

а) Ҳукумат солиқлари 100 млн сўм, импорт – 5 млн сўм. СММ нинг ҳар бир даражасида солиқлар тўлангандан кейин истеъмол харажатлари ва жамғармалар миқдорини аниқланг ва жадвалга киритинг.

б) Истеъмолдан чиқариш миқдорини ҳисобланг:

$Sa+M+T$  ва жадвалга киритинг.

в) Планли инвестициялар 150 млн сўм, экспорт – 5млн сўм. Инъекциялар қийматини ҳисобланг:  $I+X+G$  ва жадвални тўлдириг.

Жами харажатларни ҳисобланг:  $Ca+I+X+G$  ва жадвалга киритинг.

г) Мувозанат реал СММ ҳажмини ҳисобланг.

д) Агар солиқ тўловлари ўзгармай, ҳукумат харидлари 10 млн сўмга ошса, СММ мувозанат ҳажми қандай ўзгаради?

е) Агар давлат харидлари олдингидай 200 млн сўм бўлиб, солиқ тўловлари 100 дан 110 млн сўмга ошса, СММ мувозанат ҳажми қандай ўзгаради?

ж) Бир вақтнинг ўзида ҳам давлат харидлари, ҳам солиқлар 10 млн сўмга кўтарилса, СММ мувозанат ҳажми қандай ўзгаради?

**4—машғулот.** А мамлакатда истеъмол функцияси қуйидаги кўринишга эга (млрд сўм):

Ихтиёрдаги даромад (Д)	900	1000	1100	1200	1300	1400
Истеъмол харажатлари (С)	750	800	850	900	950	1000

а) Плани инвестициялар (I) 200 млрд сўм, давлат харажатлари ва соф экспорт (G+Xп) 100 млрдсўмга тенг деб фараз қиламиз. C+I+G+Xп—жами харажатлар эгри чизигини чизинг.

б) ЯММ нинг мувозанат ҳажмини аниқланг.  
(нарх даражаси ўзгармайди)

в) Тўла бандлик шароитида ЯММ даражаси 1400 млрд сўм бўлсин. Унда жами харажатлар ва тўла бандликдаги ЯММ даражаси ўртасида қандай фарқ бўлади: инфляцион ёки дефляцион?

г) Ҳукумат тўла бандликка эришиши учун қандай тадбирлар қўллаши мумкин?

д) Давлат харажатларининг 1 млрд сўмга ўсиши ЯММ мувозанат ҳажмига қандай таъсир кўрсатади?

е) Солиқлар қиймати ЯММ ҳажмининг 10 фоизи бўлганда истеъмол харажатлари чизигини расмда чизинг.

$I=200$ ,  $G+X_n=100$  млрд сўм бўлса,  $C+I+G+X_n$  эгри чизигини чизинг. ЯММ мувозанат ҳажмини аниқланг.

ж) Агар солиқлар даражаси (1) ошса, (2) тушса, ЯММ мувозанат ҳажми қандай ўзгаради?

**5—машғулот.** Иқтисод модели қуйидаги маълумотлар билан характерланади:

1)  $Cd=1000+0.9 DI$

2)  $G=600$

3)  $Id=390$

4)  $T=400$

5)  $DI=GNP-T$

6)  $B=T-G$

7)  $X-M=0$

B — давлат бюджети ортиқчалиги ёки дефицити.

а) Мувозанат ЯММ ни ҳисобланг.



- б) Давлат харажатлари мультипликаторини ҳисобланг.
- в) Солиқларнинг 1сўмга ўсиши ЯММмиқдорига қандай таъсир кўрсатишини ҳисобланг.
- г) Мувозанат ЯММ да жамғармалар ҳажмини ҳисобланг.
- д) Агар тўла бандликда ЯММ 15000 га тенг бўлса, инфляцион фарқ қанча бўлади?
- е) Тўла бандликда жамғармалар ҳажмини ҳисобланг.
- ж) Агар тўла бандлик даражасига эришиш вазифаси қўйилса, солиқлар ўзгармаганда давлат харажатлари қандай ўзгариши керак?

**6—машғулот.** Ҳукумат чет эл банкларидан 1 млрд дол. 8 фоиз йиллик ставка билан қарз олди. Бу воситалар келасида миллий маҳсулот ишлаб чиқаришни йилига 300 млн долларга оширувчи лойиҳаларни амалга оширишга юборилади.

- а) Бу қарз давлат қарзини оширадими ва қанчага?
- б) Бу мамлакат фуқароларига солинадиган соф молиявий оғирлик ошадими?

**7—машғулот.** Ҳукумат 10 минг дол. 1 йилга 4 фоиз ставка бўйича қарз олди.

- а) Йил охирида ҳукумат қандай қийматда қарзини тўлаши керак?
- б) Агар инфляция суръати 3 фоиз бўлса,бу қарз миқдори номиналга тенг бўладими?
- в) Инфляция бўлмаганда қарз қиймати ва фоиз миқдори қанча бўлади?
- г) Йиллик инфляция 3 фоиз бўлса, инфляцияни ҳисобга олиб, ҳисобланган қарз қиймати ва фоиз миқдори қанча бўлади?
- д) Йиллик инфляция 3 фоиз бўлса, инфляцияни ҳисобга олмаган ҳолдаги қарз қиймати ва фоиз миқдори қанча бўлади?

**8—машғулот.** 10.2- жадвалга қаранг.

- а) Тўла бандлик шароитида эришиладиган ЯММ ҳажми 900 млрд сўм бўлганда; 1100 млрд сўм бўлгандаги бюджет сальдоси миқдорини ва характерини аниқланг.

б) Тўла бандлик шароитида кутиладиган инвестициялар ва жамғармалар ўртасида нисбат қандай (экспорт ва импорт нолга тенг)?

10.2 - жадвал.

ЯММ (млрд сўм)	Солиқ тушумлари (млрд сўм)	Давлат харажатлари (млрд сўм)
800	200	260
900	230	260
1000	260	260
1100	300	260

### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Инфляцияга қарши яққол ифодаланган фискал сиёсат қуйидагиларни назарда тутати:

- а) солиқлар миқдорини ошириш ва давлат харажатларини камайтириш;
- б) ҳам солиқ тушумларини, ҳам давлат харажатларини камайтириш;
- в) солиқларни ва давлат харажатларини ошириш;
- г) солиқларни камайтириш ва давлат харажатларини ошириш;
- д) солиқлар ва давлат харажатлари даражасининг доимийлиги.

2. Таклиф иқтисоди назариясига биноан бюджет экспансияси сиёсати эҳтимоллайди:

- а) солиқларнинг сезиларли ўсишини;
- б) бюджет ортиқчалиги ва солиқларнинг кам ўсишини;
- в) солиқларнинг сезиларли камайишини;
- г) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

3. Кейнснинг "умумий назариясида" эҳтимол қилинади:

- а) нарх-наво ва иш ҳақи барқарор;
- б) жами таклиф эгри чизиғи горизонтал тўғри чизиқдан иборат;
- в) давлат харажатлари ўзгариши ЯММ миқдорига таъсир этиши мумкин;

г) солиқ сиёсатидаги ўзгаришлар ЯММ миқдорига таъсир қилиши мумкин;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри.

4. Иқтисод мувозанат ҳолатда. Агар давлат солиқ тушумларини ўзгартирмай туриб, ўз харидларини 2 млрд сўмга оширса, мувозанатдаги ЯММ қандай ўзгаради? Маълумки, истеъмолга чекланган мойиллик 0,75, импортга чекланган мойиллик 0,25.

а) 4 млрд сўмга камаяди;

б) 2 млрд сўмга ўсади;

в) 6 млрд сўмга ўсади;

г) 8 млрд сўмга ўсади;

д) 4 млрд сўмга ўсади.

5. Иқтисод мувозанат ҳолатда. Агар давлат солиқ тушумларини ўзгартирмай туриб ўз харидларини 2 млрд сўмга оширса ва даромаддан солиқни 2 млрд сўмга камайтирса, мувозанатдаги ЯММ қандай ўзгаради? Маълумки, истеъмолга чекланган мойиллик 0,75, импортга чекланган мойиллик 0,25.

а) 4 млрд сўмга камаяди;

б) 2 млрд сўмга ўсади;

в) 6 млрд сўмга ўсади;

г) 8 млрд сўмга ўсади;

д) 4 млрд сўмга ўсади.

6. Агар иқтисод мувозанат ҳолатда бўлса, унда:

а) истеъмол харажатлари инвестицияларга тенг бўлиши керак;

б) тадбиркорлар даромадлари ялпи инвестицияларга тенг бўлиши керак;

в) истеъмол харажатларининг қандай ошиши инфляцион фарққа олиб келиши керак;

г) турли даражадаги бюджетлар мувозанатда бўлиши керак;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

7. Солиққа тортиш ва харажатлар соҳасидаги ҳукумат сиёсати куйидагича номланади:

а) пулнинг миқдорий назариясига асосланган сиёсат;

б) монетар сиёсат;

в) фаолият цикли;

г) фискал сиёсат;

д) даромадларни тақсимлаш сиёсати.

8. Кейнс назариясига асосан:

- а) Бозор механизми иқтисодийнинг мувозанат ҳолатини кафолатлайди;
- б) тўла бандлик шароитида нархлар ўзгармас бўлган ҳолатда бозор механизми даромад ва ишлаб чиқаришнинг мувозанатини таъминлашга тўла ишонч йўқ;
- в) иқтисод даромад ва ишлаб чиқаришнинг хоҳланган даражасига эришиши учун жами талаб тартибга солиниши керак;
- г) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри;
- д) фақат б) ва в) жавоблар тўғри.

9. Мувозанатлашган бюджет мультипликатори таъминлигига асосан солиқлар ва давлат харидларининг бир миқдорда камайиши:

- а) миллий даромад ва ишлаб чиқариш даражасини ўзгартирмайди;
- б) хусусий инвестицияларни сиқиб чиқаришга қўмаклашади;
- в) миллий даромад ва ишлаб чиқаришнинг мувозанат даражасини оширади;
- г) аввал мувозанатдаги бюджет дефицит ҳолат томонга ҳаракатини вужудга келтиради;
- д) миллий даромад ва ишлаб чиқаришнинг мувозанат даражасини пасайтиради.

10. Агар ҳукумат ҳақиқий СММ даражасини оширмоқчи бўлса:

- а) солиқларни камайтиради;
- б) давлатнинг товар ва хизматлар харидини камайтиради;
- в) трансферт тўловларини камайтиради;
- г) бюджет дефицитлиги даражасини камайтиради;
- д) фақат а) ва г) жавоблар тўғри.

11. Иқтисод тўла бандлик шароитида мувозанатда. Ҳукумат инфляцияга йўл қўймасдан, яъни ЯММнинг мувозанатлашган даражасини сақлаб қолган ҳолда товар ва хизматлар харидини 10 млрд сўмга солиқларни кўтариш билан бирга оширишни кўзламоқда. Солиқлар қанчага оширилиши керак?

- а) 10 млрд сўмдан кўп;
- б) 10 млрд сўм;
- в) 10 млрд сўмдан кам (фақат 0 эмас);

- г) 0;
- д) 0 дан кам, яъни солиқ тушумлари пасайтирилиши шарт.

12. Давлат қарзи бу олдинги:

- а) давлат харажатлари;
- б) бюджет дефицитлари;
- в) бюджет дефицитлари минус бюджет ортиқчалиги;
- г) бюджет ортиқчалиги минус бюджет дефицити;
- д) мамлакат ҳимояси харажатлари.

13. Давлат қарзи давлатни банкротликка олиб келмайди, чунки у:

- а) қарзни қоплаши шарт эмас;
- б) қарзни қайта молиялаштириш мумкин;
- в) муомалада пул массасини ошириши мумкин;
- г) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

14. Давлат қарзи қандай иқтисодий оқибатларга олиб келиши мумкин?

- а) миллий иқтисоднинг ишлаб чиқариш имкониятларини қисқартириши;
- б) ҳаёт даражаси пасайиши;
- в) жамият аъзолари ўртасида миллий бойликнинг қайта тақсимланиши;
- г) жами миллий харажатларнинг ошиши;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри.

15. Агар ҳукумат ҳар йили мувозанатли бюджетга интилса, унда бундай бюджет:

- а) иқтисодий цикл чегарасида тебранишларни пасайтиради;
- б) иқтисодий цикл чегарасида тебранишларни кучайтиради;
- в) ишлаб чиқариш ҳажми ва бандликка ҳеч қандай таъсир кўрсатмайди;
- г) инфляцияни пасайтиришга кўмаклашади;
- д) жами талабларни рағбатлантиради.

16. Қуйидаги тасдиқлардан қайси бири тўғри? Сезиларли бюджет дефицити нимага имкон яратади?

- а) фоиз ставкани пасайтириш, миллий валюта халқаро қийматини пасайтириш ва соф экспорт ҳажмини оширишга;
- б) фоиз ставкани кўтариш, миллий валюта халқаро қийматини ошириш ва соф экспорт ҳажмини камайтиришга;
- в) фоиз ставкани кўтариш, миллий валюта халқаро қийматини пасайтириш ва соф экспорт ҳажмини оширишга;
- г) фоиз ставкани кўтариш, миллий валюта халқаро қийматини ошириш ва соф экспорт ҳажмини оширишга;
- д) фоиз ставкани пасайтириш, миллий валюта халқаро қийматини ошириш ва соф экспорт ҳажмини оширишга.

17. Тўла бандлик шароитида катта бюджет дефицити нимага олиб келади?

- а) экспортнинг импортдан кўпшигига;
- б) миллий валюта халқаро қийматининг пасайишига;
- в) харажатлар ошиши билан боғлиқ бўлган инфляцияга;
- г) реал фоиз ставка ўсишига;
- д) реал фоиз ставка камайишига.

18. Давлат бюджети дефицити қандай ҳолатда пайдо бўлади?

- а) давлатнинг активлари миқдори унинг мажбуриятлари миқдоридан кўп;
- б) давлат харажатлари солиқ тушумларидан юқори;
- в) давлат харажатлари камайганда;
- г) солиқ тушумлари қисқарганда;
- д) давлат мажбуриятлари унинг активларидан кўп.

## 11 - МАВЗУ. МОНЕТАР СИЁСАТ

<i>Банклар фаолияти</i>	<i>Экспансионистик монетар</i>
<i>Банк турлари</i>	<i>сиёсат</i>
<i>Монетар сиёсат</i>	<i>Депозитлар</i>
<i>Банк мультипликатори</i>	<i>Банк ликвидлиги</i>
<i>Очиқ бозорда операциялар</i>	<i>Монетар сиёсатга кейнсионистик</i>
<i>Ўтказиш</i>	<i>ёндашиш</i>
<i>Рестриктив монетар</i>	<i>Монетар ва фискал сиёсат</i>
<i>сиёсат</i>	<i>боғлиқлиги</i>

### 11.1. Банклар фаолияти

Иқтисоднинг ҳолатига таъсир кўрсатадиган асосий омиллардан бири пул таклифи ҳисобланади. Давлат монетар сиёсатни амалга ошириб, ишбилармонлик фаолигининг тушишига салбий таъсирларни пасайтириш, инфляциянинг ёмон оқибатларини камайтириш имкониятларига эга. Монетар сиёсатнинг асосий тамойилларини ўрганиш учун банк тизимининг фаолиятини ўрганиш мақсадга мувофиқдир. Банклар пул бозорининг етакчи дастаги ҳисобланади, айнан банкларда қарз олинади ва фоиз ставкаси ўрнатилади. Банклар пул бозоридаги ўзгаришларни товар бозоридаги ўзгаришларга ўтказадиган канал бўлиб хизмат қилади.

Ҳар қандай банк бу – «охирги маҳсулот» бўлиб берилган ссуда, «хом ашё» бўлиб эса депозитлар хизмат қиладиган фирма ҳисобланади. Қарзга берилган воситалардан олинadиган тушум, яъни фоиз, депозитларни ссудага айлантириш харажатларини тўлашга кетади. Бу харажатлар банк хизматчилари иш ҳақини, банк жиҳозлари харажатларини, компьютерлардан фойдаланиш харажатларини ва бошқаларни ўз ичига олади. Бу харажатлар қилингандан кейин қоладиган миқдор банк фойдасини ташкил этади. Ундан банк акциялари эгаларига дивидендлар ва банк ривожланиши учун ажратмалар қилинади.

Банкларни фирмаларга тенглаштирганлиги сабабли, шуни таъкидлаш керакки, банк учун ҳам бирламчи вазифа ўз банкротлиги олдини олишдир. Банк операцияларни амалга ошириши учун тўловга қобил бўлиши керак: унинг активлари миқдори камийда қарзларига тенг бўлиши керак. Ҳар қандай банк активига у эга бўлган банкноталар ва алоҳида шахслар

ёки ташкилотлардан сотиб олган молия воситалари (облигация ва қарз мажбуриялари) киради. Облигация ва қарз мажбуриятлари банк даромади манбаи бўлиб хизмат қилади. Банк қарзлари (унинг пассиви) бу мижознинг биринчи талабига биноан қайтариб бериши лозим бўлган банкдаги депозитлар миқдори. Агар банк юз фоиз тўлов қобиллигига эга бўлишни хоҳласа, унга қўйилган воситаларнинг ҳеч қандай миқдорини қарз бериши керак эмас. Шу тариқа ҳар қандай таваккаллик бартараф этилади, лекин банк қарзга берилган воситалардан фоиз сифатидаги фойда ололмайди ва харажатларини тўлолмайди. Қарзга берилган миқдор қанчалик катта бўлса, шунчалик фойда ва таваккаллик юқори.

Банкларда уларни бошқа фирмалардан фарқ қилувчи бир хусусият бор: омонатчилар (хом ашё эгалари) банкка қўйилган воситаларини қайтариб беришни талаб қилишлари мумкин. Ҳар қандай банк бунга доим тайёр бўлиши керак, яъни банк ликвидли бўлиши лозим. Агар банк фақат пул кўринишида ҳамма депозитларини сақласа, унда у абсолют ликвидли. Лекин пулни сақлаш, облигацияларни сақлашга нисбатан, ҳеч қандай даромад бермайди. Шунинг учун банкнинг ликвидлиги қанчалик юқори бўлса, шунчалик даромад паст бўлади. Банк ликвидлик пастлигидан оладиган йўқотишлар (мижозлар ишончининг йўқотилиши) ва иш фаолиги пасайишидан оладиган йўқотишларни (фойда камайиши) яхшилаб баҳолаши керак.

Ссуда кўринишида берилиши мумкин бўлган банк фондларининг асосий манбаи чекли ва жамғармали депозитлардир. Банкнинг ҳар кунлик ликвидлик фонди унга қўйилган воситалар умумий миқдоридан 10% атрофида бўлиши керак. Ҳар қандай депозитнинг маълум миқдори резерв сифатида сақланиши керак. Қолган миқдор эса кредит бериш учун фойдаланиши мумкин. Резерв кўринишида ҳар бир банк эга бўлиши керак бўлган депозитлар ҳиссасини стандартлаштириш учун Ўзбекистон республикасида марказий банк резерв талаби миқдорини белгилайди ( $rr$ ). Ҳозирги вақтда  $rr = 20\%$ . Бошқача қилиб айтганда, ҳар бир 1000 сўм омонатдан банк 200 сўмни резерв фондига ( $RR$ ) ўтказиши керак ва бу миқдорни у қарзга беришга ҳуқуқи йўқ. Демак,  $RR$  баробар  $rr$  кўпайтирилган депозит миқдори. Резерв талаби



миқдорини белгилаш ҳар бир банк ликвидлигининг етарли даражасини таъминлаш учун зарур.

Резерв фондларидан кўп бўлган банкнинг ҳамма резервлари ортиқча резервлар ( $ER$ ) деб аталади. Ана шу резервлардан банк қарз беради. Мисолни кўриб ўтамыз: А мижоз банкка жорий ҳисобга 10 минг сўм пул қўйди.  $rr = 20\%$  ни ҳисобга олсак, банк ҳисоботи қуйидаги кўринишда бўлади:

Активлар (A), сўм	Пассивлар (L), сўм
2000 – RR резерв фонди	10000 – жорий ҳисоб (DD)
8000 – ER ортиқча фонд	

Ҳар бир депозит банкка қўшимча пул келтиради, лекин унинг қарзини ҳам оширади.

Ҳар қандай банк унинг ортиқча резервларидан кўп бўлмаган миқдорда ссуда бериши керак. Агар банк резерви  $RR$  миқдоридан паст бўлса нима содир бўлади? Бундай ҳолатда унда ҳаракат қилишнинг уч варианты бор: биринчидан, у айрим молия воситаларидан қутулиши ва нақд пул миқдорини ошириши мумкин. Бу ҳолда облигациялардан фоиз кўринишидаги даромадни йўқотади. Иккинчидан, банк марказий банкка ёрдам учун мурожаат қилиши мумкин. Марказий банк ҳисоб ставкаси деб номланган фоизда вақтинчалик қийинчиликларни бартараф этиш учун қарз беради. Учинчидан, банк бошқа банкдан қарз олиши мумкин.

**Банк мультипликатори.** Одатда, одамлар бир банкдан қарз олганда, битимлар амалга ошгандан кейин, бу пуллар бошқа банкка ўтиб қолади. У эса бошқа мижозга бир қисмини қарз кўринишида бериши мумкин. Фараз қиламиз, С мижоз 8000 сўм биринчи банкдан қарз олиб, автомобиль сотиб олди. Автомагазин эса иккинчи банкка бу пулларни қўйди. Бу миқдордан 20% ёки 1600 сўмини иккинчи банк резерв кўринишида қолдириши, 6400 сўмини бошқа мижозга қарзга бериши мумкин. Бу пуллар учинчи банкка тушганда 1280 резерв фондига ва 5120 ортиқча резервга бўлинади ва ҳоказо. Бутун жараёни 11.1–жадвал кўринишида ифодалашимиз мумкин.

Кредитлаш жараёни тўлиқ тугаганда А мижоз биринчи банкка қўйган 10000 сўм 8,33 мартага ошади. Бу ҳолатда

бирламчи қиймат ошган миқдор банк мультипликатори деб аталади (*BANK MULT*). У қуйидагича аниқланади:

$$BANK\ MULT = 1 / rr$$

Бу деганики, агар банк тизимига ташқаридан 1 сўм тушса, унда пул таклифи  $1 * BANK\ MULT$  сўмга (бизнинг мисолда 8,33 сўм) ошади. Лекин бир сўмни банк айланмасидан чиқариш ҳам 8,33 сўмлик доимий кредитларни йўқотишга олиб келади. Бундан қуйидаги хулоса чиқариш мумкин: агар банклар ортиқча резервлари  $\Delta ER$  миқдорга оширилса (давлатнинг мақсадли ҳаракатлари натижасида), унда пул таклифи  $\Delta MS = \Delta ER \cdot BANK\ MULT$  миқдорига ошади.

11.1 – жадвал.

### Кредитни кенгайтириш жараёни

Банклар	Депозит-лар	Резерв фонди	Кредит миқдори
Биринчи	10000	2000	8000
Иккинчи	8000	1600	6400
Учинчи	6400	1280	5120
Тўртинчи	5120	1024	4096
Бешинчи ва ҳоказо	4096	819,2	3276,8
Қолган ҳаммаси	49717,3	3726,8	46440,5
Жами	83333,3	10000	73333,3

Реал ҳақиқатда банк мультипликатори миқдори назарий миқдордан паст, чунки истеъмолчилар ҳамма пулни банкка қўймай, бир қисмини режалаштирилмаган харидларга сақлаб қоладилар.

### 11.2. Монетар сиёсат дастаклари

Марказий банк пул таклифини уч услубда назорат қилади: 1) резерв талаби даражасини ўзгартириш; 2) ҳисоб ставкаси миқдорини белгилаш; 3) очиқ бозорда операцияларни амалга ошириш.

$rr$  ни ўзгартириш.  $rr$  даражаси банк мультипликатори миқдорини аниқлаши, резерв фондлари ва ортиқча резервларга таъсир кўрсатиши сабабли, унинг ёрдамида банк тизимига ва

пул таклифига сезиларли таъсир кўрсатиш мумкин. *rr* га боғлиқ равишда *MS* нинг ўзгариш йўналишини ҳам аниқлаш мумкин. *rr* ошиши *RR* кўпайишини ва *ER* камайишини билдиради. Бундан келиб чиқадики, *MS* камаяди: *rr*↑, *RR*↑, *ER*↓, қарз миқдори камаяди, *MS*↓, *BANK MULT*↓. Бундай ҳаракатлар рестриктив монетар сиёсат деб аталади. Агар *rr* камайса, *MS* ўсади. Бу ҳолатда экспансионистик монетар сиёсат амалга оширилади. Бу тadbир икки сабабга кўра камдан—кам қўлланилади: биринчидан, *rr* ҳатто кам ўзгариши *MS* нинг сезиларли ўзгаришларига олиб келиши мумкин. Шунинг учун *MS* ни кам ўзгартириш керак бўлса, бу тadbирдан фойдаланмаслик мақсадга мувофиқ. Иккинчидан, агар, *rr* тез - тез ўзгартирилса, банклар бемалол фаолият кўрсата олмайди, чунки ортиқча резервлар миқдори кўзлаб бўлмайдиган бўлиши мумкин.

**Ҳисоб ставкасини ўзгартириш.**—Бу марказий банк томонидан бошқа банкларга қарз бериладиган фоиз. Ҳисоб ставкаси тижорат банклари ставкасига нисбатан паст. Бу банкларнинг қарз олишини рағбатлантириши керак, лекин марказий банк фақат жуда ёрдамга муҳтож бўлган банкларга ўз фондидан ёрдам кўрсатади. Ҳисоб ставкаси бўйича бериладиган қарз жуда кам миқдорни ташкил этса, уни ўзгартириш *MS*га катта таъсир кўрсатмайди. Шунинг учун кўп мамлакатларда ҳисоб ставкасини ўзгартириш монетар сиёсатнинг ишончли дастаги сифатида қабул қилинмайди.

**Очиқ бозордаги операциялар.** Бу тadbир *MS* ни назорат қилишнинг салмоқли ва ҳар кунлик қўлланиладиган услуби ҳисобланади. Ҳазина векселларини сотиш ёки сотиб олиш орқали банк тизимига резервларни киритиш ёки улардан олиш мумкин. Бундай битимлар банклар бир гуруҳи ва молия муассасалари билан амалга оширилади.

Ҳазина векселлари хазина томонидан солиққа солиш ҳисобидан қопланмайдиган давлат харажатларини тўлаш учун муомалага чиқарилади. Ҳазина янги векселларни чиқарганда марказий банк аукционларда векселларни сотиб, брокер сифатида намоён бўлади. Бу ҳолатда марказий банк хазина қимматбаҳо қоғозларининг эгаси бўлмайди, шунинг учун бундай сотувлар очиқ бозордаги операцияларга кирмайди. Лекин хазина векселлари ўзининг биринчи эгасини топганда, улар очиқ пул бозорида харид - сотув объекти бўлиши мумкин.

Марказий банк хазина қимматбаҳо қоғозларини сотганда ёки сотиб олганда пул таклифини камайтиради ёки кўпайтиради.

### 11.3. Монетар сиёсатни амалга ошириш тамойиллари

Монетар сиёсат мақсадлари фискал сиёсат мақсадларига мос: бандликнинг юқори даражаси ва барқарор нархлар. Бошқача қилиб айтганда, шундай монетар сиёсат олиб бориш керакки, натижада тўла бандлик даражасида товар бозори мувозанатига эришилсин. Буни қандай амалга ошириш мумкин? Бу борада икки нуқтаи назар мавжуд: кейнсианистик ва монетаристик. Кейнсианистик назария асосида монетар сиёсатни фоиз ставка даражаси аниқлайди, чунки  $r$  ўзгаришлари жами талаб ўзгаришларига олиб келади, деган эҳтимол ётади. Монетаристлар эътиборни  $M_1$  ва  $M_2$  пул агрегатлари ўсиш суръатларига қаратадилар. Уларнинг фикрича, пул таклифи  $AD$  нинг ўсиш суръатларини аниқлайди. Бу нуқтаи назарларнинг ўхшашлигига қарамай монетар сиёсатни амалга оширишнинг кейнсианистик ва монетаристик ёндашишлари тубдан фарқ қилади.

Кейнсианистик ёндашиш. Уларнинг фикрича,  $r$  пул бозори ҳолатини аниқлайди ва монетар сиёсат йўналишлари тўғрисида хулоса чиқаришга имконият яратади.  $r$  нинг ошиши пулга талаб ошиши ёки пул таклифи камайиши оқибатида нисбатан пул фондларига эга бўлишнинг қийинлашишидан далолат беради.  $r$  тушганда эса, пул фондларига эришиш енгиллашади. Марказий банк фақат пул таклифини назорат қилганлиги сабабли,  $r$  силжишлари ниманинг —  $MD$  ёки  $MS$  ўзгаришларининг сабаби бўлишини аниқлаш керак. Бу аниқланган бўлса, унда марказий банк очиқ бозорда операцияларни амалга ошириб, фаол аралаштириши мумкин:  $r$  даражаси ҳаддан ташқари юқори бўлса, у хазина векселларини сотиб олиш йўли билан пул таклифини ошириши керак. Бу  $r$  миқдорининг пасайишига ва хусусий инвестицияларни кенгайтиришга олиб келади. Ҳолатлар занжирини кўриб ўтамыз:

*банк резервлари  $\uparrow$  ;  $MS \uparrow$  ва  $MS > MD$ ; облигацияларга талаб  $BD \uparrow$ ;  $r \downarrow$ ;  $I(r) \uparrow$ ;  $AE \uparrow$ ;  $AE > AS$ ;  $Q \uparrow \Delta I \cdot MULT$  II миқдорига;  $MDm \uparrow$ ; бундан ташқари,  $r$  бўлганлиги сабабли, унда  $MDa \uparrow$ ;  $MDm \uparrow$  ва  $MDa \uparrow$  бўлганлиги учун, жами  $MD \uparrow$ , токи  $MD = MS$ .*

Келтирилган схема дискрецион монетар сиёсат асосий принципларини кўрсатади. Агар ишлаб чиқариш сўниши кузатилса, унда кейнсианистик нуқтаи назардан, пул таклифини ошириш керак, у эса фоиз ставкасининг камайишига ва  $AD$  кенгайишига олиб келади. Бошқача қилиб айтганда:

*агар  $Q < FEQ$ ,  $MS \uparrow$  зарур, унда  $r \downarrow$ ,  $I(r) \uparrow$ .*

*$MS$  ўсиши  $LM$  эгри чизигининг силжишига олиб келади:  $LM$  эгри чизиги  $\rightarrow$ :  $AD \uparrow$ ,  $Q \uparrow$  то  $FEQ$  гача;  $AD = AS$ . Инфляция тескари қарорни талаб этади. Агар  $EQ > FEQ$  юқори бўлса, марказий банк хазина векселларини сотиши ва  $MS$ ни камайтириши керак. Ҳолатлар занжири  $LM$  эгри чизигининг чапга силжишига олиб келади,  $Q > FEQ$  гача камаяди.*

Кейнсианистлар рецептини ҳаётга тадбиқ қилиш жуда қийин. Улар таклиф қилган монетар сиёсатни амалга ошириш учун катта миқдорда информация зарур. Кейнсианистлар схемаси номаълумлар билан тўлиб кетган ва уни дискрецион монетар сиёсат учун қўлаш қийин.

Монетаристик ёндашиш. Монетаристлар нуқтаи назаридан  $MS$  даги ўзгаришларнинг товар бозоридаги ўзгаришларга ўтиши бошқа йўналишда содир бўлади. агар  $MS > MD$  бўлса, унда истеъмолчилар ўз пул захираларини камайтиришга, уларни пул бўлмаган воситаларга айлантиришга ҳаракат қилишади. Монетарист одамлар кейнсианистлар ўйлаганча фақат облигацияларни эмас, балки ҳамма реал ва молия воситаларини сотиб олишади, деб ҳисоблашади. Марказий банк хазина

векселларини сотиб олиб, пул таклифини оширгандан сўнг бўладиган ҳолатларнинг монетаристик кетма - кетлигини кўриб ўтамыз:

*$MS \uparrow$ ; банк резервлари  $\uparrow$ ;  $MS > MD$ ; ҳамма воситаларга талаб  $\uparrow$ ; товар бозорида  $AD \uparrow$ ;  $AD > AS$ ;  $Q \uparrow$ ;  $MD \uparrow$ ; токи  $MD = MS$ .*

Пул таклифининг ошиши жами талабга бевосита таъсир кўрсатади ва  $AD$  ошиши фоиз ставка даражаси тушиши билан боғлиқ эмас. Монетаристлар ҳам бу ҳолатда фоиз ставкаси вақтинча тушади, деб ҳисоблашади. Лекин, уларнинг фикрича, бу  $AD$  ошишининг асосий шarti бўлолмайди.  $MS$  нинг юқори даражаси харидорларнинг фаоллигини оширади ва охириги натижада  $NI$  нинг ўсишига олиб келади.

Монетаристлар  $MS$  ва  $NI$  ўртасидаги боғлиқликни оддий формула орқали ифодалашади:  $MS \cdot V = NI = Q \cdot P$ . Яъни,  $MS$  ва  $NI$  ўзаро муносабатининг асосини пул муомаласи тезлиги  $V$  ташкил этади.  $MS \cdot V = NI$  тенглик қуйидагига эквивалент:

$$\% \Delta MS + \% \Delta V = \% \Delta NI = \% \Delta Q + \% \Delta P$$

Яъни  $MS$  ва  $V$  фоиз ўзгаришига тенг. Бошқача қилиб айтганда, агар  $NI$  10% ўсса, унда  $MS$  ва  $V$  ўсиши йиғиндиси ҳам 10% га тенг бўлиши керак (масалан,  $MS - 3\%$ ,  $V - 7\%$  ёки  $MS - 6\%$ ,  $V - 4\%$ ).

Кейнсианистлар ҳам охириги формулани тан олишади. Лекин принципиал фарқ шундаки, монетаристлар нуқтаи назаридан,  $MS$ даги ўзгаришлар  $\% \Delta V$  миқдорга таъсир кўрсатмайди, яъни  $\% \Delta V = 0$ , қачон  $\% \Delta MS = 0$ . Бу эса  $\% \Delta MS = \% \Delta NI$  эканлигини билдиради,  $MS$  қанчага ошса ва камайса, шунча миқдорда  $NI$  ҳам ўзгаради. Агарда монетаристларнинг бу эҳтимоли тўғри бўлса, унда дискрецион монетар сиёсатни амалга ошириш анча енгиллашади.

Фараз қиламиз, товар бозорида мувозанат  $Q = 2000$  млрд сўм,  $FEQ = 2200$  млрд сўм, яъни мамлакатда ишсизлик ошмоқда. Монетаристлар нуқтаи назаридан пул таклифини ошириш керак.  $EQ$   $FEQ$ дан 11% га паст бўлганлиги учун  $Q$  ни 11% га ошириш талаб этилади. Агар шу миқдорга пул таклифини оширсак, унда у 11% га  $Q$ ни эмас  $NI$ ни оширади. Агар мамлакат иқтисоди ўртача бир йилда 4% лик доимий ўсиш суръатига эга бўлса, унда  $MS$  ни 11%га ошириш натижасида  $Q$  ўсиши 4% ва нарх усиши 7%ни ташкил этади. Бундай монетар сиёсат инфляцияга олиб келади.

Юқоридагилардан келиб чиқиб, монетаристлар юқори бандлик ва барқарор нархларга олиб келувчи мувозанат монетар сиёсатнинг асосий шартини олдинга суришади: марказий банк ҳар йиллик пул таклифи ўсишини 4% даражасида сақлашга ҳаракат қилиши керак. Пулнинг айланиш тезлиги эса бунда ўзгармай қолади, деб эҳтимол қилинади. Агар фоиз  $\Delta MS$  4% дан кўп бўлса, унда инфляция хавфи туғилади, фоиз  $\Delta MS$  4% дан паст бўлса, унда мамлакатда

ишсизлик ошади. Фоиз  $\Delta MS > 4\%$ да  $AD$  кенгайиши мумкинлиги сабабли, бундай сиёсатни экспансионистик, фоиз  $\Delta MS < 4\%$  даги сиёсатни эса рестриктив сиёсат деб ҳисоблаш мумкин.

#### 11.4. Монетар ва фискал сиёсатнинг ўзаро ҳаракати

Давлат харажатларини молиялаштириш муҳим муаммо ҳисобланади. Давлат зарур воситаларни икки манбадан олади – солиққа тортиш ва зарур миқдорни қарзга олиш ҳисобидан. Фискал ва монетар сиёсат натижасида пул таклифи ўзгармаса, унда бу соф фискал сиёсат. Давлат бу ерда ўз харажатларини фақат солиқ ҳисобидан тўлайди. Агар давлат бюджети дефицит бўлса ва давлат маълум пул воситаларини қарз олишга ўтса,  $MS$  ўзгармаслиги мумкинми? Ҳа, агар хазина қимматбаҳо қоғозларни эмиссия қилса (давлат қарзини қоплаш учун) ва марказий банкдан бошқа ҳеч ким уларни сотиб олмаса. Лекин бунинг натижасида марказий банк очиқ бозордаги ўз фаоллигини пасайтиради, шунинг учун облигациялар таклифи ўсади, уларнинг нархи тушади,  $r$  эса ўсади.  $r$  ўсиши билан  $I(r)$  хусусий инвестициялар камаяди, яъни «сиқиб чиқариш самараси» амал қилади.

Бу самара шунга олиб келадики,  $\Delta E$  давлат қарзига ўсишига мос бўлмаган миқдорга ошади. Шундай қилиб,  $MS$  ни оширмасдан давлат харажатларининг кенгайиши қисман хусусий инвестициялар ҳисобидан содир бўлади.

Токи марказий банк очиқ бозорда операцияларни амалга оширмагунча мамлакатда пул таклифи ўзгармайди. Лекин хазина томонидан янги векселларни чиқариш сайин, марказий банкка унинг очиқ бозорда қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиши учун таъсир кучаяверади. Бундай талабларнинг асосий мақсади соф фискал сиёсатни ўтказиш натижасида ўсган  $r$  ни туширишдир. Шундай қилиб, очиқ бозорда операцияларни амалга ошириб, марказий банк билвосита фискал сиёсатга қўшилиб қолади.

Марказий банк хазина векселларини сотиб олганда, банкларнинг ортиқча фондлари  $\Delta ER$  миқдорда ошади,  $MS$  эса  $\Delta MS = \Delta ER \cdot (BANK\ MULT)$  миқдорга ўсади. Агар марказий банк хазина сотган қимматбаҳо қоғозларни қоплаш учун қимматбаҳо қоғозларни сотиб олса, унда пул таклифи ва давлат

ҳаражатлари бир вақтда оширилади. Бу ҳолатда дефицитни молиялаштириш содир бўлади, яъни биз соф фискал сиёсатни эмас, балки фискал ва монетар сиёсат комбинациясини кузатамиз.

Дефицитни молиялаштиришда *MS* ошиши сабабли фоиз ставка ўзгармаслиги мумкин. Агар марказий банк ҳазина чиқарган миқдорда қимматбаҳо қоғозларни сотиб олса, унда облигациялар таклифи ўзгармайди, *r* га ҳам ҳеч қандай таъсир кўрсатилмайди. Натижада *AD* ва *NI* сезиларли ўсади. Бундай сиёсат инфляцияга олиб келиши мумкин. Банк мультипликаторини ҳисобга олган ҳолда марказий банк ҳақиқатда ҳазина чиқарган қимматбаҳо қоғозлар миқдоридан кам бўлган қийматда ҳазина

векселларини сотиб олиши керак. *x* млрд сўмга дефицитни молиялаштириш керак бўлса, унда марказий банк  $S = x / BANK\ MULT$  қийматда векселлар сотиб олади.

Фискал ва монетар сиёсат мақсадлари бир бўлиши керак. Асосий савол шундаки, марказий банк давлат бюджети дефицитига қандай муносабатда бўлиши керак? Марказий банк дефицитни молиялаштирмагунча, инфляциянинг олдини олиш имконияти бор; бошқа томондан, соф фискал сиёсат “сиқиб чиқариш самараси” туфайли хусусий инвестицияларни камайтиришга олиб келади. Онгли равишда фискал ва монетар сиёсатнинг балансини сақлаш иқтисоднинг барқарор ўсишини ва паст нарх ўсиши суръатларини таъминлаш имкониятини беради.

### Назорат учун саволлар

1. Банклар фаолиятини изоҳланг.
2. Банк тизими ва турларини айтиб ўтинг.
3. Монетар сиёсат моҳиятини тушунтиринг.
4. Банк мультипликатори нима?
5. Очiq бозорда операциялар ўтказиш нимадан иборат?
6. Рестриктив монетар сиёсат дастаклари нималар?
7. Экспансионистик монетар сиёсатни тушунтиринг.
8. Депозитлар ва банк ликвидлиги нима?
9. Монетар сиёсатга кейнсионистик ёндашишнинг моҳияти нимада?
10. Монетар ва фискал сиёсат боғлиқлигини тушунтиринг.



## Амалиёт дарсларида бажариладиган машгулотлар

**1—машгулот.** 11.2—жадвалда тижорат банкининг соддалаштирилган баланс ҳисоботи келтирилган (сўмларда).

А,Б,В,Г баланс ҳисоботларини қуйидаги ҳар бир операцияни банк томондан амалга оширилгандан кейин тузинг. Ҳар бир операциядан олдин бошланғич баланс ҳисоботни ҳисобга олиш кераклигини унутманг.

а) Банк омонатчиларнинг бири томонидан олинган 50 сўмга чек ишлатилган ва чекни олган киши уни бошқа банкка қўйди.

б) Омонатчи ўз ҳисобидан 50 сўм нақд пул олди. Банк ўз нақд пулини марказий банкдан 50 сўм олиб тўлдирди.

в) Бошқа банк томонидан берилган 60 сўмли чек бу банкка қўйилди.

г) Банк марказий банкка 100 сўмга давлат облигацияларини сотади.

### 11.2 – жадвал.

		А	Б	В	Г
<b>Активлар:</b>					
Нақд пул	100				
Резервлар	200				
Ссудалар	500				
Қимматбаҳо қоғозлар	200				
<b>Мажбуриятлар ва шахсий капитал</b>					
Талаб қилгунча омонат	900				
Акциялар	100				

**2—машгулот.** Тижорат банки баланс ҳисоботи қуйидаги кўринишда (млн сўм):

Активлар		Мажбуриятлар ва шахсий капитал	
Резервлар	30	Талаб қилгунча омонатлар	80
Ссуда ва қимматбаҳо қоғозлар	70	Акциялар	20

а) Мажбурий резервлар 15 % ни ташкил этади, деб фараз қиламиз. Агар банк максимал имкони бор миқдорда қарз берса, унинг баланс ҳисоботи қандай бўлади (агар ҳамма ссуда бўйича олинган пуллар бошқа банклар ҳисобига ўтказилса).

б) Марказий резервлар 20%ни ташкил этади: а) пунктдаги шартларда банк баланс ҳисоботи қандай бўлади?

**3—машғулот.** Тижорат банклари мажбурий резервлари нормаси талаб қилгунча омонатлар қийматидан 20 % ни ташкил этади. Фараз қиламиз, омонатчилар  $N_1$  тижорат банкида талабгача бўлган омонатларни 100000 сўмга оширдилар.

а) Банк резервларига бу қандай таъсир кўрсатади? Банк қанча маблағга бериладиган ссудалар ҳажмини ошириши мумкин?

б) Фараз қиламиз, банк  $N_1$  максимал имкони бор миқдорда ссуда берди. Ссуда  $X$  субъектига берилди, у эса  $A$  фирмдан керакли товар хизматлар сотиб олишга ишлатди. Бу фирма банк  $N_2$  ҳисобига бу қийматни ўтказди. Банк  $N_1$  нинг баланс ҳисоботи қандай ўзгарди? Кўрсатинг.

в) Банк  $N_2$  баланс ҳисоботи қандай ўзгаради?

г) Банк  $N_2$  бериладиган ссудалар ҳажмини ошириб бўладими? Қанча миқдорга?

д) Банк  $N_2$   $Y$  субъектга максимал миқдорда ссуда берди.  $Y$   $Z$  субъектдан ер сотиб олди.  $Z$  эса пулни банк  $N_3$  га қўйди. Бу банк операцияси банк  $N_2$  баланс ҳисоботига қандай таъсир кўрсатди?

е) Банк  $N_3$  баланс ҳисоботи қандай ўзгаради, кўрсатинг.

ж) Банк  $N_3$  бериладиган ссудалар ҳажмини ошириши мумкинми ва қанчага?

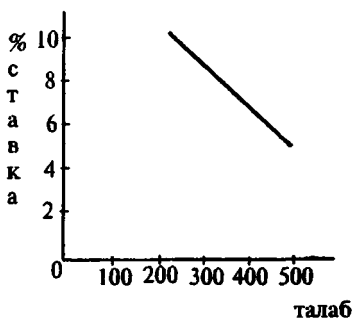
з) Қанча маблағда банк тизими пул яратди?

**4—машғулот.**

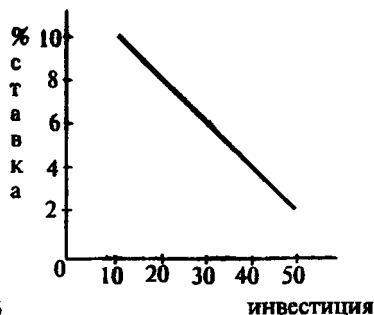
а) 11.1—расмда пулга талаб эгри чизиги берилган. Пул таклифи ҳажми 300 сўм. Чизмада пул таклифи эгри чизигини чизинг. Мувоzanат фоиз ставка даражасини аниқланг.

б) 11.2—расмда инвестицияларнинг талаб эгри чизиги берилган. а) пунктда белгиланган мувоzanат фоиз ставкада инвестициялар миқдорини аниқланг.

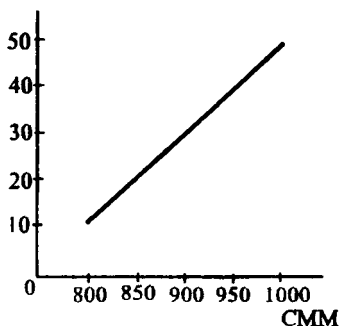
в) 11.3—расмда жамғармалар эгри чизиги берилган. Бу расмда инвестициялар чизигини акс эттиринг. СММ мувоzanат ҳажмини аниқланг.



11.1-расм.



11.2-расм.



11.3-расм.

г) Пул таклифи 400 сўмгача ошди. 11.1-расмда пул таклифининг янги эгри чизигини чизинг. Мувозанат фоиз ставка даражасини, планлаштирилган инвестициялар ҳажмини ва мувозанат СММ ҳажмини аниқланг.

д) Тула бандлик ва инфляция йўқ бўлган шароитда СММ ҳажми 875 сўмни ташкил этди. Жамғармалар миқдорини, инвестициялар ҳажмини (бу СММ даражаси мувозанат бўлган шароитда); бу инвестициялар миқдоридан фоиз ставка даражасини; бу фоиз ставкада пул таклифи ҳажмини аниқланг.

е) Жамғармага чекланган мойилликни ва мультипликатор миқдорини аниқланг.

ж) Планлаштирилган инвестициялар ва мувозанат СММ ҳажми фоиз ставка 1 пунктга камайганда қандай ўзгаришини аниқланг.

з) Пул таклифи қандай ўзгариши керакки, фоиз ставка бир пунктга камайсин?

**5–машғулот.** 11.3—жадвалда тижорат банки баланс ҳисоботи беш вариантда берилган (сўм). Мажбурий резервлар нормаси 20%.

**11.3 – жадвал.**

	1	2	3	4	5
<b>Активлар:</b>					
Нақд пул	10	20	30	40	50
Резервлар	40	40	25	40	25
Ссудалар	100	100	100	100	150
Қимматбаҳо қоғозлар	50	60	30	70	60
Мажбуриятлар ва шахсий капитал					
Талабгача омонатлар	175	200	150	180	220
Акциялар	25	20	25	50	50
Мажбурий резервлар					
Ортиқча резервлар					
Банк томонидан берилиши мумкин бўлган янги ссудалар ҳажми					

Мажбурий резервлар, ортиқча резервлар ҳамда банк бериши мумкин бўлган янги ссудалар ҳажмини аниқланг ва жадвалга киритинг.

**6–машғулот.** 11.4, 11.5 ва 11.6—расмлар пул ва товар бозорлари ўзаро боғлиқлигини характерлайди.

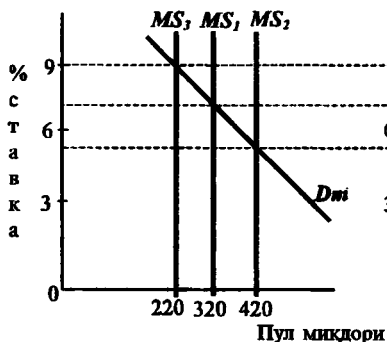
Аниқланг:

а) Давлатнинг пул кредит сиёсати соҳасидаги тадбирни, агар ноинфляцион мувозанат СММ ҳажми тўла бандлик шароитида 800 млрд сўм; 900 млрд сўм бўлса

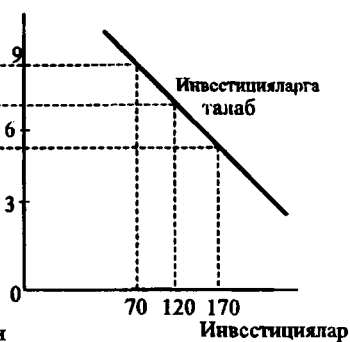
б) Пул таклифи ҳажмини, агар мувозанат ноинфляцион СММ ҳажми тўла бандлик шароитида 700 млрд сўмни ташкил этса.

в) Фоиз ставка даражасини, инвестициялар ҳажмини ва мувозанат ноинфляцион СММ нинг тўла бандлик шароитидаги ҳажмини, агар пул таклифи 320 млрд сўмни ташкил этса.

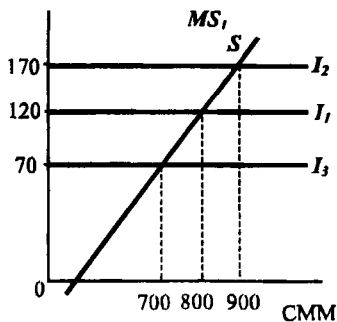
г) Мувоzanат ноинфляцион СММ нинг тўла бандлик шароитидаги ҳажми 800 млрд сўм, жорий инвестициялар даражаси эса 170 млрд сўм бўлганда, пул таклифи қандай ўзгаришини.



11.4-расм.



11.5-расм.



11.6-расм.

**7-машғулот.** Пулга талаб ( $M_d$ ) миқдори ЯММ миқдоридан ( $GNP$ ) ва фоиз ставка даражасидан ( $i$ ) қуйидагича боғлиқда деб фараз қиламиз:

$$M_d = 0,4 \cdot GNP - 2i \quad (M_d \text{ ва } GNP \text{ млрд сўм; } i - \%)$$

а) Агар  $GNP=100$  млрд сўм,  $i=8\%$  бўлса, пулга талаб нимага тенг?

б) Агар  $M_d=M_s$  (пул таклифи) га ЯММ = 100 млрд сўм бўлса, пул муомаласи тезлиги нимага тенг?

в) Фараз қиламиз, пул таклифи 24 дан 30 млрд сўмга ошди. Бунинг натижасида ЯММ 110 млрд сўмгача ошди, фоиз ставка эса 7% гача камайди. Пулга талаб миқдорини аниқланг ва  $M_d = M_s$  тенглик сақланиб қолганлигини текширинг.

г) ЯММ рағбатлантирувчи фискал сиёсат натижасида 115 млрд сўмгача ошди, фоиз ставка эса 8 % гача ошди.  $M_d$  аввалгидай 30 млрд сўм. Пулга талаб миқдорини ҳисобланг ва пул бозорида мувозанат сақландими, аниқланг.

д) г) пунктдаги шароитларда пул муомаласи тезлиги қандай ўзгаради? Топилган жавоб кейнсионистларнинг V ўзгарувчан миқдор деган тасдиқларига мос келадими?

**8—машғулот.** Монетаристлар концепцияси бўйича  $MV = PQ$  (бунда  $M$ —муомаладаги пул миқдори;  $V$ —пул муомаласи тезлиги;  $Q$ —товар ва хизматларнинг жисмоний ҳажми;  $P$ —нарх даражаси) ва пул муомаласи тезлиги ўзгармас бўлиб, 4га тенг. 11.4—жадвалдаги маълумотлардан фойдаланиб куйидаги топшириқларни бажаринг.

Ҳамма ҳисоблар монетаристлар концепциясига асосланиши керак.

#### 11.4 – жадвал.

P (сўм)	Q (сўм)	PQ (сўм)	MV (сўм)
1,0	100		
2,0	110		
3,0	120		
4,0	130		
5,0	140		
6,0	150		
7,0	160		

а) Ҳар бир нарх даражасида ишлаб чиқаришнинг номинал ҳажмини ҳисобланг, жадвалга киритинг.

б) Ҳар бир нарх даражасида  $MV$  миқдорини ҳисобланг, жадвалга киритинг. Агар  $M=90$  сўм бўлса, номинал ишлаб чиқариш ҳажмининг, нархнинг ва маҳсулот жисмоний ҳажмининг мувозанат миқдорларини аниқланг.

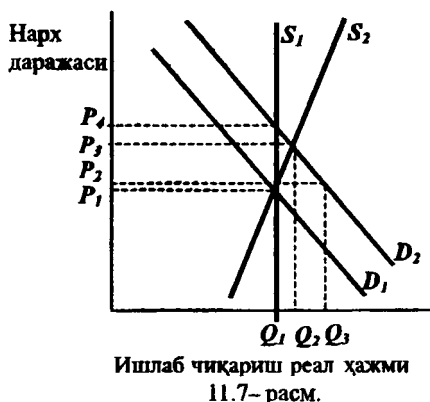
в) Агар  $M=175$  сўм бўлса, ҳар бир нарх даражасида  $MV$  миқдорини, номинал ишлаб чиқариш ҳажмининг, нархнинг ва маҳсулот жисмоний ҳажмининг мувозанат миқдорларини аниқланг.

**9—машғулот.** 11.7—расмда жами таклиф ( $S_1, S_2, S_3$ ) ва жами талаб ( $D_1, D_2$ ) эгри чизиқлари берилган.

а) Расмдаги жами таклиф эгри чизиқларидан ҳар бири қайси назарияга (кейнсионистлар, монетаристлар ва неоклассиклар) тўғри келади?

б) Агар жами талаб  $D_1$  эгри чизиқ билан берилган бўлса, ҳамма жами таклиф эгри чизиқлари учун умумий мувозанат ишлаб чиқариш ҳажмини ва нарх даражасини аниқланг.

в)  $D_1, D_2$  ҳолатта кўчди. Реал ишлаб чиқариш ҳажми ва нарх даражаси (1) монетаристлар; (2) кейнсионистлар; (3) неоклассиклар нуқтаи назари бўйича қандай ўзгаради.



### Диагностик текшириш учун тестлар

1. Мажбурий резерв меъёри:

а) биринчи навбатда пул массасини чеклаш воситаси сифатида жорий қилинади;

б) омонатларни олишда муҳофаза воситаси сифатида жорий қилинади;

в) аҳоли эҳтиёжларини қондириш учун зарур бўлган ўртача пул массаси миқдорини ташкил этади;

г) ҳозир ишлатилмайди;

д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

2. Тижорат банк тизими жорий ҳисобларни яратиб, пул қарзга беради. Натижада пул массаси:

- а) нақд пуллар умумий миқдори ва банк депозитлари миқдорида камаяди;
- б) камаймайди ҳам, кўпаймайди ҳам;
- в) депозитлар умумий суммасига нисбатан кам миқдорда кўпаяди;
- г) депозитлар умумий суммасига тенг миқдорда кўпаяди;
- д) депозитлар умумий суммасига нисбатан кўп миқдорда кўпаяди.

3. Ҳар сафар умумий пул массаси ошади, қачонки тижорат банклари:

- а) марказий банкдаги ўз омонатларини оширса;
- б) аҳолига берадиган қарзлар ҳажмини оширса;
- в) омонат сифатида аҳолидан нақд ва нақдсиз пулларни олиш йўли билан жорий ҳисоблар бўйича ўз мажбуриятларини оширса;
- г) марказий банкдан ўз омонатлари бир қисмини олса;
- д) омонатлар бўйича нақд ва нақдсиз пуллар тўлаб, жорий ҳисоблар бўйича ўз мажбуриятларини камайтирса.

4. Бир қанча банклардан бири бўлган Х банкда 10000 сўм миқдорида депозит бор. Мажбурий резерв меъёри 25% белгиланган. Бу депозит бериладиган қарз миқдорини ошириши мумкин, камида:

- а) ноаниқ миқдорга;
- б) 7500 сўмга;
- в) 10000 сўмга;
- г) 30000 сўмга;
- д) 30000 сўмдан кўп.

5. Агар 10000 сўмлик депозит нақд пул миқдорини оширишга олиб келмайди, деб ҳисобласак, унда депозит кредит миқдорини қанчага оширишга қодир?

- а) ноаниқ миқдорда;
- б) 7500 сўмга;
- в) 10000 сўмга;
- г) 30000 сўмга;
- д) 30000 сўмдан кўп.



6. Агар Х банк монополист бўлса, 4—тестдаги қолган шартлар сақланса, депозит, бериладиган қарзлар ҳажмини қанчалик максимал миқдорда ошириши мумкин?

- а) 0;
- б) 7500 сўмга;
- в) 10000 сўмга;
- г) 30000 сўмга;
- д) 30000 сўмдан кўп.

7. Агар 4—тестда кўрсатилган депозитта У банкка 10000 сўмга чек ёзилган бўлса, унда бу депозит (бошқа депозитлар ҳисобга олинмайди) Х банкка бериладиган қарзлар ҳажмини қанчага ошириш имконини беради?

- а) 0;
- б) 7500 сўмга;
- в) 10000 сўмга;
- г) 30000 сўмга;
- д) 30000 сўмдан кўп.

8. 7—тестда кўрсатилган депозит жами банк тизимига қандай ҳажмда бериладиган ссудани ошириш имконини беради?

- а) 0;
- б) 7500 сўмга;
- в) 10000 сўмга;
- г) 30000 сўмга;
- д) 30000 сўмдан кўп.

9. Тижорат банки ортиқча резервлари нимадан иборат:

- а) зарур бўлган пайтда пулга айлантирилиши мумкин бўлган пул бўлмаган активлар;
- б) банкда сақланаётган ва банк депозитларининг ҳажмидан 100% дан ортиқ бўлган пул ва "қарийб пул" активлар;
- в) банкда жорий эҳтиёжга қараб эмас, қонун талаби билан сақланиши керак бўлган пуллар;
- г) ҳақиқий резервлар ва мажбурий резервлар ўртасидаги фарқ;
- д) активлар миқдори ва жорий ҳисоблардаги омонатлар миқдори ўртасидаги фарқ.

10. Мажбурий резервлар нормасини 20 % дан 30 % га оширганда, тижорат банклари тизими 60 млн сўм миқдорда

резерв етишмовчилигига эга бўлиши маълум бўлди. Агар резервлар миқдорини ошириш имкони бўлмаса, қанчага пул массасини қисқартириш керак?

- а) 60 млн сўм;
- б) 180 млн сўм;
- в) 200 млн сўм;
- г) 300 млн сўм;
- д) 350 млн сўм.

11. Муддатсиз омонатлар миқдорининг максимал ўсиши тенг:

- а) ҳақиқий резервлар минус ортиқча резервлар;
- б) активлар минус мажбуриятлар ва хусусий капитал;
- в) ортиқча резервларнинг пул мультипликаторига кўпайтмаси;
- г) ортиқча резервларнинг пул мультипликаторига бўлинмаси;
- д) мажбурий резервлар.

12. Қуйидагилардан қайси бири банк активларига тааллуқли?

- а) омонатлар, акциялар, резервлар;
- б) нақд пуллар, мулк ва резервлар;
- в) нақд пуллар, мулк ва акциялар;
- г) нақд пуллар, акциялар ва омонатлар;
- д) резервлар, ссудалар ва акциялар.

13. Янги омонатлар ва банк тизими томонидан яратиладиган пуллар ҳажмини  $D$  билан, ортиқча резервлар миқдорини  $E$ , пул мультипликаторини  $m$  билан белгилаймиз. Қуйидаги ифодалардан қайси бири тўғри?

- а)  $m = E \cdot D$ ;
- б)  $D = E \cdot m$ ;
- в)  $D = E - 1$ ;
- г)  $D = m \cdot E$ ;
- д)  $D = E - m$ .

14. Агар мажбурий резервлар нормаси 100% бўлса, пул мультипликатори нимага тенг?

- а) 0;
- б) 1;
- в) 10;
- г) 100;
- д) -1.

15. Агар марказий банк ЯММ ҳажмини оширишга ҳаракат қилса, қуйидаги тадбирлардан қайси бирини амалга оширмаслиги керак:

- а) умумий ҳаражатлар даражасини ошириш учун инвестицион ҳаражатларни кўпайтириш;
- б) нақд пул эгаларига кредитни эътиборли қилиш учун фоиз ставкасини ошириш;
- в) банклар томонидан ўз пули бўлмаган акцияларини оширишни рағбатлантириш учун банк резервларини ошириш;
- г) жорий ҳисобларда воситаларни ошириш;
- д) кредит олишни енгиллаштириш.

16. Қуйида келтирилган беш комбинациялардан қайси бири марказий банк томонидан одатда қўлланиладиган пул сиёсати дастаги ҳисобланади?

- а) ҳисоб ставкалари сиёсати, акциялар сотиб олишда қонун билан белгиланадиган маржа устидан назорат;
- б) қонун билан белгиланган мажбурий резервлар меъёрини ўзгартириш;
- в) очиқ бозордаги операциялар ва ҳисоб ставкаларини ўзгартириш;
- г) ҳисоб ставкалари сиёсати ва қонун билан белгиланган мажбурий резервлар меъёрини ўзгартириш;
- д) очиқ бозордаги операциялар, мажбурий резервлар меъёрини ўзгартириш ва истеъмол кредити устидан назорат.

17. Агар марказий банк ҳисоб ставкасини кўтарса, унда бу тадбир пул сиёсатининг бир қисми бўлиб, бошқа тадбирлар билан биргаликда биринчи навбатда нимага қаратилган?

- а) тижорат банклари резервлари умумий миқдорини камайтиришга;
- б) аҳоли жамғармалари миқдорини оширишни рағбатлантиришга;
- в) марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган ссудалар ҳажмини оширишга;
- г) тижорат банклари резервлари умумий миқдорини оширишга;
- д) бошқа мақсадларга эришишга.

18. Марказий банк очик бозорда аҳолига кенг миқёсда давлат қимматбаҳо қоғозларини сотишни амалга оширади. Бу тadbирнинг асосий мақсади нимада?

- а) тижорат банклари резервлари умумий миқдорини камайтиришга;
- б) аҳоли жамғармаларининг миқдорини оширишни рағбатлантиришга;
- в) марказий банк томонидан тижорат банкларига бериладиган ссудалар ҳажмини оширишга;
- г) тижорат банклари умумий резервлари миқдорини оширишга;
- д) бошқа мақсадларга эришишга.

19. Марказий банк учун пул массасини чегаралаш бўйича тadbирни амалга ошириш қийин, агар:

- а) марказий банк тижорат банклари мажбурий резервлари меъёрини камайтириш ҳуқуқига эга бўлмаса;
- б) тижорат банклари сезиларли ортиқча резервларга эга;
- в) шахсий жамғармалар ҳажми жуда катта;
- г) олтин катта миқдорда экспорт қилинади;
- д) хусусий фирмалар ва аҳоли катта миқдорда қўшимча давлат қимматбаҳо қоғозларини сотиб олишга ҳаракат қилади.

20. "Ҳисоб ставкаси" термини нимани билдиради?

- а) давлат қимматбаҳо қоғозларини харид қилганда марказий банк учун нарх пасайиши даражасини;
- б) тижорат банклари берадиган ссудалар ҳажмини камайтириш мақсадида марказий банк томонидан таъсир кўрсатиш даражасини;
- в) тижорат банкларига бериладиган ссудалар фоиз ставкасини;
- г) пул массасини ва ЯММ ҳажмини ошириш учун марказий банк томонидан таъсир кўрсатиш даражасини;
- д) ҳамма юқоридаги жавоблар нотўғри.

21. Ҳисоб ставкасини ошириш одатда нимага олиб келади:

- а) акция ва облигация нархлари ошишига;
- б) акция нархи ошишига ва облигациялар нархи пасайишига;
- в) акциялар нархи пасайиши ва облигациялар нархи ошишига;
- г) акция ва облигациялар нархи пасайишига;
- д) биронта кўрсатилган натижага келтирмайди.

22. Фоиш ставка даражаси ўзгариши қуйидаги қайси ЯММ элементларига кўпроқ таъсир этади?

- а) истеъмол харажатлари;
- б) инвестициялар;
- в) давлат харажатлари;
- г) экспорт;
- д) импорт.

## 12—МАВЗУ. ОЧИҚ ИҚТИСОДИЁТ МОДЕЛИДА МУВОЗАНАТ

<i>Валюта бозорлари</i>	<i>Тўлов балансига таъсир этиш</i>
<i>Валюта курси</i>	<i>воситалари</i>
<i>Тўлов баланси</i>	<i>Умумий мувозанат модели</i>
<i>Жорий операциялар баланси</i>	<i>Халқаро иқтисодий муносабатлар</i>
<i>Капиталлар ҳаракати баланси</i>	<i>Тўлов баланси дефицит</i>
<i>Тўлов баланси сальдоси</i>	<i>Тўлов баланси актив</i>
<i>Олтин - валюта резервлари</i>	<i>Экспансионистик ва рестриктив</i>
<i>ҳаракати баланси</i>	<i>сиёсат</i>

### 12.1. Тўлов баланси

Ҳамма олдинги кўриб ўтилган моделлар ташқи иқтисодий операциялардан ҳолис эди, яъни ёпиқ иқтисод моделлари эди. Лекин бирон—бир мамлакат дунёда абсолют изоляцияланган эмас. Тўла макроиқтисодий модел ҳам ички, ҳам ташқи операцияларни ўз ичига олиши керак.

Ташқи бозорда мамлакатлар ўзаро операцияларни амалга ошириши учун уларнинг миллий валюталари бир нисбатга келтирилиши керак. Бу валюта бозорлари воситасида эришилади. Валюта бозорларида талаб ва таклиф қонуни асосида валюта курслари аниқланади. Валюта курси—бу миллий пул бирлигининг бошқа мамлакат пул бирлигида ифодаланган нархи ёки хорижий валюта бирлигини сотиб олиш учун керак бўлган миллий валюта миқдори.

Валюта курслари белгиланган ёки ўзгарувчан (оқувчи) бўлиши мумкин. Белгиланган валюта курси Халқаро валюта фонди томонидан тасдиқланадиган паритет орқали миллий валютани АҚШ долларига боғлаш билан аниқланади. АҚШ доллари эса олтин билан боғланади. Белгиланган валюта курслари тизими 70-йилларгача қўлланилди, сўнг ХВФ оқувчи валюта курслари тизимига ўтишга қарор қилади. Улар миллий валютага талаб ва унинг таклифи асосида аниқланади. Масалан, Ўзбекистон миллий валютасига бошқа мамлакат валютаси эгалари томонидан талаб қуйидаги омилларга боғлиқ бўлади:

1) бошқа мамлакатнинг Ўзбекистоннинг товар ва хизматларини импорт қилиши;

2) бошқа мамлакатнинг Ўзбекистон иқтисодига капитал қўйилмалари билан.

Таклиф эса қуйидагилар асосида шаклланади:

1) Ўзбекистоннинг бошқа мамлакат товар ва хизматларини импорт қилиши;

2) Ўзбекистоннинг бошқа мамлакатта инвестициялари.

Бундай валюта курслари тўлов балансини тенглаштириш жараёнини енгиллаштиради.

Тўлов баланси мамлакатта валюта тушумлари ва маълум вақт давомида мазкур давлат хорижда амалга оширадиган валюта тўловлари ўртасидаги нисбатни характерлайди. У уч қисмдан ташкил топади: жорий операциялар баланси, капиталлар ҳаракати баланси ва олтин - валюта резервлари ҳаракати баланси.

Жорий операциялар баланси қуйидаги моддаларни ўз ичига олади: а) товар экспортидан келадиган валюта тушумлар ва товар импорти бўйича валюта харажатлари; б) турли турдаги хизматларни кўрсатиш билан боғлиқ бўлган даромад ва харажатлар (асосан туризм), хорижий инвестициялардан олинadиган фоиз ва дивидендларни олиш ва тўлаш; в) бир томонлама трансфертлар (бир мамлакатдан бошқасига пул ўтказиш, кам ривожланган давлатларга ёрдам, дипломатик корпусни сақлаш харажатлари).

Капиталлар ҳаракати баланси ҳам узоқ, ҳам қисқа муддатли капиталлар оқимларини акс эттиради. Узоқ муддатли операцияларга қимматбаҳо қоғозларни сотиб олиш ва сотиш, узоқ муддатли кредитларни бериш ва олиш, тўғри ва портфелли инвестициялар киради.

Қисқа муддатли капитал деганда чет элликларнинг мазкур мамлакатдаги жорий ҳисоблари, хазина векселлари тушунилади.

Олтин - валюта резервлари ҳаракати баланси мамлакат ихтиёрида бўлган расмий олтин - валюта резервларининг ўзгариши, мамлакатнинг чет эл банклари олдидаги мажбуриятларининг ўзгариши билан боғлиқ операцияларни кўрсатади. Мамлакатнинг олтин - валюта резервларига олтин, хорижий валюта (асосан АҚШ доллари), халқаро ҳисоб воситалари киради. Бу резервлар мамлакат томонидан ўз валютаси алмашиш курсига таъсир кўрсатиш учун

фойдаланилади. Бу эса, ўз навбатида, бошқа мамлакатлар билан ташқи иқтисодий муносабатларга таъсир кўрсатади.

Хорижий даромадлар ва харажатлар ўртасидаги фарқ тўлов баланси сальдоси деб аталади. Сальдо мамлакатнинг ҳамма ташқи операциялари бўйича даромади харажатларидан кўп бўлса, актив, тескари ҳолатда эса, пассив ёки дефицит бўлиши мумкин. Тўлов баланси салдоси олтин - валюта резервлари ёрдамида тартибга солинади – олтин ва чет эл валюталари сотилади ёки сотиб олинади, шу тарзда хорижий қарз камайтирилади ёки оширилади. Давлатнинг вазифаси тўлов балансини нолга келтириш.

Юқорида айтилганларни қуйидаги схемада йиғиш мумкин:

Тўлов баланси

1) Жорий операциялар баланси

А. Савдо баланси

товарлар импорти (-) ва экспорти (+)

В. Чет элликларга кўрсатиладиган хизматлардан олинadиган даромадлар, хорижий инвестициялардан олинadиган даромадлар

С. Бир томонлама трансфертлар

2) Капиталлар ҳаракати баланси

Д. Капитал импорти (-) ва экспорти (+)

3) Олтин - валюта резервлари

А. Олтин, хорижий валюта резерви, қарз олиш учун махсус ҳуқуқлар

В. Хорижий банклар олдида мамлакат мажбурияти

---

= ноль

$$1) + 2) + 3) = 0$$

## 12.2. Фискал ва монетар сиёсатнинг тўлов балансига таъсири

Тўлов баланси диспропорциясини бартараф этиш учун қандай тадбирларни қўллаш керак? Фарб иқтисодчилари қуйидаги воситаларни таклиф этишади:



1. Валюта интервенцияси. У мамлакат ҳукумати олгин ва валюта резервларини сотиши мумкинлиги билдиради. Лекин бундай тадбир вақтинчалик бўлиши мумкин, чунки лимитлаштирилган валюта резервларини доимо сотиб бўлмайди.
2. Ташқи иқтисодий операцияларни чеклаш. Ҳукумат капитал экспортини қисқартириши ёки тарифларни кўтариш натижасида товарлар импортини камайтириши мумкин.
3. Ички фискал ва монетар сиёсатни ўзгартириш. Масалан, рестриктив монетар сиёсат импорт товарларнинг истеъмолини қисқартиришга олиб келиши мумкин, бу эса валюта бозорида мамлакат валютасига талаб ва таклифнинг мос келмаслигини бартараф этишга кўмаклашади.
4. Валюта курсини ўзгартириш. Ҳукумат янги мувозанатлашган валюта курсини ўрнатишга ҳаракат қилади.

Ғарб иқтисодчилари қандай вариант оптимал эканлиги тўғрисида аниқ ҳулосага келганлари йўқ. Асосан мунозаралар биринчи ва тўртинчи пунктлар, барқарор ва ўзгарувчан валюта курслари тўғрисида боради. Монетар ва фискал сиёсатнинг самарадорлиги ҳам мамлакат қандай валюта курсига амал қилишига боғлиқ.

Аввал валюта курсларига боғлиқ бўлмаган ҳолдаги монетар ва фискал сиёсатнинг тўлов балансига таъсирини кўриб ўтамиз. Ҳар қандай рестриктив сиёсат, хоҳ у монитар, хоҳ у фискал бўлмасин, товар ва хизматлар импорти ва экспортини акс эттирувчи тўлов баланси қисмига ижобий таъсир кўрсатади. Бундай тадбирларни ўтказишда жами талаб ва миллий даромад камайиши сабабли импорт ҳам камаяди ва, демакки, актив сальдо шаклланади. Экспансионистик сиёсат эса (фискал ва монетар) тўлов балансининг бу моддасининг дефицитлигига олиб келади.

Тўлов балансининг капиталлар ҳаракати моддасига таъсири қандай? Рестриктив монетар сиёсат пул таклифи камайишига, фоиз ставка ўсишига олиб келади. Бу эса капиталлар оқимини оширади, демак, тўлов балансининг бу моддасининг актив сальдоси шаклланади.

Экспансионистик монетар сиёсатда бу модданинг дефицитлиги кузатилади. Фискал сиёсатда қаттиқ чоралар амалга оширилганда, масалан, солиқлар кўтарилганда, фоиз ставкалар пасаяди ва капитал оқиб чиқади. Натижада капитал ҳаракати баланси дефицити юзага келади.

### 12.3. Умумий мувозанат модели ва халқаро иқтисодий муносабатлар

Юқорида келтирилганларни ҳисобга олиб, очиқ иқтисодда умумий мувозанат моделини кўришга ўтишимиз мумкин. Ташқи иқтисодий операциялар мувозанати тўлов балансининг икки биринчи қисмларининг ўзаро ҳаракати ҳисобидан эришилади (жорий операциялар ва капиталлар ҳаракати). Буни формулада акс эттириш мумкин:

$$ORT = (EX - IM) + (AX - AM) = 0 \quad (1)$$

бунда:  $ORT$  – ташқи бозор баланси;

$EX$  – товар ва хизматлар экспорти;

$IM$  – товар ва хизматлар импорти;

$AX$  – капитал экспорти;

$AM$  – капитал импорти.

Яъни  $EX - IM$  – жорий операциялар баланси,  $AX - AM$  эса капиталлар ҳаракати баланси. Юқоридаги формулани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$IM - EX = AX - AM \quad (2)$$

Умумий мувозанатга уч фактор таъсир кўрсатади: миллий ишлаб чиқариш ҳажми даражаси ( $Q$ ); фоиз ставка  $r$  ва валюта курси  $XR$ . (2) формула таркибий қисмлари нимага боғлиқлигини кўриб ўтамиз:

товар ва хизматлар экспорти  $EX$  фақат валюта курси  $XR$  функцияси ҳисобланади.

товар ва хизматлар импорти  $IM$  ҳам валюта курсига боғлиқ.

Лекин  $IM$  яна  $Q$  функцияси ҳамдир.  $Q$  даги ўзгаришлар худди шундай  $IM$  даги ўзгаришларга олиб келмайди.  $Q$  товарлар ва хизматлар импорти билан импортга чекланган мойиллик  $MPM$  орқали боғлиқ. У  $NI$  ўсганда (камайганда)  $IM$  қанча ҳиссага ошишини (камайиши) кўрсатади.

капитал экспорти  $AX$  ва унинг импорти  $AM$  фақат фоиз ставка  $r$  миқдorigа боғлиқ.

Шунинг учун юқорида келтирилган формулани қуйидагича ёзиш мумкин:

$$IM(XR, NI) - EX(XR) = AX(r) - AM(r) \quad (3)$$

Бу тенгликдан уч бозорнинг ўзаро боғлиқлиги тўғрисида хулоса чиқариш мумкин: товар ( $IM$  ва  $Q$  боғлиқлигида акс этади), пул бозори (капитал импорти ва экспорти  $r$  га боғлиқ) ва валюта бозори ( $IM$  ва  $EX$  нинг валюта курси  $XR$  га боғлиқлигида акс этади).

Агар  $Q$  ўсса, товар ва хизматлар импорти ҳам ўсади. Фоииз ставкалар ўсса капитал экспорти кенгайди ва импорти қисқаради. Валюта курси

ошганда товар ва хизматлар импорти ўсади, уларнинг экспорти эса камайди.

Айтилганларни жадвал кўринишида ифодалаймиз.

Ўзгарувчиларнинг тўлов баланси мувозанатига таъсири

### 12.1 – жадвал.

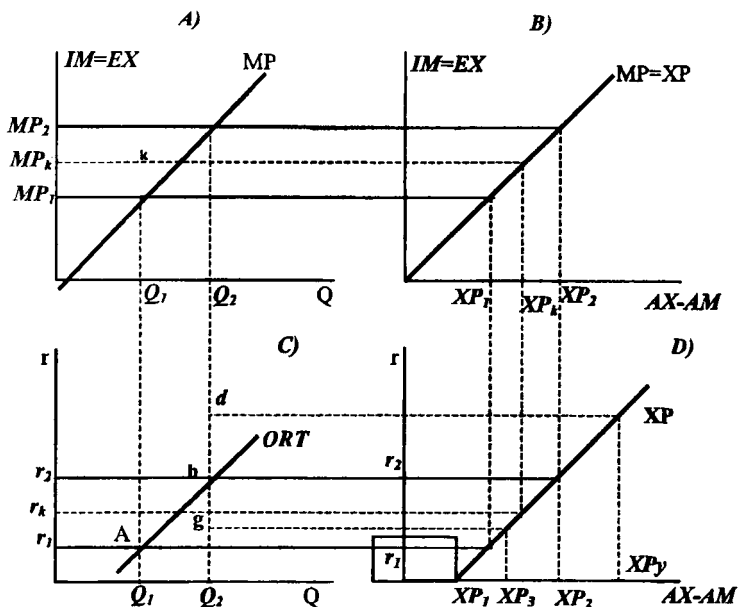
Ўзгарув-чилар	$IM$	$EX$	$AX$	$AM$
$Q$ ўсади	Ўсади	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ
$Q$ камайди	Камайди	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ
$r$ ўсади	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ	Ўсади	Ўсади
$r$ камайди	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ	Камайди	Камайди
$XR$ ўсади	Ўсади	Ўсади	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ
$XR$ камайди	Камайди	Камайди	Боғлиқ йўқ	Боғлиқ йўқ

Кейинги тадқиқотларни ўтказиш учун ва ташқи иқтисодий операцияларнинг иқтисоддаги умумий мувозанатга таъсирини акс эттириш учун шартли равишда валюта курси ўзгармайди, деб қабул қиламиз. Бундай ҳолатда (3) формула ҳамма таркибий қисмлари фақат икки параметрга боғлиқ бўлади:  $Q$  ва  $r$ .

(3) формуладан келиб чиқадики,  $XR$  валюта курси ўзгармас ҳолатида  $IM - EX$  миқдори  $Q$  функцияси ҳисобланади. Фараз қиламиз, миллий ишлаб чиқариш ҳажми  $Q_1$  га тенг ва бу миқдорга  $MP_1$  га тенг соф импортнинг ( $IM - EX$ ) миқдори мос келади. Бу миқдорларни  $A$  графикка киритамиз (12.1–расм).  $Q_1$  даражасининг  $Q_2$  гача силжишида соф импорт ҳам  $MP_2$  гача ўсади. Худди шундай соф

импортнинг миллий даромадга боғлиқлиги графигини чизиш мумкин ( $A$  графикнинг чап юқорисидаги  $MP$  эгри чизиғи). Ўнг томон пастдаги  $D$  графикда фоиз ставка  $r$  ва капитал соф экспорти  $XP = AX - AM$  ўзаро боғлиқлиги эгри чизиғи акс эттирилган.

(3) тенглик 12.1—расмнинг  $B$  графигида ўтказилган  $45^\circ$  ли бурчак остида ўтказилган тўғри чизиқ билан таъминланади. Шундай қилиб, фараз қиламиз, миллий ишлаб чиқаришнинг  $Q_1$  миқдориди соф импортнинг миқдори  $MP_1$ ,  $45^\circ$ ли бурчак остида ўтказилган тўғри чизиқ ёрдамида бу  $MP_1$  миқдорига мос келадиган  $D$  графикдаги соф экспорт миқдори  $XP_1$ ни топамиз.  $XP_1$  миқдорига эса  $r_1$  фоиз ставкаси миқдори мос келади.  $C$  графикда  $Q_1$  ва  $r_1$  миқдорларини бирлаштирамиз ва  $A$  нуқтага эга бўламиз. Агар шу каби нуқталарни бирлаштирсак  $ORT$  эгри чизиғига эга бўламиз. Бу эгри чизиқда ётган ҳар қандай нуқта, тўлов баланси мувозанатини таъминловчи  $Q$  ва  $r$  миқдорларини кўрсатади.



12.1—расм.  $ORT$  эгри чизиғини тузиш.

$C$  графикдан кўриниб турибдики,  $ORT$  эгри чизиғининг пастиди ва ўнгроғида жойлашган нуқталарга мос  $r$  ва  $Q$  нинг

ҳар қандай комбинациясида (масалан,  $g$ ) бизда тўлов баланси дефицитги бўлади. Ҳақиқатан ҳам,  $g$  нуқтага  $Q_2$  миқдори мос ( $C$  график).  $Q_2$  га эса  $A$  графикда  $MP_2$  соф импорт қиймати тўғри келади. Шу билан бирга  $g$  нуқтага  $D$  графикда соф экспорт миқдори  $XP_3$  мос. Ишонч ҳосил қилиш мумкинки,  $B$  графикда  $XP_3$  миқдори  $MP_2$  дан кам, яъни товар ва хизматлар импорти  $XP_3$  капитал экспортдан кўп. Бошқа томондан,  $ORT$  эгри чизигидан юқори ва чапроқда жойлашган нуқталарга мос бўлган  $P$  ва  $Q$  нинг ҳар қандай нисбатларида, масалан,  $d$  нуқтада, тўлов балансининг актив сальдоси намоён бўлади, чунки товар ва хизматларнинг импорти  $MP_2$  капитал экспорти  $XP_3$  га нисбатан кам.

$r$  ва  $Q$  ўзаро боғлиқлиги валюта курси ўзгармас шароитида аниқланганди. Валюта курси ўзгаришлари қандай таъсир кўрсатади? (3) формуладан келиб чиқадики,  $XR$  миқдори фақат  $IM$  ва  $EX$  миқдорларига таъсир кўрсатади, яъни соф импортга  $MP = IM - EX$ . 12.1—жадвалдан келиб

чиқадики,  $XR$  миқдори ошса,  $IM$  ошади,  $EX$  эса пасаяди. 12.1—расмнинг  $A$  графикига қайтамиз. Миллий ишлаб чиқариш ҳажми  $Q_1$  бўлсин.  $XR$  ўсиши билан  $Q$  миқдори ўзгармаслиги,  $MP = IM - EX$  эса ошиши сабабли  $Q_1$  миқдорига янги  $MP > MP_1$  миқдор мос келади ( $k'$  нуқта). Олдинги услубни қўллаб, куйидаги хулосага келамиз: миллий валюта курси ошганда тўлов баланси мувозанат нуқталари  $C$  графикда  $ORT$  эгри чизигидан юқори ва чапроқда жойлашади. Валюта курсининг ошиши  $ORT$  эгри чизигининг юқорига ва чапга силжишига олиб келади. Валюта курсининг тушиши  $ORT$  эгри чизигини пастга ва ўнгга силжити.

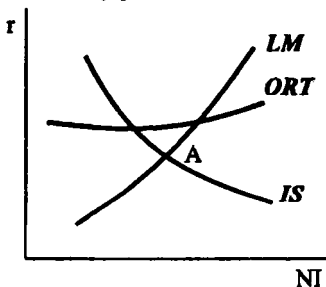
Қандай шароитларда уч бозорда мувозанат ўрнатилиши мумкинлигини кўриб ўтамиз (товар, пул ва ташқи). Бунинг учун тузилган  $ORT$  эгри чизигини  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлари билан бирлаштириш керак. Маълумки,  $IS$  эгри чизигидаги ҳар бир нуқта  $r$  ва  $Q$  нинг товар бозоридаги мувозанат нисбатларини билдиради. Худди шундай  $LM$  эгри чизиги  $r$  ва  $Q$  миқдорларининг пул бозорида мувозанатни таъминловчи нуқталарини акс эттиради.  $ORT$  эгри чизиги эса ташқи бозорда мувозанатга эришишга олиб келадиган  $r$  ва  $Q$  нинг ўзаро боғлиқларини ифодалайди.

Уч эгри чизиқларни бирлаштирганда икки ҳолат бўлиши мумкин:

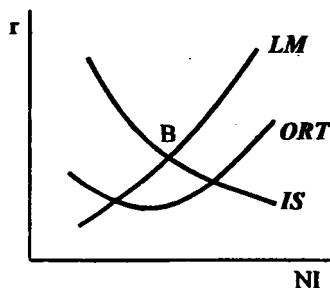
1)  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлари кесишган нуқта  $ORT$  эгри чизигидан пастда бўлиши мумкин (12.2а- расм), яъни тўлов баланси дефицити бўлади.

Тўлов баланснинг дефицитлиги валюта алмашиш курсини пасайтиришга ундайди, бу эса ўз навбатида,  $ORT$  эгри чизигининг ўнгга пастга силжишига олиб келади (12.3а-расмдаги  $ORT_2$  эгри чизиги).

Бундай валюта курси ўзгариши товар ва хизматлар экспортини рағбатлантириб, импортни камайтиради ва товар ва хизматлар соф экспорти ошади. Шунинг учун  $IS_1$   $IS_2$  гача ўнгга ва юқорига силжийди.



а)

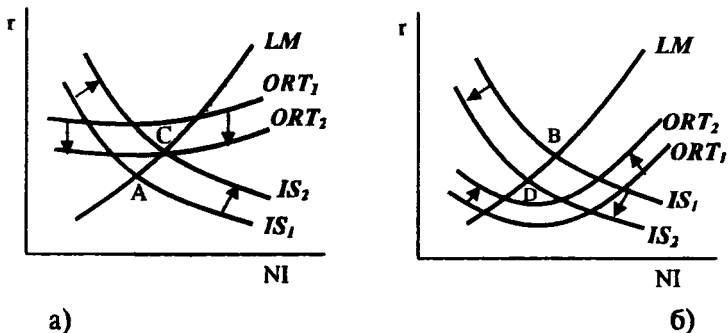


б)

12.2-расм. Номувозанат тўлов баланси.

Учала эгри чизиқлар кесишган  $C$  нуқта товар, пул ва ташқи бозорлардаги мувозанатдан далолат беради. Бу алмашиш курси тушиши натижасида юз берди.

2) Товар ва пул бозори мувозанати  $B$  нуқтада эришилади (12.2б- расм). У  $ORT$  эгри чизигидан юқорида ётганлиги сабабли, тўлов баланснинг актив сальдосини билдиради. Актив сальдода долларга бўлган талаб ошади ва валюта курси кўтарилади, бу эса  $ORT$  эгри чизигига таъсир кўрсатади — юқорига ва чапга силжийди ( $ORT_1$  дан  $ORT_2$ га, 12.3б- расм). Валюта курси ошиши импортнинг кенгайишига ва товарлар экспортининг камайишига келтиради ва  $IS_1$  пастга — чапга  $IS_2$  гача силжийди. Унда  $ORT_2$  ва  $IS_2$   $LM$  эгри чизигини  $D$  нуқтада, уч бозор мувозанати ўрнатиладиган нуқтада кесишади.



12.3—расм. Тўлов баланснинг мувозанатга ҳаракати.

Юқорида айtilганларни жадвал кўринишда йиғиш мақсадга мувофиқдир.

12.2 – жадвал.

Мувозанатга эришиш учун ўзгарувчиларнинг таъсири.

Ўзгарувчилар	Тўлов баланси дефицит	Тўлов баланси актив
XR	Пасаяди	Ўсади
ORT эгри чизиқ	Ўнгга ва чапга	Чапга ва юқорига
IS эгри чизиқ	Ўнгга ва юқорига	Чапга ва пастга
NI	Ўсади	Пасаяди
R	Ўсади	Пасаяди

Бу модель фискал ва монетар сиёсатни ўтказиш зарурлигини баҳолаш учун қўлланилиши мумкин. Бу модель ёрдамида очиқ бозорда миллий ишлаб чиқариш ҳажми  $Q$ , фоиз ставка  $r$  ва валюта курси  $XR$  ларни кузатиш мумкин. Давлат бу параметрларга ё фискал, ё монетар сиёсатни ўтказиб, таъсир этиши мумкин. Аввал ўзгарувчи валюта курслари тизимида фискал сиёсатни кўриб ўтамиз.  $A$  нуқтада уч бозорнинг мувозанати эришилсин.

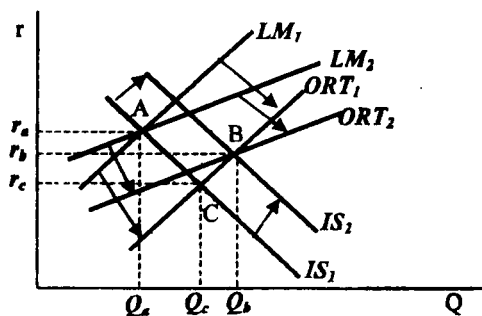
Агар ҳукумат харажатларни оширса ёки солиқларни камайтирса (экспансионистик сиёсат), миллий даромад ва

фоиз ставка ошади.  $Q$  ошса  $IM$  ҳам ошади,  $r$  ошса, капитал экспорти ўсади.  $IM$  ошиши тўлов баланси дефицитига,  $r$  ўсиши тўлов баланси актив сальдосига олиб келиши сабабли, бу факторларнинг қайси бири кўпроқ таъсир этишини аниқлаб олиш керак.  $IS$  эгри чизиги силжиши натижасида фоиз ставка ҳам,  $Q$  ҳам ўсади. Лекин  $r$  ўсиши  $Q$  ошгандаги товар ва хизматлар импорти ошишига нисбатан капиталлар экспортининг кўпроқ ўсишига кўмаклашади. Бунинг натижасида  $IS_1$  нинг  $IS_2$  га силжиши тўлов балансининг актив сальдоси шаклланишига олиб келади.

Худди шундай таҳлилни рестриктив фискал сиёсатни ўтказиш шароитлари учун ҳам бажариш мумкин, яъни давлат солиқларни оширади ва харажатларни камайтиради. Бу ҳолатда миллий ишлаб чиқариш ҳажми ва фоиз ставкалар камаяди, лекин уларнинг камайиши валюта курси тушиши таъсирида камайтирилади.

Энди монетар сиёсат иқтисодга қандай таъсир этишини кўриб ўтамиз. Ҳукумат экпансионистик монетар сиёсатни амалга оширганда ва пул таклифини кўтарганда, фоиз ставкалар камаяди,  $Q$  эса ошади.

Учала бозор мувозанати  $A$  нуқтада эришилсин (12.4–расм).



12.4–расм. Экспансионистик монетар сиёсат.

Фоиз ставка тушганда  $LM_1$  эгри чизик  $LM_2$  гача силжийди ва янги  $IS_1$   $LM_2$  эгри чизиклар кесишган нуқта ( $C$ )  $ORT_1$  эгри чизикдан пасда бўлади, яъни тўлов баланси дефицит ҳолатда. Унда давлат валюта курсини камайтириш чораларини



кўради. Бундай чоралар  $ORT_1$  ни ўнгга ва пастга,  $IS_1$  эгри чизиқни эса ўнгга ва юқорига силжитади ( $ORT_2$  ва  $IS_2$ ). Унда уч бозор мувозанати нуқтаси  $B$  нуқтага кўчади. Графикдан кўриш мумкинки, бундай сиёсат натижасида ишлаб чиқариш ҳажми кўпроқ ошади ( $Q_b > Q_c$ ), фоиз ставка эса валюта курсини пасайтирмаганлик ҳолатидагига нисбатан камроқ пасаяди ( $r_b > r_c$ ).

Рестриктив монетар сиёсат кўриб ўтилган параметрларга тесқари ҳолда таъсир этади. Монетар сиёсатнинг миллий ишлаб чиқариш ҳажми, фоиз ставка, тўлов балансига таъсири механизми 12.3–жадвалда акс эттирилган.

Энди белгиланган валюта курслари тизимида амал қилаётган иқтисодни мувозанатлаштиришни кўриб ўтамиз.

Белгиланган валюта курсларида  $ORT$  силжимайди. Яна ўша икки ҳолат бўлиши мумкин: тўлов балансининг пассив ва актив сальдоси. Агар товарлар соф импорти капитал соф экспортдан кўп бўлса, унда иқтисодда тўлов баланси дефицити. Валюта курсини ўзгартириб бўлмаслиги сабабли, тўлов баланси дефицитини баргараф этиш учун капитал экспортини оширувчи фоиз ставкаларни ошириш ёки товарлар соф импортини пасайтирувчи  $Q$ ни камайтириш лозим. Бунга рестриктив монетар сиёсатни амалга ошириб эришиш мумкин. Лекин белгиланган валюта курслари шароитида бундай тадбирни қўллаш ишлаб чиқаришнинг сезиларли камайишига олиб келиши мумкин. Шунинг учун экспансионистик фискал сиёсатни рестриктив монетар сиёсат билан бирга амалга ошириш мақсадга мувофиқ. Унда фоиз ставкаларнинг сезиларли кўтарилишида  $Q$ нинг жадал пасайиши бўлмаслиги мумкин.

12.3 – жадвал.

### Монетар сиёсатнинг таъсири

Ўзгарувчилар	Экспансионистик	Рестриктив
$Q$	Ошади	Камайди
$r$	Камайди	Ошади
Тўлов баланси	Дефицит	Актив сальдо
$XR$	Кўтарилади	Камайди
$ORT$ эгри чизиқ	Ўнгга силжийди	Чапга силжийди

Актив сальдо ҳолатида  $IS$  ва  $LM$  эгри чизиқлари кесишган нуқта  $ORT$  эгри чизигидан юқорида жойлашади. Бу

ҳолатда ҳатто ишлаб чиқаришнинг сўниш шароитида ҳам экспансионистик монетар сиёсатни ишлатиш мумкин. Сезиларли инфляция даражасида эса экспансионистик монетар сиёсат ва рестриктив фискал сиёсатни қўллаш тавсия этилади. Унда фониз ставкалар пасаяди,  $Q$  эса ошади,

### Назорат учун саволлар

1. Валюта бозорларини тушунтиринг.
2. Валюта курси нима?
3. Тўлов балансини изоҳланг.
4. Жорий операциялар баланси деганда нимани тушунаси?
5. Капиталлар ҳаракати баланси нимадан иборат?
6. Тўлов баланси сальдоси қандай аниқланади?
7. Олтин - валюта резервлари ҳаракати балансига нималар киради?
8. Тўлов балансига таъсир этиш воситалари нимадан иборат?
9. Умумий мувозанат моделини тушунтиринг.
10. Халқаро иқтисодий муносабатлар.
11. Тўлов баланси дефицити қандай аниқланади?
12. Тўлов баланси активлиги шароитини изоҳланг.
13. Экспансионистик ва рестриктив сиёсат таъсири қандай бўлиши мумкин?

### Амалиёт дарсларида бажариладиган машғулотлар

**1-машғулот.** Куйида А мамлакатнинг бошқа мамлакатлар билан ташқи иқтисодий операциялари рўйхати келтирилган:

*млн. доллар*

А мамлакат резидентларининг хорижий фирмалар қимматбаҳо қоғозларини сотиб олиши	50
А мамлакатга товар ва хизматлар импорти	100
А мамлакатдан товар ва хизматлар экспорти	120
А мамлакатга бошқа мамлакатлардан пул ўтказишлар	30
А мамлакат фирмаларининг қимматбаҳо қоғозларини чет элликларга сотиш	60
А мамлакатга олтин импорт қилиш	60

А мамлакатнинг тўлов балансини тузинг.

2–машғулот. Куйида швейцария франкига талаб ва унинг таклифи маълумотлари келтирилган:

Франк нархи (доллар).	Франкка талаб ҳажми (млн франк).	Франк таклифи ҳажми (млн франк)
0.80	300	400
0.70	320	370
0.60	340	340
0.50	360	310
0.40	380	280

- а) Долларнинг мувозанат валюта курси қанча?  
 б) Швейцария франкининг валюта курси қанча?  
 в) Валюта бозорида қанча миқдорда доллар сотиб олинади?  
 г) Валюта бозорида қанча миқдорда швейцария франки сотиб олинади?

3–машғулот. а) Фараз қиламиз Германия Х маҳсулотини АҚШдан импорт қилади. Агар АҚШда бу маҳсулот нархи 5 доллар бўлса, валюта курси 1 долларга – 3 марка бўлганда Германияда бу маҳсулот нархи қанча бўлади? 1 долларга 4 марка ва 1 долларга 2 марка валюта курси бўлганда-чи?

б) Жадвалда Германияда Х маҳсулотга талаб ҳажми ва унинг нархи ўртасидаги боғлиқлик кўрсатилган (маркада). Жадвалда Германия аҳолисининг турли валюта курсларида бу маҳсулотга қилиши мумкин бўлган харажатлари ҳам кўрсатилган.

Жадвалга келтирилмаган маълумотларни киритинг.

Валюта курси	АҚШда Х маҳсулотнинг нархи (долл.)	Германияда Х маҳсулотнинг нархи	Талаб ҳажми (бирлик)	Жами харажатлар (долл.)
4 марка = 1 долл	5		500	
3 марка = 1 долл	5		1000	
2 марка = 1 долл	5		1200	

в) Чизмада доллар (маркада) нархининг ва Х маҳсулотнинг немис импорт қилувчилари талаб намоён этадиган доллар миқдори ўртасидаги боғлиқликни кўрсатинг.

**4—машғулот.** а) Фараз қиламиз АҚШ Германиядан У маҳсулот импорт қилади. Куйида келтирилган жадвал АҚШда бу маҳсулотга бўлган талабни акс эттиради. Жадвалда америкаликларнинг турли валюта курсларида бу маҳсулотга қилиши мумкин бўлган харажатлари ҳам кўрсатилган.

Жадвалга келтирилмаган маълумотларни киритинг.

Валюта курси	Германияда У маҳсулотнинг нархи (марка)	АҚШда У маҳсулотнинг нархи (долл)	Талаб ҳажми (бирлик)	Жами харажатлар (долл)
4 марка = 1 долл.	12		2000	
3 марка = 1 долл.	12		1250	
2 марка = 1 долл.	12		500	

б) Чизмада доллар (маркада) нархининг ва У маҳсулотнинг америкалик импорт қилувчилари талаб намоён этадиган доллар миқдори ўртасидаги боғлиқликни кўрсатинг.

в) Агар АҚШ ва Германия ўртасидаги халқаро савдо фақат Х ва У маҳсулотлар билан чекланади деб фараз қилсак, мувозанат валюта курси қандай бўлади?

г) Агар валюта курслари белгиланган деб фараз қилсак ва немис маркасининг алмашиш курси 1 марка = 0.30 долл. бўлса, нима кузатилади: немис маркалари дефицитими ёки ортиқчилигимиз?

**5—машғулот.** Фараз қиламиз А ва Б мамлакатларида олтин стандарти қабул қилинган. А мамлакат валютаси бирлиги 1/40 олтин

унциясига тенглаштирилган (унция = 28.3 г.), Б мамлакат валютаси бирлиги эса 1/8 олтин унциясига тенглаштирилган.

а) А мамлакатнинг валюта бирлиги Б мамлакат валютасида қанча туради?

б) Б мамлакатнинг валюта бирлиги А мамлакат валютасида қанча туради?

в) агар Б мамлакатнинг бир валюта бирлиги А мамлакатнинг уч валюта бирлигида сотила бошласа, унда қандай қилиб мувозанат алмашиш курси яна ўрнатилади?

**6—машғулот.** Фараз қиламиз олтин стандарти тизими амалда. АҚШ доллари белгиланган олтин миқдорига эга: 1 унцияга 20.67 доллар. Британия фунти: 1 унцияга 4.25 ф. ст.

а) Доллар ва фунт стерлинг алмашиш курси қандай?

Фараз қиламиз, сиз 85 ф. ст. эга бўлиб, тижорат операцияларини амалга оширишни бошладингиз. Алмашиш курси 6 долл. — 1 ф. ст.

б) Қанча миқдорда олтин Британиядан сотиб олишингиз мумкин эди?

в) Сиз Британиядан олтин сотиб олмасдан, фунтларни долларга алмаштирасиз, деб фараз қиламиз. Ундан кейин сиз қанча олтин АҚШдан сотиб олишингиз мумкин бўлади?

г) Бундан кейин сиз Британияга олтинни қайтиб юборсангиз, унда у фунтларда қанчага баҳоланади?

д) Сизнинг фикрингизча, яна қанча 6 долл. — 1 ф. ст. алмашиш курси сақланиб қолади?

е) Агар алмашиш курси 3 долл. — 1 ф. ст. бўлгандаги мумкин бўлган ҳолатларни изоҳланг.

**7—машғулот.** Уч мамлакатдан ҳар бири А, Б ва В юқори инфляция даражаси билан характерланади. Халқаро соҳада бу мамлакатлар ўртасида эркин сузувчи валюта курслари режими белгиланган. А мамлакат инфляция даражасини камайтириш мақсадида рестриктив пул сиёсатини ўткази бошлайди (қиммат пуллар сиёсати).

а) Бу А мамлакат валютаси алмашиш курсига қолган икки мамлакат валютасига нисбатан қандай таъсир кўрсатади?

б) Бу А мамлакат маҳсулоти рақобатбардошлигига қандай таъсир этади?

в) Айни пайтда Б ва В мамлакатларида инфляция даражаси қандай бўлади?

Энди Б мамлакат ҳам қаттиқ пул — кредит сиёсатини ўтказишни бошлайди.

г) Бу Б мамлакат валютаси алмашиш курсига қолган икки мамлакат валютасига нисбатан қандай таъсир кўрсатади?

д) Б мамлакат қаттиқ пул – кредит сиёсатининг А мамлакат иқтисодига таъсирини қисқа тушунтиринг.

### **Диагностик текшириш учун тестлар**

1. А мамлакат бир бирлик ресурс ишлатиб, 1 тонна буғдой ёки 4 тонна кўмир ишлаб чиқариши мумкин. Б мамлакат 2 тонна буғдой ёки 5 тонна кўмир ишлаб чиқариши мумкин, унда:

- а) А мамлакат буғдой экспорт қилиб, кўмир экспорт қилади;
- б) Б мамлакат буғдой экспорт қилиб, кўмир экспорт қилади;
- в) А мамлакат буғдойни экспорт ҳам, импорт ҳам қилмайди;
- г) Б мамлакат кўмирни экспорт ҳам, импорт ҳам қилмайди;
- д) ҳамма олдинги жавоблар нотўғри.

2. Агар Қозоғистон Ўзбекистонга буғдой экспорт қилса, Ўзбекистон Қозоғистонга текстил экспорт қилса, унда буғдой нархи текстил нархига нисбатан ошса, бу нимани билдиради?

- а) Қозоғистон учун савдо шароитларининг яхшиланишини;
- б) Қозоғистоннинг савдо имкониятлари чизиғи қиялигининг ўзгариши;
- в) Ўзбекистоннинг савдо имкониятлари чизиғи қиялигининг ўзгариши;
- г) ҳамма юқоридаги жавоблар тўғри;
- д) фақат а) ва б) жавоблар тўғри.

3. Протекционизм тарафдорлари бож, квота ва бошқа савдо тўсиқлари қуйидагиларнинг қайси бири учун зарур деб таъкидлашади?

- а) хорижий рақобатдан тармоқларни ҳимоя қилиш учун;
- б) ички бандликни ошириш учун;
- в) демпингнинг олдини олиш учун;
- г) мамлакат муҳофазасини таъминлаш учун;
- д) ҳамма олдинги жавоблар тўғри.

4 – 9 тестлар кетма-кет ечилиши керак.

4. Қуйида келтирилган жадвалда икки мамлакатда (А ва В) газмол ва яхна ичимлик ишлаб чиқариш ҳажмлари тўғрисида

маълумотлар берилган (фақат бирта ресурс - меҳнат ишлатилади):

Соатлик ишлаб чиқариш	А мамлакат	Б мамлакат
Газмол (метрда)	5	15
Яхна ичимлик (литрларда)	10	20

Икки мамлакатни таққослаб ва улар ўртасидаги савдо имкониятларини таҳлил қилиб, таъкидлаш мумкинки, А мамлакат:

- а) газмол ишлаб чиқаришда абсолют афзалликларга эга;
- б) яхна ичимликлар ишлаб чиқаришда абсолют афзалликларга эга;
- в) газмол ишлаб чиқаришда нисбий афзалликларга эга;
- г) яхна ичимлик ишлаб чиқаришда нисбий афзалликка эга;
- д) бирон-бир товар бўйича нисбий афзалликка эга эмас.

5. Аввалида икки мамлакат ўртасида ўзаро савдо мавжуд эмас. А мамлакат валютаси — а, Б мамлакат валютаси — в. А ва Б мамлакатларда газмол нархи мос равишда 20 а ва 60 в. Агар ҳар бир мамлакат бир-биридан боғлиқ бўлмаган равишда ҳар иккала товарни ишлаб чиқарса, унда яхна ичимликлар нархи мос равишда тенг бўлиши керак:

- а) 5 а, 20 в;
- б) 40 а, 45 в;
- в) 10 а, 80 в;
- г) 10 а, 60 в;
- д) 40 а, 80 в.

6. Агар иккала мамлакат ўртасида ўзаро савдо бошланса, унда эҳтимол қилиш мумкинки, Б мамлакат:

- а) яхна ичимлик импорт қилади;
- б) яхна ичимлик экспорт қилади;
- в) ҳам газмол, ҳам яхна ичимлик импорт қилади;
- г) ҳам газмол, ҳам яхна ичимлик экспорт қилади;
- д) ҳеч нарса экспорт ҳам, импорт ҳам қилмайди.

7. Савдо муносабатлари жараёни бошланиши олдида ҳар бир мамлакат учун ички ишлаб чиқариш имкониятларини акс эттирувчи ўз нарх нисбатлари характерли эди. Агар А ва Б

мамлакатлар ўртасида савдо ривожланса, унда яхна ичимлик нархининг газмол нархига нисбати:

- а) А мамлакатда ўсади, Б мамлакатда пасаяди;
- б) А мамлакатда пасаяди, Б мамлакатда ўсади;
- в) ҳар иккала мамлакатда ўсади;
- г) ҳар иккала мамлакатда пасаяди;
- д) ҳар иккала мамлакатда ўзгармайди.

8. Агар иккала мамлакатда барқарор савдо алоқалари ўрнатилган бўлса, унда газмол нархининг яхна ичимлик нархига нисбати тахминан нимага тенг?

- а) 1,2 ҳар иккала мамлакатда;
- б) 1,8 А мамлакатда, 1,5 Б мамлакатда;
- в) 1,6 ҳар иккала мамлакатда;
- г) 2,1 А мамлакатда, 1,3 Б мамлакатда;
- д) 2,3 ҳар иккала мамлакатда.

9. Агар ҳар кунлик газмол экспорти 500 метрлиги маълум бўлса, унда 8—тестда аниқланган нарх нисбатини ҳисобга олган ҳолдаги ҳар кунлик яхна ичимлик экспорти нимага тенг?

- а) 600 литр А мамлакатдан;
- б) 600 литр Б мамлакатдан;
- в) 800 литр А мамлакатдан;
- г) 800 литр Б мамлакатдан;
- д) 1150 литр А мамлакатдан.

10. Агар ўзбек сўми нархи долларга нисбатан бир сўм учун 1,5 дан 1,3 центгача тушса, унда Ўзбекистонда 5000 сўмга сотиладиган магнитофон нархи:

- а) 10 долларга тушади;
- б) 7,5 долларга тушади;
- в) 5 долларга тушади;
- г) 10 долларга ўсади;
- д) ҳамма жавоблар нотўғри.

11. Мамлакат тўлов баланси таркибий қисми — жорий тўловлар ҳисобига нима қирмайди?

- а) товар экспорти;
- б) инвестициялардан соф даромад;
- в) хорижий мамлакатларга транспорт хизматлари;



- г) хорижда мамлакат активларидаги ўзгаришлар;
- д) бир томонлама трансферт тўловлар.

12. Ўзбек сўмларига талаб эгри чизиги ўнга силжийди, агар:

- а) Ўзбекистонда реал фоиз ставкалар нисбатан юқори, инфляция даражаси эса нисбатан паст (бошқа мамлакатларга нисбатан бўлса);
- б) Ўзбекистонда реал фоиз ставкалар нисбатан паст, инфляция даражаси эса нисбатан юқори бўлса;
- в) Ўзбекистонда реал фоиз ставкалар ҳам, инфляция даражаси ҳам нисбатан паст бўлса;
- г) Ўзбекистонда реал фоиз ставкалар ҳам, инфляция даражаси ҳам нисбатан юқори бўлса;
- д) ҳамма олдинги жавоблар нотўғри.

13. Ўзбекистоннинг сўми чет эл валютасига нисбатан (масалан, доллар) сезиларли тушса, бу мамлакатнинг экспорт ва импорт жисмоний ҳажмига қандай таъсир кўрсатади?

- а) экспорт ва импорт ўсади;
- б) экспорт ўсади, импорт камаяди;
- в) экспорт ва импорт камаяди;
- г) экспорт камаяди, импорт ўсади;
- д) экспортга ҳам, импортга ҳам сезиларли таъсир кўрсатмайди.

14. Агар Ўзбекистон ЯММ ҳажми камайса, унда эркин оқувчи валюта курслари тизимида:

- а) импорт камаё бошлайди, сўм нархи эса ўса бошлайди;
- б) импорт ва Ўзбекистон сўми нархи камаё бошлайди;
- в) импорт ва Ўзбекистон сўми нархи ўса бошлайди;
- г) импорт ўса бошлайди, сўм нархи эса камаё бошлайди;
- д) ҳамма олдинги жавоблар нотўғри.

15. Тўлов баланси актив сальдоси мамлакатда ўса бошлайди, агар:

- а) реал фоиз ставкалар пасайса;
- б) инфляция суръатлари ўсса;
- в) иқтисодий ўсиш суръатлари ўсса;
- г) юқорида кўрсатилган ҳамма жараёнлар амалга ошса;
- д) юқорида келтирилган биронта ҳам жараён амалга ошмаса.

16. Мамлакат тўлов баланси дефицитини камайтириш мақсадида ташқи савдо устидан назорат белгилашга қарор қилади. Б қарорнинг натижаларидан бири қандай бўлади?

- а) мамлакатда инфляция даражаси камайиши;
- б) иқтисодий ўсиш суръатлари камайиши;
- в) мамлакат импорти камайиши;
- г) мамлакат экспорти камайиши;
- д) савдо баланси сальдоси камайиши.

17. Мамлакат ўз валютасини девальвация қилди деганда нима кўзда тутилади?

- а) олтин стандартидан мамлакат воз кечганлиги;
- б) мамлакат ичидаги валюта бирлигининг сотиб олиш қобилияти тушганлиги;
- в) ҳукумат сотиб оладиган олтин нархини кўтаргани;
- г) мамлакатда савдо баланси дефицитлиги борлиги;
- д) бу мамлакатнинг валютасида ифодаланган айрим валюталар нархи тушганлиги.

18. Агар белгиланган валюта курслари режимида Ўзбекистонда бошқа мамлакатларга нисбатан инфляция даражаси юқори бўлса, унда:

- а) Ўзбекистон импорти ва экспорти пасаяди;
- б) Ўзбекистон импорти ва экспорти ошади;
- в) Ўзбекистон экспорти ошади, импорти камаяди;
- г) Ўзбекистон экспорти камаяди, импорти ошади;
- д) Ўзбекистон тўлов баланси актив сальдоси кўп бўлади ёки дефицит кам бўлади.

## Фойдаланилган адабиётлар

1. “Ўзбекистон Республикаси қорхоналари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Тошкент, 1992.
2. “Қимматбаҳо қозғалар ва фонд биржалари тўғрисида” Ўзбекистон Республикаси Қонуни. Тошкент, 1993.
3. И.А. Каримов Ўзбекистон иқтисодий ислохотлар йўлида. Тошкент, 1995.
4. И.А. Каримов Ўзбекистон ХХІ аср бўсағасида. Тошкент, 1997.
5. Э.Дж. Долан Макроэкономика. Санкт-Петербург, 1994.
6. Дж.М. Кейнс Общая теория занятости, процента и денег. М., Прогресс, 1978.
7. К.Р. Макконнелл, С.Л. Брю Экономикс. т. 1–2 Таллин, 1993.
8. А. Маршалл Принципы экономической науки: т.1–2. М., Прогресс, 1983.
9. Микро - Макроэкономика. Практикум. Под редакцией Ю.А.Оги-бина. Санкт - Петербург, 1994.
10. Рыночная экономика. Учебник. Ассоциация экономических ВУЗов. Ред. колл. В.И. Солдаткин, М., 1992.
11. П. Самуэльсон Экономикс. М., 1964.
12. Б. Селигмен Основные течения современной экономической мысли. М., 1968.
13. В.М. Усоскин Денежный мир П.Фридмена. М., Мысль. 1989.
14. Л. Харрис Денежная теория. М., 1990.
15. Дж. Хикс Стоимость и капитал. М., 1988.
16. З. Йулдошев, М. Қосимов Макроиқтисодиёт асослари. Тошкент, 1994.

## МУНДАРИЖА

Сўз боши .....	3
1 – МАВЗУ. Асосий макроиқтисодий кўрсаткичлар.....	13
2 – МАВЗУ. Макроиқтисодий мувозанат асослари.....	33
3 – МАВЗУ. Жами талаб ва жами таклиф .....	40
4 – МАВЗУ. Истеъмол талаби назарияси.....	56
5 – МАВЗУ. «Даромадлар – харажатлар» моделида товар бозорлари мувозанати .....	69
6 – МАВЗУ. Пул бозори .....	91
7 – МАВЗУ. Икки ёқлама мувозанат.....	107
8 – МАВЗУ. Макродаражада умумий мувозанат .....	125
9 – МАВЗУ. Иқтисодий ўсиш .....	145
10 – МАВЗУ. Фискал сиёсат ва давлат бюджети.....	163
11 – МАВЗУ. Монетар сиёсат .....	183
12 – МАВЗУ. Очиқ иқтисодиёт моделида мувозанат .....	206
Фойдаланилган адабиётлар .....	227



А.Б. Низомов, Н.Ж. Намозова, Ў.Н. Амонов

## **МАКРОИҚТИСОД**

### **ЎҚУВ ҚЎЛЛАНМА**

Муҳаррир: М. Саидова

Техмуҳаррир: А.Аброров

Босишга рухсат этилди 20.02.2004 йил Қоғоз бичими 60x84 <sup>1</sup>/<sub>16</sub>  
Адабий гарнитура. Офсет усулида чоп этилди.  
Нашр табоғи 14,5. Жами 500 нусха.  
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси «Фан» нашриёти:  
70047. Тошкент, Я. Фуломов кўчаси, 70-уй.

«САНО СТАНДАРТ» МЧЖ босмахонасида  
офсет усулда чоп этилди.  
Тошкент ш., Широқ кўчаси, 100.